

Билјана Каровска-Андоновска

ЧОВЕКОВИ ПРАВА И
ТРАНЗИЦИСКА ПРАВДА

Универзитет „Гоце Делчев“ - Штип
ВОЕНА АКАДЕМИЈА
„Генерал Михаило Апостолски“ - Скопје
-придружна членка-

проф. д-р Билјана Каровска-Андоновска

Човекови права и транзициска правда

Скопје, 2026 година

Проф. д-р Билјана Каровска-Андоновска

ЧОВЕКОВИ ПРАВА И ТРАНЗИЦИСКА ПРАВДА

Рецензенти: Проф. д-р Рената Тренеска-Дескоска
Проф. д-р Гордан Калајциев

Лектор: Д-р Жанет Ристоска

Уредник: Проф. д-р Билјана Каровска-Андоновска

Издавач:

Универзитет „Гоце Делчев“ – Штип,
Воена академија „Генерал Михаило Апостолски“ – Скопје
Со одлука бр. 02-09/74 од 27.03.2026 година се одобрува издавање на учебник

Печати: ГРАФО ПРОМ, Битола

Тираж: 100 примероци

CIP - Каталогизација во публикација
Национална и универзитетска библиотека "Св. Климент Охридски", Скопје

341.231.14(075.8)
342.7(075.8)
34-027.19(075.8)
АНДОНОВСКА, Билјана Каровска-
Човекови права и транзициска правда / Билјана Каровска-Андоновска. -
Скопје : Универзитет "Гоце Делчев" – Штип, Воена академија "Генерал
Михаило Апостолски", 2026. - 196 стр. ; 24 см
Фусноти кон текстот. - Библиографија: стр. 191-196
ISBN 978-9989-134-34-0
а) Човекови права -- Високошколски учебници б) Транзициска правда --
Високошколски учебници
COBISS.MK-ID 6854912

Предговор

Книгата „Човекови права и транзициска правда“ е напишана според наставната програма за предметот Човекови права кој се изучува на Воената академија „Генерал Михаило Апостолски“ – Скопје, во првиот семестар на додипломски студии.

Содржината е поделена во единаесет поглавја. Првото и второто поглавје се посветени на вовед во концептот и содржинските аспекти на човековите права. Третото поглавје е посветено на човековите права и воениот персонал. Четвртото и петтото поглавје разработуваат прашања за човековите права во контекст на вонредни состојби и вооружени конфликти. Шестото поглавје го разработува концептот на употреба на воена сила заради заштита на човекови права. Наредните поглавја последователно ги разработуваат прашањата за човековите права во постконфликтен и транзициски контекст, компонентите и механизмите на транзициската правда и меѓународната кривична правда во контекст на транзициските процеси. Последното, единаесетто поглавје содржи компаративен осврт на моделите на транзициска правда.

Материјалот е адаптиран за стекнување знаења потребни во идното професионално дејствување на питомците и студентите по кризен менаџмент. Идејата е книгата да послужи како основа за разбирање на современите стандарди за почитување на човечкиот живот и достоинство во комплексни ситуации со кои тие ќе се среќаваат во текот на кариерата. За таа цел, одредени теоретски аспекти на обработените теми се претставени низ призма на практиката на Европскиот суд за човекови права и на Меѓународниот кривичен суд. Во материјалот е интегрирана транзициската правда како повеќедимензионален концепт кој е важен предуслов за поствоено и поставторитарно заздравување на општествата што минуваат низ процеси на транзиција. Целта е да се разбере меѓусебната поврзаност на човековите права, меѓународното хуманитарно право и транзициската правда, како и да се унапредат знаењата неопходни за нивна примена во реален безбедносен и одбранбен контекст.

Скопје, април, 2026

Авторката

На мојата мајка

Содржина

Глава I.....	9
ВОВЕД ВО КОНЦЕПТОТ ЗА ЧОВЕКОВИТЕ ПРАВА.....	9
1. Поим, обележја и вредности на човековите права.....	9
2. Развој на идејата и на теориите за правата на човекот.....	12
3. Концептот за човековите права по Втората светска војна.....	19
4. Развој на меѓународното право за човековите права како правна гранка.....	25
Глава II.....	27
СОДРЖИНСКИ АСПЕКТИ НА ЧОВЕКОВИТЕ ПРАВА.....	27
1. Класификации на човековите права.....	27
2. Преглед на селектирани човекови права.....	34
3. Заштита на човековите права.....	56
Глава III.....	63
ЧОВЕКОВИТЕ ПРАВА И ВОЕНИОТ ПЕРСОНАЛ.....	63
1. Човековите права во контекст на специфичностите на воената професија.....	63
2. Специфичности од аспект на родовата еднаквост во вооружените сили.....	75
Глава IV.....	81

ЧОВЕКОВИТЕ ПРАВА ВО ВОНРЕДНА СОСТОЈБА	81
1. Вонредни околности.....	81
2. Прогласување на вонредна состојба – европски искуства	82
3. Дерогирање на човековите права во вонредна состојба.....	84
4. Вонредните мерки и искуствата со пандемијата Ковид-19.....	86
Глава V	89
ЧОВЕКОВИТЕ ПРАВА ВО КОНТЕКСТ НА ВООРУЖЕНИТЕ	
КОНФЛИКТИ.....	89
1. Современото војување и предизвиците за човековите права.....	89
2. Кој ги штити основните човекови права во војна?	92
3. Комплементарност на меѓународното право за човекови права и меѓународното хуманитарно право.....	97
4. Разлики и сличности помеѓу МПЧП и МХП	99
5. Поврзаност на МВХП и МХП во контекст на примената.....	100
6. Примена на принципот <i>lex specialis</i>	104
Глава VI	107
УПОТРЕБА НА ВОЕНА СИЛА ЗАРАДИ ЗАШТИТА НА	
ЧОВЕКОВИТЕ ПРАВА	107
1. Модификација на принципот на неинтервенција	107
2. Хуманитарна интервенција – поим и основни принципи.....	108

3. Развој на доктрината „Одговорност да се заштити”	110
4. Дилеми поврзани со хуманитарната интервенција	112
5. Одговорноста да се заштити низ призмата на реализираните хуманитарни интервенции	116
Глава VII.....	121
ЧОВЕКОВИТЕ ПРАВА ВО ПОСТКОНФЛИКТЕН И ТРАНЗИЦИСКИ КОНТЕКСТ.....	121
1. Предизвици за стабилност на постконфликтните општества	121
2. Предизвици за човековите права во периодот на транзиција од војна во мир	122
3. Човековите права во постконфликтните општества.....	126
Глава VIII.....	129
ТРАНЗИЦИСКА ПРАВДА	129
1. Вовед во концептот на транзициска правда.....	129
2. Цели на транзициската правда.....	132
3. Развој на концептот на транзициска правда	134
4. Разбирање на контекстот во процесите на транзициска правда.....	136
Глава IX.....	141

КОМПОНЕНТИ И МЕХАНИЗМИ НА ТРАНЗИЦИСКАТА ПРАВДА	141
1. Компоненти на транзициската правда.....	141
2. Соочување со минатото како суштинска идеја на транзициската правда.....	145
3. Механизми за соочување со минатото	146
Глава X.....	161
МЕЃУНАРОДНАТА КРИВИЧНА ПРАВДА ВО КОНТЕКСТ НА ТРАНЗИЦИСКИТЕ ПРОЦЕСИ	161
1. Меѓународните судови како механизам на транзициска правда.....	161
2. Меѓународниот кривичен суд и процесите на транзициска правда.....	165
Глава XI.....	175
КОМПАРАТИВНИ МОДЕЛИ НА ТРАНЗИЦИСКА ПРАВДА.....	175
1. Моделите на транзициска правда низ призма на компаративни искуства	175
2. Заклучни согледувања за компаративните модели на транзициска правда.....	190
Користена литература.....	191

Глава I

ВОВЕД ВО КОНЦЕПТОТ ЗА ЧОВЕКОВИТЕ ПРАВА

1. Поим, обележја и вредности на човековите права

Поимот за човековите права отсекогаш претставувал тема за интензивни расправи и различни толкувања. Нема универзално прифатен став што целосно би ја опишал комплексноста на поимот за човековите права. Наместо тоа, развиени се различни теории и пристапи кои понекогаш се разликуваат по суштина, а понекогаш се надополнуваат. Секоја од нив нуди делумна перспектива која не може да се сфати изолирано, без да се имаат предвид и елементите што ги истакнуваат другите пристапи. Човековите права се сложен феномен. Во зависност од перспективата, тие имаат филозофска, идеолошка, политичка, економска, социјална, педагошка, историска и правна димензија (Krivokapić, 2017, стр. 13).

Почнувајќи од англискиот филозоф Џон Лок (*John Lock*) кој прв го формулирал концептот за природните права како неотуѓиви и универзални, преку подоцнежните теории кои ги проширувале или преобликувале овие идеи, па сè до современите дефиниции што ги поврзуваат човековите права со актуелните општествени, политички и културни контексти – јасно се гледа дека овој поим постојано се преиспитува и надградува.

Современиот концепт за човековите права развиен по Втората светска војна се заснова на принципот на универзалност – *основните човекови права важат за сите и во однос на сите*. Тие се однесуваат на сите луѓе независно од нивната раса, пол, националност, религија, социјална положба или некои други обележја. Сите индивидуи мора да ги почитуваат правата и слободите на останатите поединци. Овој принцип е афирмиран и

во Универзалната декларација за правата на човекот усвоена од Генералното собрание на Организацијата на Обединетите нации во 1948 година, каде во член 1 е наведено дека *„Сите човечки суштества се раѓаат слободни и еднакви по достоинство и права. Тие се обдарени со разум и совест и треба да се однесуваат еден кон друг во духот на општо човечка припадност“*.

Универзалноста е основа за еднаквост и за недискриминација, но не е синоним за униформност. Универзалноста на правото не значи дека тоа може да се применува идентично во сите општества, туку дека на одредено ниво на цивилизациски развој треба да се применува за секого (Sajó, 1999, стр. 249). Како принцип, универзалноста ја почитува индивидуалноста и не е закана за различноста на поединците или на нивните култури.

Денес е неспорно дека човековите права се вродени или стекнати вредности што треба да се почитуваат во однос на секој човек. Вродените права како што е животот, телесниот и духовниот интегритет, слободата, достоинството, приватноста, му припаѓаат на секое човечко суштество од моментот на раѓање и не е потребен административен акт со кој тие права формално се признаваат, бидејќи доволен е фактот дека лицето е родено како живо човечко суштество. Освен личните права, во основните човекови права се вбројуваат и правата кои не се вродени, но се стекнуваат со исполнување на одредена возраст или под други услови.

Почитувањето на човековите права подразбира воспоставување стандарди за однесувањето на носителите на власта во една држава, но и на сите други поединци во државата. Од оваа перспектива, човековите права претставуваат механизам за ограничување на самоволието на државната власт. За да се заштитат основните човечки вредности, неопходно е да се ограничи државната моќ и да се спречи власта преку своите механизми да го оневозможи поединецот во остварувањето на овие вредности. Оттука, човековите права се сметаат за граничник кој државниот апарат не смее да го премине во практикувањето на власта, односно за црвена линија помеѓу власта и поединецот.

Човековите права се неотуѓиви и не можат да му бидат одземени на поединецот, особено личните права кои се поврзани со фактот дека тој е роден како човечко суштество и ги поседува тие права додека е жив. Личните права не можат да се пренесуваат ниту да се наследуваат. Под

посебни околности утврдени со соодветен правен акт, поголемиот дел од човековите права, вклучително и личните, сепак можат да бидат ограничени додека постојат околностите кои го наметнуваат тоа ограничување. Ова укажува дека *човековите права не се апсолутни*. Во одредени ситуации, ограничувањето може да биде оправдано заради заштита на други високи општествени интереси или заради остварување на правата и слободите на другите. Ограничувањето мора да биде јасно регулирано и строго условено. Вообичаено, правата на граѓаните можат да бидат ограничени во услови на воена или вонредна состојба, што најчесто е предвидено во уставите на државите. Видот и опфатот на правата кои ќе бидат ограничени зависи од конкретните околности. Покрај овие ситуации, човековите права можат да бидат ограничени и кога тоа е неопходно за спречување и откривање на кривични дела, водење кривични постапки, заштита на здравјето и моралот на граѓаните, како и заштита на правата на другите. Покрај правата кои можат да бидат ограничени, постои и посебна категорија на права кои не можат да бидат ограничени под никакви околности. Овие права се нарекуваат *апсолутни права* и тие ќе бидат елаборирани подолу, во делот посветен на поделбите и класификациите на човековите права.

Како сублимат на наведеното, може да се издвојат одредени постулати кои придонесуваат за дефинирање на човековите права (Гренеска-Дескоска, 2006):

- Човековите права се права што ја ограничуваат државната власт и воспоставуваат минимални стандарди за пристојна општествена и владина практика.
- Човековите права штитат основни вредности на човечките суштества и на заедницата.
- Човековите права постојат независно од нивното признание или имплементација во одредена држава.
- Човековите права се најзначајни права, но тие не се апсолутни или исклучиви.
- Човековите права се универзални.

Како заклучна констатација од наведеното, човековите права претставуваат сложен и динамичен поим кој постојано се движи помеѓу универзалните вредности и конкретните историски и општествени услови.

Тие не се исцрпуваат само во правните дефиниции, туку претставуваат и трајна референца за моралната и општествената ориентација на човештвото, како и постојан предизвик за општествата и државите во нивното доследно почитување и унапредување.

Почитувањето на правата е одраз на еманципираната свест за минимални стандарди на цивилизирано однесување. Универзалниот карактер на овие стандарди се издигнува над државниот суверенитет, при што рамката во која тие се креираат го поставува човекот во центарот на вредносниот систем.

2. Развој на идејата и на теориите за правата на човекот

Идејата за почитување на човековите права е динамична категорија која се развива историски и чија основна функција е заштита на достоинството и слободата на личноста. Таа идеја денес е развиена до степен да биде сфатена како најопшт систем на вредности, прифатен од речиси сите држави и култури како цивилизациска придобивка од развојот на современите општества. Поставените меѓународни норми и стандарди се инкорпорирани во националните правни системи на најголем дел од државите, кои имаат обврска да го гарантираат и обезбедат нивното почитување и правилна примена. Овие норми и стандарди претставуваат синтеза на хуманата димензија на претходните филозофски, религиозни и правни учења и израз на достигнатиот цивилизациски развој.

Теориите за човековите права се развивале постепено, следејќи ги општествените промени, политичките превирања и филозофските струења. Тие се појавуваат и се развиваат како резултат на еволуцијата на човековата свест за создавање на хумано општество во кое секој човек како слободно битие ќе ги остварува своите индивидуални и колективни права. Идејата за човековите права се темели на заложбите за ограничување на апсолутистичката неограничена власт, како предуслов за еднаквост и почитување на достоинството на индивидуите. Во таа насока, во античкиот период, во Стара Грција и во Римското Царство, бил воспоставен своевиден систем на институции преку кои слободните граѓани имале можност да се вклучат во политичкиот живот, а со тоа да ја ограничат апсолутната власт на поединецот кој бил суверен во тогашните империи или градови-држави.

Иако за овој период се врзуваат одредени базични принципи како демократија, владеење на правото и избирачкото право, сепак, во тие општествени заедници сè уште не станувало збор за широко прифатен концепт за човековите права, бидејќи тие општества во основа се дискриминаторски. Луѓето биле сегментирани според статус, пол и други обележја. Вистинската борба за признавање и почитување на човековите права започнува нешто подоцна, првенствено во однос на личните права, бидејќи тоа е сферата каде човекот е најчувствителен.

2.1 Првите документи за заштита на основните човекови права

Првите никулци на идејата за признавање и заштита на некои основни човекови права се раѓаат во периодот на т.н. среден век, кој инаку е одбележан со доминација на апсолутистичка власт и црковни догми. Токму неограничената власт на тогашните суверени и доминацијата на црквата со силна тенденција за спречување на научен прогрес, го охрабриле обичниот човек да бара признавање на основните права и нивно почитување. На почетокот на XIII-от век во 1215 година во Англија, е донесена **Големата повелба за слободите – Magna Carta Libertatum**. Повелбата ја донел кралот Јован (Џон) Без Земја, под притисок на бароните како сталеж кој се спротивставувал на неговата произволна власт и даночни побарувања. Со нејзиното донесување кралот се согласил за определени ограничувања на својата апсолутистичка власт и за владеење во согласност со законите. Magna Carta Libertatum е документ којшто ја ограничил апсолутистичката моќ на монархот и поставил основни правни принципи, како што е идејата дека кралот не е над законот и дека слободните луѓе треба да имаат заштита од незаконски апсења без судски процес. Меѓутоа, Magna Carta Libertatum не гарантирала човекови права, туку сталешки права, односно права само на своевремено слободните луѓе. Таа добива значење на документ кој гарантира заштита од незаконско апсење на сите луѓе преку толкувањата на судијата Едврд Кук (*Edward Coke*), кој во XVII век при примената на одредбите од Повелбата го испушта зборот „слободни“ и истата ја применува на сите луѓе без оглед на нивниот сталеж.

Со Magna Carta Libertatum за прв пат се регулирани прашања поврзани со износот на даноците, ограничувањето на паричните казни, како и имотната сигурност и имотните права на феудалците. Утврдено било дека кралот не смее да воведува нови даноци без согласност од Големиот совет (подоцна Парламент), исто така било утврдено ограничување на злоупотребите при собирање на даноци, казни и феудални давачки. Исто така, со овој документ е гарантирано правото на судска заштита изразено преку забраната за произволни лишувања од слобода или лишување од сопственост, протерување или друг начин на оштетување, без постоење на правно заснована пресуда. Со Повелбата утврдена е забрана за изземање на судски случаи од страна на кралот, како и автономија на црквата при црковните избори. Повелбата го гарантира и правото на побуна и детронизирање на кралот. Сите овие признати права значајно ја менуваат положбата на дотогаш апсолутниот суверен кој повеќе не е над законите. Magna Carta ја поставува идејата дека кралот е должен да се придржува кон законите, дека волјата на кралот не може да биде над законите. Утврдувањето на рамките во кои владетелот ќе владее и утврдувањето на граница за неговите претходно неограничени овластувања, претставуваат основа на која понатаму ќе се развива идејата за универзална заштита на слободите и правата на човекот.

Повелбата има големо симболичко значење, но нејзините одредби првенствено ги штителие правата на феудалните барони, но не и на сите поединци, на начин на кој денес се разбираат човековите права. Практичната примена на правните механизми била нееднаква и често ограничена, а документот бил често менуван или игнориран во зависност од политичкиот контекст. Оттука, Magna Carta Libertatum се смета за темел на кој подоцна е поставена универзалната заштита на човековите слободи и права.

Периодот кој следува по Magna Carta Libertatum ќе го одбележи стагнација во сферата на човековите слободи и права. Станува збор за долг период од околу 400 години кога не само што не бил дозволен пробив на прогресивни, хуманистички и научно засновани ставови, идеи и размислувања, туку строго биле казнувани предводниците на такви идеологии. Долг период по усвојувањето на Magna Carta Libertatum, кон крајот на XVII-от век во Англија промовирани се исклучително значајни

идеи од аспект на обезбедување гаранции за основните, првенствено личните и политичките слободи и права. Формалниот израз на овие идеи ќе биде преточен во документи, како што се Habeas Corpus Act и Bill of Rights.

Habeas Corpus Act е документ од 1679 година усвоен од Англискиот парламент во време на владеење на кралот *Charles II Stuart*. Суштината на Habeas Corpus Act е заштита на човековиот физички и духовен интегритет. Актот ја гарантира личната слобода на поединецот и утврдува гаранции за заштита од самоволието на власта и полицијата. Содржи одредби против произволно апсење и против тајно или бесконечно затворање и задржување во затвор без јасна и законска причина. Декларира дека лицето лишено од слобода мора за кратко време да биде изведено пред судија и дека судијата може да издаде наредба за ослободување ако нема законска основа за притвор.

Овој документ подоцна послужил како основа за модерните уставни и конвенции за човековите права. Тој претставува основа на правото на слобода и правична постапка на која се темели и современото кривично-процесно законодавство.

Bill of Rights (Повелба за правата) е акт донесен од Парламентот на Англија во 1689 година по т.н. Славна револуција и претставува договор меѓу парламентот и кралот Вилијам III. Со неговото донесување се ограничува власта на монархот и се зајакнува улогата на парламентот. Утврдено е дека кралот не смее да суспендира или укинува закони без согласност на парламентот и дека нема право да воведува даноци без парламентот. На тој начин се ограничува апсолутната власт на кралот преку принципот на законитост кој го обврзува да владее во согласност со законите во државата. *Bill of Rights* имал значајно влијание врз развојот на либералната демократија преку воспоставување на парламентарната монархија, гарантирање на слободата на избори и слободата на говор во парламентот. Освен тоа, со оваа Повелба утврдени се забрани за необични телесни казнувања, за казнување пред донесување на пресуда, за казнување поради поднесени петиции, а утврдено е и учество на порота во судските процеси.

Сите наведени документи се одраз на стремежот за почитување на достоинството на човекот изразено преку признавање и заштита на основните права и слободи. Иако се усвоени во Англија, сепак, имаат силно

влијание и врз другите европски земји во тоа време, како и во земји надвор од европскиот континент.

За американското искуство во сферата на човековите права меѓу најзначајните настани е усвојувањето на Декларацијата за независност од 4 јули 1776 година. Со овој документ се поставени темелите на државноста на САД и нивната независност во однос на Велика Британија. Меѓутоа, Декларацијата исто така е значајна и од аспект на статусот на поединецот во американското општество. Помеѓу останатото, Декларацијата ја промовира еднаквоста, природните права (живот, слобода и барање на среќа), ограничената власт и правото на револуција, како основни човечки вредности. Во 1787 година донесен е Уставот на САД при што во текот на неговата подготовка и покрај различните мислења, преовладал ставот дека уставот е документ за организација на власта и во него не треба да се содржани одредби за индивидуалните права. Некои држави (особено Вирџинија, Масачусетс и Њујорк) барале дополнителни гаранции за човековите права како услов за ратификација на Уставот. Четири години подоцна, во 1791 година усвоени се првите десет амандмани на Уставот на САД, познати како Bill of Rights, со кои се гарантираат основни слободи и права. Тие, меѓу другото, ја опфаќаат слободата на вероисповед, слободата на изразување, правото на мирно собирање и правото на петиција, како и правото на граѓаните да поседуваат и носат оружје. Дополнително, се утврдува забрана за присилно сместување војници во приватни домови во мирновременски услови, заштита од неосновани претреси и заплени, право на праведна постапка, забрана за двојно судење и право да не се сведочи против себе. Овие амандмани исто така гарантираат право на брзо и јавно судење пред непристрасна порота, право на адвокат и соочување со сведоците, право на судење со порота во граѓански спорови со поголема вредност, како и забрана за прекумерна кауција и казни, сурово и необично казнување и заштита од одземање имот без правична компензација.

Под влијание на случувањата на американскиот континент, на територијата на Европа, во Франција ќе се случи голем социјален и политички реформски процес во периодот помеѓу 1789 и 1799 година. Процесот познат како Француска буржоаска револуција која била проследена со крвави настани и насилство во големи размери сепак резултирала со исклучително значајни придобивки, не само за Франција, но

и за целиот современ свет. Покрај соборувањето од власт на тогашниот крал Луј XVI и воведувањето на уставна монархија, од аспект на човековите права особено е значајно донесувањето на **Декларација за правата на човекот и граѓанинот** уште во првите месеци од револуцијата во 1789 година. Декларацијата е универзален документ кој ги прокламира природните неотуѓиви права, еднаквоста, слободата на мислата и говорот, сопственоста, безбедноста и правото на отпор против угнетување. Воедно, Декларацијата утврдува гаранции за заштита на граѓаните од арбитрерно апсење, затворање и казнување.

Револуциите што ќе се случуваат по големата француска буржоаска револуција, особено изразени во ренесансниот период, поврзани се со еволуирање на свеста за односот на владетелот кон остантите поединци и за важноста на личниот развој на поединецот.

2.2 Развој на теориите за човековите права

Покрај наведените документи кои одиграле значајна улога во промоција на одредени лични права и во ограничување на апсолутизмот на монархот, во различни периоди од развојот на идејата за човековите права, развиени се теории кои имаат придонес кон подоцнежниот развој на доктрината и на системите за заштита на човековите права. Некои аспекти од овие теории се стандарден дел од современиот концепт за човековите права.

Како најзначајни се сметаат две теоретски насоки: природно-правната и позитивистичката теорија. Тие се различни во своите гледишта, но заедно придонеле за обликување на современите концепти за правата и слободите на поединецот.

Природно-правната теорија се базира на гледиштето дека човековите права се вродени, универзални и неотуѓиви и се стекнуваат со самото раѓање на човечкото битие. Се заснова врз идејата дека човекот, како суштество обдарено со разум, има права кои произлегуваат од природниот поредок и човечкото достоинство, а не од државата. Според ова гледиште, не е потребно некој да му ги подари личните права на човекот, ниту смее да му ги одземе, а оттука и не треба да му ги повредува правата стекнати со чинот на раѓање. Државата треба да ги гарантира и да ги

почитува природните вродени права, а нивно ограничување може да се дозволи евентуално кога треба да се заштитат други високи општествени интереси. Според логиката на оваа теорија, ако државата не ги признава и заштитува вродените права, народот има право на отпор и промена на власта. Зачетоците на теоријата за природните права влечат корени уште од античката филозофија преку средниот век, со нејзина реафирмација во 17-тиот и 18-тиот век поврзана првенствено со Хуго Гроциус и Томас Хобс, подоцна и Жан-Жак Русо, Монтескје и Џон Лок. Тие го промовирале правото на живот, слобода и сопственост како природни и неотуѓиви права на поединецот. Оваа теорија била клучна за Американската декларација за независност и Француската декларација за правата на човекот и граѓанинот, кои ги формулираат човековите права како природни и универзални.

Позитивистичката теорија за човековите права се јавува подоцна, во текот на 19-тиот век и е антипод на природно-правната теорија. Нејзината суштина е дека правата на поединците не се вродени, туку се обезбедени од државата. Државата, според оваа теорија, ја има власта и ги гарантира правата на граѓаните. Според застапниците на оваа теорија, граѓаните ги остваруваат правата врз основа на законите кои ги донесува државата и која притоа треба да создаде услови за нивно почитување.

Позитивистичката теорија, развиена под влијание на личности како Џереми Бентам и подоцна правните позитивисти (Остин, Келзен), ја отфрла идејата за права надвор од правниот систем. Според овој пристап, човековите права постојат само ако се создадени и гарантирани од позитивното право, односно со уставни закони и меѓународни договори. Без правна норма, тие се сметаат за морални или филозофски тврдења, но не и за вистински обврзувачки права. Позитивизмот нагласува дека сигурноста и остварливоста на правата зависат од правниот поредок и неговата примена.

Наспроти позитивистичкиот пристап, кој ја врзува егзистенцијата на човековите права исклучиво за позитивното право и неговата формална примена, Хана Арент (Hannah Arendt) во делото „Потеклото на тоталитаризмот“ од 1951 година, нуди критичка перспектива преку воведувањето на идејата за „правото да имаш права“, нагласувајќи дека заштитата на човековите права зависи не само од нивното формално

прогласување, туку фундаментално од припадноста на поединецот кон политичка заедница способна да ги гарантира и спроведува тие права.

Природно-правната и позитивистичката теорија за човековите права имаат различна филозофска основа и традиционално се прикажуваат како теоретски спротивставени, бидејќи првата ги темели човековите права во моралот, природниот поредок и човековото достоинство, додека втората ги поврзува исклучиво со нивното формално признавање во позитивното право. Сепак, современата правна теорија сè почесто укажува дека овие две теоретски парадигми не се исклучуваат меѓусебно, туку се функционално комплементарни. Природно-правната теорија ја обезбедува моралната и вредносната легитимација на човековите права, додека позитивистичката теорија овозможува нивна институционална конкретизација, заштита и примена во рамките на правниот поредок. Човековите права не можат да останат само морални барања, туку мора да бидат признаени, прецизирани и заштитени преку позитивното право. Секој функционален правен систем треба да содржи одредена морална содржина заради легитимација на правните норми, вклучително и на човековите права. Функционалната комплементарност значи дека природно-правниот пристап објаснува зошто човековите права постојат, додека позитивистичкиот пристап објаснува како тие стануваат правно обврзувачки и применливи. Современите системи за заштита на човековите права чија основа е Универзалната декларација за човекови права на ООН и меѓународните конвенции, ја комбинираат природно-правната филозофска основа со правно обврзувачки инструменти.

Освен природно-правната и позитивистичката теорија, низ историјата се развиени и утилитаристичка, марксистичка, но и други теории со свои специфични гледишта засновани на идеите за еднакво почитување на човечките суштества.

3. Концептот за човековите права по Втората светска војна

Идејата за човековите права која еволуира низ вековите, во одредени периоди од историјата на современата цивилизација, се соочува

со различни предизвици. Двете светски војни, особено Втората светска војна, е дел од трагичната историја на човештвото, проследена со повреди на основните права и слободи од огромни и дотогаш невидени размери. Светот беше сведок на флангрантни повреди на човековите права, вклучувајќи масовни убиства, прогон врз основа на националност, вера и етничка припадност, како и уништување на културно и историско наследство. Овие трагични настани го стимулираа развојот на концептот за човековите права како универзални и неотуѓиви кои секој човек ги поседува само поради тоа што е човек.

Крајот на Втората светска војна е своевидна пресвртница бидејќи го означува периодот кога започнаа да се воспоставуваат современите стандарди за почитување на човековите слободи и права на глобално ниво. Клучната промена беше преминот од национален кон глобален и универзален пристап во третманот на човековите права. На повисоко ниво беше подигната свеста за човековите права како вредности кои не зависат од националност, религија, пол, етничка припадност или социјален статус. Тие вредности треба да се почитуваат и заштитуваат во секоја држава.

Овој период го одбележа преминот, од идејата дека правата зависат од државата, кон концептот на универзални и неотуѓиви човекови права кои секоја држава е должна да ги почитува и заштитува. Преку овој премин, човековите права станаа темел на современиот меѓународен поредок и меѓународно право.

Во 1945 година е формирана **Организацијата на Обединетите нации** (ООН) со Повелба како основачки документ создаден со цел спасување на идните поколенија од ужасите на војните и враќање на вербата во основните човекови права, достоинството и вредноста на човечката личност, како и во обезбедувањето на еднакви права за мажите и жените. Оваа идеја беше развиена како вредносен систем прифатен од речиси сите земји и култури во светот. Процесот на креирање гаранции за почитување и заштита на човековите права се одвиваше во континуитет и се надоградуваше во согласност со актуелните општествени промени во глобалниот свет. На 10 декември 1948 година ООН усвои **Универзална декларација за човекови права** (УДЧП) како прв сеопфатен меѓународен документ кој систематски ги утврди основните човекови права и слободи. УДЧП е еден вид каталог на човекови права кој опфаќа граѓански,

политички, економски, социјални и културни права. По нејзиното усвојување, дебатата за човековите права на глобално ниво продолжи, со намера да се постигне согласност за усвојување на документ со содржина која ќе биде не само декларативна, но и задолжителна за сите држави членки на ООН. Оваа дебата траеше долго време и се одвиваше во услови на општа затегнатост во меѓународните односи како резултат на блоковската поделеност. Државите од источниот (социјалистички) блок се залагаа за гарантирање на економските, социјалните и културните права, наспрема земјите од западниот (капиталистички) блок кои како приоритетни ги сметаа личните и политичките права. Како компромис, во 1966 година беа усвоени два посебни документи кои ја утврдија правната рамка за заштита на човековите права и воспоставија меѓународни механизми за надзор:

Меѓународен пакт за граѓански и политички права ги гарантира личните и политичките права и претставува правно-обврзувачки документ што ги содржи следните три механизми за контрола на исполнувањето на обврските кои произлегуваат од неговите одредби:

- обврска на државите за поднесување извештаи за преземените мерки во остварување и заштита на правата гарантирани со овој Пакт;
- поднесување на меѓудржавни жалби во случај кога една држава смета дека друга држава не ги исполнува обврските од пактот;
- поднесување на индивидуални жалби од страна на граѓаните против својата матична држава кога сметаат дека им е повредено некое право или повеќе права гарантирани со пактот.

Меѓународен пакт за економски, социјални и културни права е посветен на правата од сферата на економскиот, социјалниот и културниот живот, но не се смета за правно-обврзувачки документ, најмалку поради две причини:

- државите се обврзаа дека ќе ги преземат потребните мерки за постепено целосно остварување на утврдените економски, социјални и културни права, без конкретни обврски во однос на тоа;
- како механизам за контрола предвидено е само поднесување на периодични извештаи за мерките кои се преземаат и за постигнатиот напредок во однос на почитувањето на економските, социјалните и културните права, додека други механизми, како индивидуални или

меѓудржавни жалби, не се предвидени. Овој документ стапи на сила во 1976 година, 10 години по неговото донесување

Покрај наведените документи, значајни се и низа други усвоени од страна на ООН со кои се гарантираат конкретни човекови права и се утврдуваат механизми за нивна заштита. Најзначајни меѓу нив се:

Конвенција за превенција и казнување на злосторства на геноцид усвоена во 1948 година, како и **Конвенција за незастарување на воените злосторства и на злосторствата против човечноста** усвоена во 1968 година. Овие документи создаваат обврска за државите членки да го утврдат во своите национални законодавства геноцидот, воените злосторства и злосторствата против човечноста како кривични дела кои не застаруваат.

Конвенција за елиминација на сите форми на расна дискриминација, усвоена во 1965 година, а стапи на сила во 1969 година. Нејзината цел е надминување и целосно сузбивање на сите форми на расна дискриминација, бидејќи постоењето на расни бариери не е во согласност со идеалите на современото хумано општество.

Конвенција за елиминација на сите форми на дискриминација врз жената, усвоена во 1979 година. Фокус на оваа Конвенција е образованието, вработувањето, здравјето и семејниот живот на жената. Со овој документ истовремено се настојува да се исклучи дискриминацијата во рамките на едно општество првенствено преку усвојување и спроведување на законски решенија за унапредување на правата на жената.

Конвенција против тортура и други форми на суров, нечовечен или понижувачки третман која е усвоена во 1984 година и со неа се забранува тортура како акт со кој намерно се предизвикува голема физичка или душевна болка, со цел лицето да се казни за одредено дело, да се заплаши или да му се изврши притисок, а се спроведува од страна на службено лице.

Конвенција за правата на детето, усвоена во 1989 година и претставува најшироко ратификуван документ на ООН. Оваа Конвенција, меѓу другото, ги штити децата од економска и сексуална експлоатација, а државите ги обврзува да преземат соодветни законски, административни и други мерки со цел имплементација на правата заштитени со овој документ.

Конвенција за заштита на правата на сите мигранти работници и членовите на нивните семејства, усвоена во 1990 година со цел заштита на

правата на мигрантите работници и нивните семејства без правење разлика по кој било основ.

Конвенција за правата на лицата со попреченост, која е усвоена во 2006 година. Основата на овој документ се принципите на достоинството на секоја личност, на еднаквост во правата и недискриминација, како и на целосна вклученост во општествените текови на лицата со попреченост. **Конвенција за заштита на сите лица од присилно исчезнување**, усвоена во 2006 година и со која е утврдено дека никакви исклучителни ситуации, ниту вонредна или воена состојба, или закана од таква состојба, како и внатрешна политичка нестабилност или која било друга состојба, не може да претставува основа за оправдување за присилно исчезнување на лица.

Секоја земја во светот има ратификувано барем еден од наведените документи, додека повеќе од 170 држави ги имаат ратификувано Пактот за граѓанските и политичките права, како и Пактот за економските, социјалните и културните права.

Покрај усвојувањето на меѓународните документи со текот на времето беа развиени и механизми за надзор над исполнување на обврските кои произлегуваат од овие документи, како и инструменти за заштита, вклучувајќи можност за меѓународни судски постапки против поединци. Овој процес го потврди принципот дека човековите права се неотуѓиви и обврзувачки, а нивната повреда може да доведе до одговорност на национално и на меѓународно ниво.

Во процесот на развој на концептот за човекови права по Втората светска војна, **Европската конвенција за човекови права (ЕКЧП)** зазема особено значајно место како еден од првите и најразвиени регионални инструменти за заштита на основните човекови права и слободи. Конвенцијата е донесена во 1950 година во Рим, во рамките на Советот на Европа, во контекст на поствоената европска реалност. Како одговор на тешките повреди на човековите права извршени за време на Втората светска војна, Конвенцијата претставуваше дел од пошироките напори на европските држави за воспоставување заеднички вредносен и правен систем заснован врз почитувањето на човековото достоинство, демократијата и владеењето на правото. ЕКЧП е правно обврзувачки документ, чија цел не е само декларативно утврдување на човековите права, туку и воспоставување механизам што ќе обезбеди нивна ефективна

заштита. Во таа насока, Конвенцијата предвидува конкретни обврски за државите договорнички да ги почитуваат и гарантираат правата и слободите утврдени во нејзините одредби на сите лица под нивна јурисдикција. Првично, Конвенцијата опфаќаше ограничен, но суштински корпус на граѓански и политички права, како што се правото на живот, забраната на тортура и нечовечко или понижувачко постапување и казнување, правото на слобода и безбедност, правото на правично судење, правото на почитување на приватниот и семејниот живот, како и слободата на изразување, мисла, совест и вероисповед. Со текот на времето, преку дополнителни протоколи, Конвенцијата не само што го прошири својот опфат на права, туку и ја унапреди процедуралната рамка за нивно ефективно спроведување, што придонесува за еволутивен развој на системот за заштита на човековите права.

Современиот концепт за човековите права е флексибилен и адаптибилен, со можност да се проширува и на нови области кои се фундаментални за демократските општества, владеењето на правото и етиката за почитување на достоинството на секој човек. Националните и меѓународните правни акти во оваа сфера се исклучително значајни, но тие сами по себе не се доволни за целосно уживање на сите гарантирани човекови права.

Меѓутоа, покрај декларативните заложби, во голем број држави на речиси сите континенти човековите права се повредуваат, неретко пред очите на целата светска јавност. Светот се соочува со сериозни предизвици кои истовремено се одразуваат на остварувањето на основните права на секој поединец. И повеќе од половина век по завршување на Втората светска војна, огромен број луѓе се соочуваат со загрозувана сигурност и со немоќ да го заштитат основното човеково право правото на живот. Во многу држави доведена е во прашање слободата на изразување на мисла и слободата на говор. Веќе никој не е сигурен и во почитувањето на приватноста како лично право. Евидентно е дека постојат сè уште повреди на правото на еднаквост и присутна е дискриминација по различни основи.

Разлики секако постојат помеѓу различни региони и држави. Во некои држави преовладува половата дискриминација, во други доминира националната, религиозната, политичката или дискриминација по некој друг основ. Во прилог на ова е и фактот што и покрај заложбите на

национално, регионално и глобално ниво, повредите на човековите права и слободи се широко распространети речиси насекаде.

4. Развој на меѓународното право за човековите права како правна гранка

Меѓународното право за човековите права (МПЧП) претставува посебна правна гранка која се развила како специфичен дел од меѓународното право. Основна цел на МПЧП е заштита на основните права и слободи на поединците. Како посебна правна гранка, МПЧП се развива по Втората светска војна, како одговор на масовните и систематски повреди на човековите права. Неговиот развој е под влијание на прифаќањето на принципот дека заштитата на човековите права не е исклучиво внатрешно прашање на државите, туку легитимен предмет на меѓународна регулација и надзор. Основната идеја врз која се темели овој систем е дека заштитата на човековите права не смее да биде оставена исклучиво на националните држави, туку мора да биде обезбедена преку универзални меѓународни норми и механизми кои ги обврзуваат сите држави.

Меѓународното право за човековите права се развива како комплексен систем кој комбинира правни норми, институционални механизми и меѓународни принципи. Преку оваа структура, поединците постепено се претвораат во субјекти на меѓународното право, со можност за застапување и учество во системите за заштита, а државите добиваат обврска да обезбедат реална и ефективна примена на заштитата на човековите права. Во рамките на МПЧП, државите преземаат обврска да ги почитуваат, заштитуваат и унапредуваат човековите права на сите лица под нивна јурисдикција. Овие обврски подразбираат, од една страна, воздржување од незаконско и неосновано ограничување или дерогирање на човековите права, а од друга страна, преземање позитивни мерки за нивно ефективно остварување.

МПЧП не ги опфаќа само материјалните норми за човекови права, туку и институциите и процедурите воспоставени за нивно спроведување и надзор. Преку овој нормативен и институционален систем се утврдуваат обврски за државите да дејствуваат или да се воздржат од одредени

дејствија, со цел промоција и заштита на човековите права и основните слободи на поединци и групи.

Во рамките на МПЧП, одредени права имаат статус на перемпторни норми (*jus cogens*), односно општо прифатени и задолжителни норми од кои не е дозволено отстапување. Тие се сметаат за фундаментални вредности на меѓународната заедница и не можат да бидат ограничени или суспендирани под никакви околности, ниту во време на вооружен конфликт, ниту со меѓународен договор или национален закон. Во оваа категорија спаѓаат, меѓу другото, забраната на геноцид, тортура, ропство, нечовечко или понижувачко постапување или казнување, правната одреденост на казнивите дела и казните.

Покрај обврзувачките правни норми, МПЧП опфаќа и значаен корпус на стандарди со т.н. „*soft law*“ карактер (т.н. меко право). Иако формално не создаваат директни правни обврски, овие принципи ја изразуваат општата согласност на меѓународната заедница за одредени универзални вредности и стандарди на однесување. Тие се содржани во декларации, резолуции и препораки и имаат значајна морална и политичка тежина.

Значаен аспект во развојот на меѓународното право за човековите права претставува воспоставувањето на глобални и регионални системи за заштита преку кои се врши надзор над исполнувањето на обврските на државите. На тој начин се придонесува за унапредување на стандардите за заштита и за нивна поефективна примена во националните правни системи.

Современите тенденции во развојот на МПЧП укажуваат и на неговата сè поголема поврзаност со други области на меѓународното право. Особено е изразена интеракцијата со меѓународното хуманитарно право и меѓународното кривично право, што е особено релевантно во ситуации на вооружени конфликти и постконфликтни општества. Во такви околности, заштитата на човековите права се надополнува со механизмите за утврдување на одговорност за тешки повреди на меѓународното право, со што се зајакнува принципот на одговорност и се придонесува кон спречување на неказнивоста за сериозни повреди на фундаменталните права.

Глава II

СОДРЖИНСКИ АСПЕКТИ НА ЧОВЕКОВИТЕ ПРАВА

1. Класификации на човековите права

Класификацијата на човековите права претставува основа за нивно разбирање и проучување. Разликувањето на типовите на човекови права претставува основа и за нивна заштита на национално и на меѓународно ниво. Класификациите овозможуваат разграничување на опсегот и содржината на човековите права, но и прикажување на нивната разновидност и значење. На тој начин се идентификуваат различните категории права и нивните специфични карактеристики. Во таа насока, развиени се повеќе поделби на човековите права, зависно од критериумот кој се зема како основа за класифицирање.

Како релевантни ги издвојуваме поделбите на правата според следните критериуми:

Според сферата на заштита или природата на заштитениот интерес, правата се разликуваат како: *лични права*; *политички права*; *економски права*; *социјални права*; и *културни права*.

Личните (граѓански) права ја изразуваат физичката и духовната индивидуалност на една личност. Тие се вродени (природни) права на личните добра како што се животот, телесниот и духовниот интегритет, слободата, приватноста и други човечки вредности. Како такви, личните права се нераскинлив дел од човековото битие и се поврзани со постоењето на индивидуата како човечко и општествено суштество.

Личните права се вродени и за нивното признавање не е потребен административен акт. Во оваа смисла, човековите права се права што некој ги поседува едноставно затоа што е човек (Donnelly, 2013, стр. 10). Признавањето на личните права е резултат на борбата на човекот за

заштита од арбитражноста на државната власт и тие претставуваат основа за остварување на останатите човекови слободи и права. Денес личните права заземаат централно место во уставите на државите и се речиси неизоставен дел од нормативниот текст на еден современ устав. Сферите кои се заштитени со личните права претставуваат зона во која не треба да се вмешуваат не само другите поединци, туку и државниот апарат. Најзначајни лични права утврдени во меѓународните акти и во уставите на националните држави се правата кои го заштитуваат животот на човекот, неговиот телесен и духовен интегритет, мислата, совеста, личното уверување и припадност на одредена религија, слободата, приватноста на личниот и семејниот живот, неприкосновеноста на домот, тајноста на комуникациите.

Политичките права го гарантираат учеството, директно или индиректно, на граѓаните во политичкиот живот. Политичките се партиципативни права и се остваруваат преку правото на глас, правото на учество во власта, правото на поднесување претставки до државните органи и други права кои се извојувани низ постојаната борба на прогресивните сили во одредени периоди на општествен развој. Преку политичките права човекот станува партиципиент во политичкиот живот и активен фактор во креирање и водење на политиките во својата држава. Овие права се сметаат за темел на секоја демократија како форма на владеење. Избирачкото право, на пример, е едно од најзначајните политички права и претставува основа на која почива парламентарната демократија. Подразбира право на поединецот да избира, односно да гласа за понудените опции за претставници на народот во органите на власта, како и право да биде избран за носител на функција во органите на државно или локално ниво. Освен избирачкото права, меѓу најзначајните политички права се и правото на информирање за актуелни прашања од општествениот живот; правата кои значат мирно собирање на граѓаните или здружување заради изразување на став, протест или заради заштита на нивните права; правото на реакција до органите на власта, вклучително и право на поднесување жалба како инстационален правен лек. Политичките права низ историјата се менуваат и се прошируваат во зависност од општествениот амбиент.

Економските права се одраз на економскиот систем и сопственичките односи во една држава. Тие им овозможуваат на граѓаните

да ги остваруваат своите економски интереси. Во оваа категорија спаѓаат на пример, правото на работа, правото на фер и соодветни услови за работа, правото на здружување во синдикати, правото на платен одмор, правото на социјално осигурување, правото на приватна сопственост итн. Обезбедуваат рамноправно учество на граѓаните во економскиот живот, како и пристап до ресурси кои им се неопходни за егзистенција и економска сигурност.

Социјалните права произлегуваат од заложбите за социјална правда и за намалување на нееднаквоста меѓу граѓаните. Тие се темел на социјалниот систем на секоја држава и ги обезбедуваат потребите на граѓаните за пристап до здравствена заштита, образование, социјална заштита, домување и здравствена грижа. Социјални права се правото на здравствено осигурување, правото на образование и учество во образовниот процес, правото на пристап до социјални услуги и помош за ранливи категории, правото на социјална безбедност во случај на болест, старост или невработеност итн. Почитувањето на овие права го покажува нивото на грижа на државата за благосостојбата на своите граѓани и ја одразува социјалната стабилност на општеството.

Културните права ги задоволуваат потребите на граѓаните за комуникација, себеизразување, учење, културен развој, наука и истражување. Тие овозможуваат активно учество во културниот и интелектуалниот живот на заедницата, негување на сопствената идентичност и промоција на општественото богатство. Во оваа категорија се вклучени правото на слободна мисла и изразување, правото на пристап до културни добра, правото на учество во уметнички и научни активности, правото на образование и истражување, правото на користење и заштита на јазикот и културното наследство. Овие права го зајакнуваат индивидуалниот и колективен творечки и интелектуален потенцијал на граѓаните и обезбедуваат рамка за развој на општеството во целост.

Според тоа дали правата се гарантирани за сите луѓе во една држава или само за нејзините државјани, се разликуваат:

- *права на човекот;*
- *права на граѓанинот.*

Правата на човекот се универзални и се гарантираат за секој човек, без разлика на државјанство, пол, етничка припадност или социјален

статус. Тие се основата на глобалната заштита на човековите права и ја одразуваат идејата за неотуѓивост на правата.

Правата на граѓанинот, од друга страна, се специфични за лицата кои имаат државјанство во одредена држава. Оваа поделба ја истакнува разликата помеѓу универзалните и националните обврски на државите кон поединците. Најголемиот дел од правата се гарантирани за сите луѓе, меѓутоа постојат и права кои им се признаваат само на лицата кои имаат државјанство на соодветната држава и тие вообичаено ги вклучуваат политичките права.

Според тоа дали постои потреба од дејствување или воздржување на државниот апарат при остварување на човековите права, тие се делат на:

- *Негативни права* – за нивно остварување не е потребна државна акција. Напротив, претставниците на државата треба да се воздржат од преземање на какви било активности за да може граѓаните непречено да го ползуваат конкретното право (како правото на слободно изразување, правото на приватност и други права). Негативните права се основа на либералната концепција за слобода, каде што поединецот е слободен да дејствува без интервенција од државата.

- *Позитивни права* – за нивно остварување потребна е соодветна државна активност, односно дејствие кое државниот апарат треба да го преземе за да може граѓанинот да го ползува своето право (како правото на образование, правото на здравствена заштита и други права). Позитивните права бараат интервенција од државата и обезбедување на ресурси и услуги кои им овозможуваат на лицата да ги остварат своите права, како што се правото на образование, здравство или социјална заштита.

Во однос на оваа класификација треба да се нагласи дека во современата литература често се потенцира дека поделбата на позитивни и негативни права не ја одразува реалноста во ползувањето на човековите права (Wibye, 2022, стр. 365). Иако негативните права бараат од државата воздржување, сепак, во современ контекст тие зависат од одредени институционални услов и потребен е одреден степен на државна активност за да бидат ефективни. Ова ја нагласува меѓузависноста на правата, бидејќи ефикасното остварување на негативните права често зависи од обезбедувањето на одредени позитивни мерки. На пример, слободата на говор за да биде реално остварлива, државата мора да обезбеди слободни и

нецензурирани медиуми, систем за судска и друг вид на заштита, како и да создаде услови кои се потребни за користење на ова право во секојдневниот живот.

Според степенот на заштита, односно според можноста за видот на судска заштита која е гарантирана за соодветното право, постои поделба на човековите права на:

- *Послабо заштитени права* – права за кои може да се бара заштита само пред редовните судови. Ова често значи дека ефективноста зависи од националната судска практика и ресурсите на системот.
- *Посилно заштитени права* – права за кои заштита, освен пред редовните судови, може да се бара и пред уставните судови. Посилно заштитените права овозможуваат дополнителна заштита со што се создава повеќеслојна рамка за заштита и се зголемува веројатноста за нивна реализација. Оваа поделба се темели на принципот на субсидијарност, кој подразбира дека примарна улога во заштитата на човековите права имаат редовните судови, додека уставните судови имаат дополнителна улога.

Според периодот на нивното признавање, човековите права се класифицираат како:

- *права од прва генерација* (лични и политички права);
- *права од втора генерација* (економски, социјални и културни права);
- *права од трета генерација* (права на солидарност).

Ова е генерациска поделба на правата, која треба да се сфати како поделба според времето на признавање, а не како замена на една генерација со друга (Morsink, 1999, стр. 222). Некои автори ја сметаат оваа поделба како концептуално ограничена, но не ја отфрлаат сосема, туку ја користат како ориентациски модел и концептуален инструмент за разбирање на историскиот развој на човековите права. Поделбата на правата во три генерации е последица на развојот на листата на човекови права, којашто еволуирала и се ширела и ќе продолжи во таа насока (Donnelly, 1993, стр. 26).

Инаку, поделбата на човековите права на генерации е теоретски концепт развиен од Карел Вашак во втората половина на 1970-тите години, во рамки на неговата работа поврзана со UNESCO. Современите дискусии покажуваат дека многу теми во сферата на човековите права не можат лесно да се категоризираат според класичниот модел на Вашак, вклучувајќи прашања како транзициска правда, мигрантски права, колективни права

итн. Ова укажува на потребата за разгледување на нови или дополнителни концептуални рамки, кои би ја отсликале проширената и еволутивна природа на човековите права денес (Domaradzki, Khvostova & Pupovac, 2019, стр. 440).

Суштината на класификацијата на правата на овој начин е поврзана со фактот за признавањето на личните права и истовремено со нив политичките права, пред другите права. Тоа е резултат на борбата на човекот за почитување на достоинството, физичкиот и духовниот интегритет, како и на заложбите за учество во политичкиот живот на заедницата на која припаѓа. Луѓето настојувале да се избораат првенствено за признавање на вредностите како што се слободата, телесниот и духовниот интегритет. Борбата за овие права била макотрпен и долготраен процес кој се простира во период од повеќе векови. Нешто подоцна, се актуелизира и борбата за правата кои обезбедуваат економска благосостојба, социјална заштита и просперитет на личноста и на општеството во целина.

Во средината на 20-тиот век, кога правата од првата и втората генерација се признаени и заштитени на национално и на меѓународно ниво, започнува стремежот за трета категорија (генерација) на права која кореспондира со амбиентот во кој функционираат современите општества. Третата генерација наречена солидарни права се поврзани со светските глобализациски процеси и со нивните позитивни и негативни аспекти.

Станува збор, всушност, за декларативни заложби или за развојни права и генерални определби за мир, благосостојба, социјален и економски развој, здрава животна средина, просперитет, културна самоопределба, хуманитарна помош. Во својата суштина солидарните права произлегуваат од потребата за меѓународна соработка и координирани активности наметнати од заложбите за развој во која било сфера од општествениот живот. Таа соработка и координација е предизвикана од меѓузависноста на државите во современиот свет, не само како географска, туку и како функционална целина. Тие се директно поврзани со амбиентот во кој пулсира современиот живот и со предизвиците со кои се соочува современиот човек. Сепак, солидарните права сè уште го немаат авторитетот на претходните две генерации права во позитивно-правна

смисла. Оттука, повеќе држави сè уште немаат изградено соодветни механизми за правна заштита на солидарните права.

Покрај наведените класификации на човекови права, постои категорија во која правата се диференцираат според тоа дали можат во одредени околности да бидат ограничени или не можат да бидат ограничени под никакви услови. *Апсолутни* се нарекуваат правата кои не можат да се ограничат под никакви услови и не подлежат на никакви отстапувања, дури ни во вонредни состојби. Типични примери се забраната за тортура, правото на живот, правната одреденост на казните дела и казните, забраната на ропство. Останатите права се *дерогабилни* права и тие во одредени околности можат да бидат ограничени. Признанието дека човековите права понекогаш, од оправдани причини, може да бидат ограничени доведе до употреба на фразата „*prima facie*“, при што опишувањето на некое право како „*prima facie*“ значи признавање дека може да постојат околности во кои тоа право оправдано може да биде ограничено (Тренеска-Дескоска, 2006, стр. 157). Ограничувањето на некое право е оправдано само кога тоа го наметнува интересот за заштита на други високи општествени интереси, како што се јавната безбедност, јавниот ред, здравјето или пак заштитата на други права на граѓаните. На пример, слободата на движење или слободата на мирно собирање може да се ограничат заради јавна безбедност или заради заштита на здравјето на граѓаните. Ограничувањата обично се дефинирани во националните уставни или во законите на одредени држави при што тие мора да бидат јасно нормирани. Недоволно конкретните формулации можат да создадат простор за злоупотреба на правата при нивното ограничување.

Конечно, човековите права традиционално се однесуваат на човекот како поединец и му припаѓаат на секое лице. Ги штитат интересите на индивидуата и овозможуваат секој човек да ужива основни слободи и права без дискриминација. Тие се основата на современите стандарди за човекови права и служат како мерило за правната заштита во рамките на државата и на меѓународната заедница. Сепак, постојат и права кои добиваат целосна смисла само кога се разгледуваат во колективен контекст, односно како права на одредена група или заедница. Тоа се права кои во својата практична реализација се условени од група луѓе, т.е. имаат колективна форма на остварување на индивидуалното право, кое може да се оствари

само доколку се почитува приоритетот на групата (Катру, 2007, стр. 33). Такви се, на пример, правото на самоопределување, правото на употреба и заштита на сопствениот јазик, правото на зачувување на културниот идентитет.

Овие права имаат колективна природа бидејќи нивното остварување претпоставува постоење и делување на групата како целина и тие можат да се остварат само доколку се почитува приоритетот на групата. Колективните или групни права се важни за зачувување на идентитетот и интересите на заедниците кои се изложени на маргинализација или дискриминација, како што се етнички, религиозни или други специфични групи, овозможувајќи им да ја остварат својата културна, социјална и политичка интеграција.

2. Преглед на селектирани човекови права

Сите човекови права се важни и секое право заштитува некаков личен, политички, економски, социјален или културен интерес за поединците или за одредени групи. Не постои рангирање на човековите права според важноста на интересот кој го заштитува, меѓутоа постојат апсолутни права кои не можат во никакви околности да бидат ограничени.

Во продолжение е направен осврт на селектирани човекови права, кои се елаборирани за потребите на ова поглавје. Во освртот се посветува внимание на базичните, суштински аспекти на правата. При нивната селекција беа земени предвид сите апсолутни права, како и неколку други права кои штитат особено значајни лични, демократски или други општествени вредности. Селектираните човекови права се презентирани не само теоретски, туку и преку конкретни примери од судската практика на Европскиот суд за човекови права, заснована врз толкувањето и спроведувањето на Европската конвенција за човекови права со што се прикажува нивната практична реализација, значење и интерпретација во конкретни ситуации.

2.1 Право на живот

Правото на живот претставува основа без која остварувањето на сите други права и слободи би било невозможно. Се смета за фундаментален предуслов за остварување на сите други права. Животот е неприкосновена вредност и правото на живот е апсолутно право кое го гарантира физичкото постоење. Ова право му припаѓа на секое човечко суштество од самиот почеток на неговото раѓање и го штити од незаконска употреба на сила, вклучително и прекумерна употреба на сила од страна на полицијата или вооружените сили во рамки на државната власт. Меѓутоа, суштината на правото на живот не е ограничена само на забраната за произволно лишување од живот, туку опфаќа и поширок опсег на заштита. Во поширок контекст, ова право вклучува и обврска за обезбедување услови за достоинствен живот, пристап до здравствени услуги и мерки за заштита на физичката безбедност на граѓаните.

Во однос на правото на живот, државата има негативна обврска да се воздржи од дејствија што би довеле до намерно или неоправдано лишување од живот. Во исто време, државата има и позитивна обврска да го заштити животот на лицата кои се под нејзина јурисдикција. Исто така, државата има обврска да преземе мерки за заштита на животот во ситуации на зголемен ризик, како што се опасни услови за работа, безбедност во сообраќајот, заштита на здравјето и заштита од семејно или друго насилство. Заштитата на правото на живот се реализира преку создавање соодветна правна рамка, ефикасни институции и механизми за превенција, како и преку соодветно истражување на сите случаи на насилна или сомнителна смрт.

Во секојдневниот живот, правото на живот се манифестира на различни начини. На пример, државата е должна да обезбеди соодветни безбедносни стандарди во јавниот сообраќај за да се спречат сообраќајни несреќи со смртни последици. Исто така, таа мора да обезбеди функционирање на здравствениот систем на начин што ќе овозможи навремена и соодветна медицинска помош, особено во итни и животозагрозувачки ситуации. Во случаи на смрт на лице под сомнителни околности, државата има обврска да спроведе ефективна и независна истрага, со цел да се утврдат причините и евентуалната одговорност.

Правото на живот во одредени строго утврдени случаи може да биде предмет на ограничувања, како на пример при законска употреба на сила заради заштита на животот на други лица. Ваквите ограничувања мора да бидат неопходни и пропорционални на опасноста во конкретен случај.

Случај пред ЕСЧП: Мек Кан и други против Обединетото Кралство

(McCann and Others v. United Kingdom, 18984/91; 18985/91; 18986/91, 1995)

На 6 март 1988 година во Белфаст (Северна Ирска), британските специјални сили (SAS) извршиле антитерористичка операција против три лица за кои постоела разузнавачка информација дека планираат поставување бомба. Во таа операција, три лица биле убиени од припадниците на британските сили. Судот во овој предмет оценувал дали употребата на смртоносна сила била пропорционална и неопходна.

ЕСЧП утврди дека имало повреда на правото на живот од член 2 од ЕСЧП, при што иако безбедносните сили се соочиле со сериозна закана, Владата не можела да оправда употреба на смртоносна сила без претходно да покаже дека таа била неопходна и пропорционална со оглед на тоа што биле преземени одредени разумни мерки за да се заштити животот на сите вклучени.

Важноста на овој случај е во тоа што ја дефинира „позитивната должност“ на државата да ги заштити животите на граѓаните во случај на операции против акти на тероризам. Пресудата го постави стандардот дека државите мора да покажат дека пред да употребат смртоносна сила, се преземени сите други разумни мерки на претпазливост.

Од досегашната практика на Европскиот суд за човекови права во Стразбур, произлегува дека обврската на државата да го штити правото на живот се состои од три главни аспекти: обврска на државата да се воздржува од незаконито лишување од живот; обврска да се спроведе истрага кога смртта настапила под сомнителни околности; и во одредени услови, позитивна обврска да се преземат мерки да се спречи смртта која можела да се избегне (Тренеска - Дескоска, 2015, стр. 77).

Денес во поголем дел од светот не може да се изрече смртна казна по ниту еден основ. Укинувањето на смртната казна е тренд кој претставува цивилизациска придобивка. Сепак, смртната казна сè уште постои во

законодавството на некои држави и како таква се применува. Дебатата за оправданоста од постоење на смртна казна е сè уште отворена. Таму каде сè уште се изрекува смртна казна, истата се оправдува со фактот што одземањето на живот како санкција се изрекува само за најтешките злосторства. Од друга страна, укинувањето на смртната казна се оправдува со фактот дека целта на казнувањето е ресоцијализација на сторителот, а не негово погубување.

Во врска со правото на живот отворени се и низа други дискутабилни теми, како на пример еутаназијата (правото да се одлучува за сопствената смрт), абортусот (самоволно ослободување од несакана бременост), одземањето на сопствениот живот (самоубиство), но и други прашања кои се актуелни и контроверзни од социолошка и од правна гледна точка.

2.2 Право на еднаквост и заштита од дискриминација

Правото на еднаквост и заштита од дискриминација претставува темелно начело на современото право за човекови права и суштински елемент на демократското и праведно општество. Еднаквоста подразбира дека сите лица се еднакви пред законите и имаат право на еднаква правна заштита, без оглед на нивните лични својства или општествен статус. Еднаквоста претставува негација на дискриминацијата и подразбира обезбедување еднакви можности за сите луѓе под еднакви услови. Таа е фундаментален принцип врз кој се надградуваат сите други права и слободи бидејќи остварувањето и почитувањето на секое друго право претпоставува еднаков третман на секој поединец.

Во рамките на овој принцип, се прави разлика помеѓу формална и материјална еднаквост. Формалната еднаквост претставува формално изедначување на сите лица во однос на правата и слободите, односно гарантирање на еднакви права и слободи со устав и закони (*isonomia*). Наспроти тоа, материјалната еднаквост подразбира фактичка или реална еднаквост во секојдневниот живот, односно вистинско почитување на правата на сите луѓе.

Суштината на правото на еднаквост не значи апсолутна идентичност во третманот на сите лица, туку бара еднаков третман на лица кои се

наоѓаат во исти или слични ситуации, како и разумно и објективно оправдан различен третман кога постојат суштински разлики. Дискриминацијата, од друга страна, постои кога одредено лице или група лица се ставаат во понеповолна положба врз основа на лични карактеристики, како што се пол, возраст, етничка припадност, јазик, религија, политичка определба, социјално потекло или други лични својства. Дискриминацијата може да биде **директна** – кога различни групи очигледно се третирали на различен начин и **индиректна** – кога навидум неутрален закон со општа примена има различно влијание врз различни групи (Тренеска Дескоска, 2015, стр. 101).

Преку принципот на еднаквост и недискриминација се обезбедува и почитување на различноста меѓу луѓето, при што секој поединец има еднаква вредност, без оглед на разликите што постојат помеѓу луѓето по различни основи.

Случај пред ЕСЧП: Шулер-Цграген против Швајцарија
(Schuler-Zgraggen v. Switzerland, 14518/89, 1993)

Случајот се однесува на прашањето на родова дискриминација во остварувањето на правото на социјална заштита. Апликантката, швајцарска државјанка, останала без право на инвалидска пензија откако надлежните органи процениле дека, како жена и мајка, таа би можела повторно да се вклучи на пазарот на труд само доколку постои економска потреба, за разлика од мажите во слична положба, за кои таква претпоставка не се применувала. Одлуката била заснована врз општи претпоставки за традиционалната улога на жените, а не врз индивидуална и објективна процена на конкретната ситуација.

Европскиот суд за човекови права утврди повреда на член 14 (забрана за дискриминација) во врска со член 6 став 1 од ЕКЧП, оценувајќи дека различниот третман во конкретниот случај се темели на родови стереотипи и не е објективно и разумно оправдан. Судот истакна дека државните органи не смеат да донесуваат одлуки врз основа на општи претпоставки за улогата на жените и мажите во општеството, туку се должни да применуваат родово неутрален пристап и индивидуализирана анализа.

Правото на заштита од дискриминација ги обврзува не само државните органи, туку и приватните субјекти, да обезбедат еднаков пристап до правата, услугите и можностите. Државата има обврска не само да се воздржи од дискриминаторско постапување, туку и активно да презема мерки за спречување и санкционирање на дискриминацијата, како и за унапредување на фактичката еднаквост, особено во однос на ранливите и маргинализираните групи.

Во секојдневниот живот, правото на еднаквост и заштита од дискриминација се остварува во бројни ситуации. Така, при вработување, работодавецот не смее да одбие кандидат поради неговиот пол, возраст или етничка припадност, доколку ги исполнува потребните услови. Во областа на образованието, сите ученици и студенти треба да имаат еднаков пристап до наставата и образовните ресурси, без неоправдани разлики во третманот. Исто така, при користење на јавни услуги, како што се здравствената заштита или социјалната помош, сите лица мора да бидат третирани под еднакви услови.

Еднаквоста има особено значење во контекст на заштитата на човечкото достоинство, бидејќи дискриминацијата често води кон социјална исклученост, стигматизација и нееднакви можности. Затоа, борбата против дискриминацијата претставува континуиран процес кој бара соодветна правна регулатива, институционални механизми и подигнување на јавната свест за значењето на еднаквоста како основна вредност.

2.3 Право на почитување на физичкиот и духовниот интегритет

Правото на почитување на физичкиот и духовниот интегритет е тесно поврзано со човечкото достоинство и автономијата на личноста. Ова право обезбедува заштита од какви било форми на насилство и злоупотреба не само на телесниот, но и духовниот интегритет на една личност.

Физичкиот интегритет подразбира заштита од телесно повредување, тортура, нечовечко или понижувачко постапување и казнување, како и од медицински или други интервенции спроведени без изразена согласност на лицето. Ова право го штити поединецот од произволни постапки не само од

страна на државните органи, туку и од приватни лица, вклучително и во семејниот и работниот контекст.

Правото на духовен интегритет го опфаќа правото на личноста на целокупност и неповредливост на душевните процеси и душевното здравје, ги штити менталното здравје, личниот идентитет, чувството на самопочит и слободното формирање на личноста и претставува своевиден коректив и надоградба на други права на личноста (Dropulić, 2002, стр. 218). Ова право ја опфаќа заштитата од психичка злоупотреба, закани, заплашување, понижување, како и од присилно наметнување на идеи, уверувања или однесувања кои можат сериозно да го повредат достоинството на личноста.

Забраната за мачење, нечовечно или понижувачко постапување или казнување најчесто се повредува кога лицето е лишено од слобода, бидејќи во тоа време тоа е под потполна контрола на државните органи на прогонот кои често ја злоупотребуваат нивната положба со цел да добијат информации важни за гонењето на кривичното дело (Ананиев, Арифи, Габер-Дамјановска, Лазарова-Трајковска, Попоска и Чубриќ, 2018, стр. 70). Овој начин на постапување никогаш не може да биде оправдан, вклучително и во услови на војна или други вонредни околности. Државите се обврзани да ги преземат сите потребни мерки за спречување на тортура и нечовечно постапување и казнување, како и да обезбедат ефективна заштита за жртвите и да спроведат ефикасни истраги и санкции против сторителите. Важен елемент на заштитата на физичкиот интегритет е забраната на ропството и присилната работа.

Случај пред ЕСЧП: Ел Масри против Република Македонија

(El Masri v. The former Yugoslav Republic of Macedonia, 39630/09, 2012)

Калид ел Масри, германски државјанин од либанско потекло кој живеел во Германија, на 31 декември 2003 година патувал со автобус кон Скопје. На граничниот премин „Табановце“, македонските гранични и полициски службеници го задржале под сомнение за фалсификувана патна исправа и можни врски со терористички групи. Ел Масри бил приведен без судска наредба и без можност да комуницира со кого било. Тој поминал 23 дена во хотел во Скопје, изолиран и под контрола на македонски полициски службеници.

На 23 јануари 2004 година, Ел Масри бил одведен на меѓународниот

аеродром во Скопје и предаден на агенти на американската Централна информативна агенција (ЦИА), кои го префрлиле без негова согласност на авион кон Кабул, Авганистан. Во Авганистан, тој бил држен тајно и без какви било правни гаранции повеќе од четири месеци. Бил подложен на психолошко и физичко малтретирање, немал пристап до правна заштита, штрајкувал со глад, не му било овозможен контакт со неговото семејство, ниту со германските власти. На 28 мај 2004 година, бил вратен назад, прво во Албанија, а потоа со комерцијален лет до Франкфурт, Германија.

Пред ЕСЧП, Ел Масри тврдел дека македонските власти го лишиле од слобода без правна основа и без да го доведат пред суд; го држеле во нечовечки и понижувачки услови; не спровеле ефективна истрага за неговиот случај.

Во Одлуката по овој предмет, донесена на 13 декември 2012 година, Судот пресудил дека Р. Македонија е одговорна за повреди на Конвенцијата при што наложил обештетување на Ел Масри поради повреди на:

- член 3 (забрана на тортура и нечовечко постапување) – поради начинот на лишување од слобода, држењето без правни гаранции, и ризикот од тортура при предавањето од страна на ЦИА;
- член 5 (право на слобода и безбедност) – нелегално апсење и притвор без судски надзор;
- член 8 (право на приватен и семеен живот);
- член 13 (право на ефективно правно средство) – поради отсуство на истрага и правна заштита.

Државата има обврска да воспостави јасна правна рамка и ефикасни механизми за спречување, откривање и санкционирање на повредите на физичкиот и духовниот интегритет. Ова вклучува кривично санкционирање на насилството, злоупотребата и тортурата, обезбедување заштита за жртвите, како и создавање услови за пристап до здравствени и психосоцијални услуги. На пример, на работното место, вработените имаат право на заштита од физичко и психичко вознемирување. Во образованието, учениците и студентите мора да бидат заштитени од понижувачки или насилни методи на воспитување и дисциплинирање. Особено внимание се посветува на заштитата на ранливите групи, како што се децата, лицата со попреченост, лицата лишени од слобода и жртвите на

семејно и родово базирано насилство. Сите овие аспекти укажуваат дека правото на физички и духовен интегритет претставува суштинска гаранција за слободен и достоинствен развој на личноста.

2.4 Право на слобода и безбедност

Правото на слобода и безбедност обезбедува основна заштита од произволно лишување од слобода. Почитувањето на ова право е предуслов за доверба на граѓаните во институциите и за стабилност на правниот поредок. Секое лице треба да располага со својата лична слобода, освен во случаи кога ограничувањето е строго утврдено со закон и спроведено во законска постапка. Суштината на правото на слобода и безбедност се состои во заштитата на поединецот од незаконско апсење, притворање или други форми на произволно лишување од слобода.

Гаранции за заштита на слободата биле содржани уште во првите документи со кои се ограничувала апсолутната власт и тоа почнувајќи од Magna Carta Libertatum, Habeas Corpus Act и Bill of Rights, преку Декларацијата за правата на човекот и граѓаниниот усвоена во Франција, до Универзалната декларација за човековите права на ООН, Пактот за граѓански и политички права, Европската конвенција за човекови права, Европската повелба за основните права на ЕУ и други.

Европската конвенција за човекови права преку членот 5 обезбедува јасни процесни гаранции за лицата лишени од слобода, вклучувајќи право на информирање за причината на апсењето и право веднаш да бидат изведени пред судија.

Лишувањето од слобода е дозволено само во исклучителни ситуации, како што се сомнение за сторено кривично дело, извршување на судска одлука или заштита на јавната безбедност, при што секогаш мора да постојат јасни и законски оправдани причини. Во овие случаи, националните уставни на современите држави, како и меѓународните документи, вклучително ЕКЧП, налагаат дека лицето веднаш треба да биде информирано за причината за лишувањето од слобода и веднаш да биде изведено пред судија или друго судско тело.

Притворот како мерка за лишување од слобода претставува средство кое бара крајна претпазливост. Бидејќи во согласност со принципот на

презумпција на невиност секое лице се смета за невино додека не се докаже спротивното, меѓународните стандарди налагаат рестриктивност и внимателност при процената на околностите кои го оправдуваат притворањето како мерка. Лицето лишено од слобода има право да ја оспори законитоста на притворот и да биде заштитено од произволни или несразмерни ограничувања. Според Уставот на РС Македонија, на пример, приведеното лице мора веднаш, а најдоцна во рок од 24 часа, да биде изведено пред суд, кој без одлагање одлучува за законитоста на лишувањето од слобода. Притворот, како форма на лишување од слобода до подигнување на обвинение, може да трае најмногу 180 дена, а по подигнување на обвинение, неговото продолжување или определување го врши надлежен суд. Уставот, исто така, утврдува дека лицето кое незаконски е лишено од слобода, притворено или незаконито осудено, има право на надомест на штета, вклучително и за материјална и нематеријална штета, како што се нарушен углед, страв и слично.

Случај пред ЕСЧП: Кшашијев и Акајева против Русија

(Khashiyev and Akayeva v. Russia) (57942/00 и 57945/00) – 49 EHRR 3

Апликантите биле цивили кои за време на конфликтот во Чеченија, биле приведени од страна на руските воени сили. Тие потоа биле држени во нелегален притвор, изложени на нехуман третман, физички малтретирања и лишувања од основни права, без соодветни правни основи или пристап до судски органи.

ЕСЧП утврди повреда на право на слобода и безбедност од член 5 и забрана на тортура, нечовечки постапување и казнување од член 3 од ЕКЧП, бидејќи државата не обезбедила законски основ и соодветна правна заштита за притворените лица. Судот посочи дека позитивната должност на државата вклучува спречување на незаконски притвор и обезбедување правни механизми за заштита.

Случајот е значаен бидејќи ги истакнува обврските на државата во време на вооружени конфликти да обезбеди правна и фактичка заштита на слободата и безбедноста на цивилите кои не учествуваат во воените дејствија. Тој исто така ја нагласува потребата од функционални правосудни механизми и во услови на вооружени конфликти.

Во секојдневниот живот, правото на слобода и безбедност се остварува преку јасно дефинирани полициски и судски процедури. Граѓаните имаат право на заштита од закани, вознемирување или насилство, при што државните органи се должни да реагираат навремено и ефикасно. Никој не смее да биде задржан без законска основа, а причините за лишувањето од слобода мора да му бидат веднаш соопштени на лицето при неговото приведување. Притворот треба да биде исклучок, применуван само кога е неопходно и пропорционално.

2.5 Право на правична судска постапка

Правото на правична судска постапка опфаќа низа принципи кои ја гарантираат правната сигурност на граѓаните. Суштината на правичноста во судските постапки се состои во обезбедување процесни гаранции кои го штитат поединецот од произволно и неправедно постапување од страна на државните органи.

Гаранциите обезбедени со ова право вклучуваат право на пристап до суд, право на судење во разумен рок, право на независен и непристрасен суд, како и еднаквост на странките во постапката. Судската постапка мора да овозможи секоја страна да ги изнесе своите аргументи и докази под еднакви услови. Правичната постапка опфаќа и низа посебни процесни гаранции, како што се правото на информираност за обвинението, правото на одбрана, правото на правна помош и правото на почитување на презумпцијата на невиност. Во кривичната постапка, ова право му овозможува на секој поединец кривичните обвиненија против него да бидат разгледани во разумен рок, во правична и јавна постапка пред независен и непристрасен суд. Правните и социјалните последици од постоење на кривично обвинение создаваат императив на обвинетиот да му се обезбеди правично судење (Харис, О'Бојл, Бејтс & Бакли, 2009, стр. 205). Бидејќи процесните гаранции и јавноста на судската постапка претставуваат суштински елемент на владеењето на правото, правото на праведна постапка треба да се обезбеди идентично во постапките пред сите судови.

Јавноста на судската постапка претставува дополнителна гаранција за правичност и транспарентност, овозможувајќи јавен надзор над работата на судовите, особено од аспект на почитување на процесните гаранции.

Пресудата донесена по спроведена судска постапка треба да биде изречена јавно, со присуство на новинари и публика, освен во исклучителни случаи кога јавноста може да биде ограничена или целосно исклучена. Такви околности вклучуваат заштита на јавниот ред, националната безбедност, моралот, интересите на малолетник, приватноста на странките во постапката или други оправдани интереси кои би можеле да бидат загрозени, при што ограничувањата мора да бидат законски предвидени и пропорционални.

Случај пред ЕСЧП: Мустафа против Бугарија

(Mustafa v. Bulgaria, 1230/17, 2019)

Апликантот, цивилно лице, бил обвинет и осуден за кривични дела (вклучително трговија преку граница и организирање криминална група) пред воени судови во Бугарија, иако немал никаква формална воена служба или статус на воен персонал. Причината зошто неговото дело завршило пред воениот суд бил фактот што еден од другите обвинети бил активен војник во армијата во време на извршените кривични дела. Во согласност со националните прописи во тоа време, воените судови имале јурисдикција во такви случаи.

Во овој случај, Судот забележал дека судиите во воениот суд биле под воена дисциплина, формално интегрирани во армијата и не целосно еквивалентни на обични судии со потполни гаранции на независност. Поради овие околности, ЕСЧП заклучил дека сомнежите на апликантот околу независноста и непристрасноста на воениот суд биле објективно оправдани при што утврдил повреда на член 6 став 1 од ЕКЧП.

Овој предмет е значаен бидејќи го допира прашањето за тоа дали воените судови, кои често се формирани околу структурата и дисциплината на армијата, можат да ги испочитуваат строгите гаранции за независност и непристрасност утврдени со член 6 од ЕКЧП, особено кога правдата се однесува на лица коишто не се дел од воена структура.

Правото на правична судска постапка има суштинско значење за довербата на граѓаните во правосудниот систем и за ефикасната заштита на сите други човекови права, бидејќи без правична постапка, правната заштита останува формална и неделотворна. Во секојдневниот живот, ова

право се остварува во различни ситуации. На пример, граѓанин кој води судски спор со државен орган мора да има еднаква можност да ги изнесе своите аргументи и докази, без да биде ставен во понеповолна положба поради нерамножежа на моќта. Во кривичната постапка, обвинетиот мора да има пристап до адвокат и доволно време и можности за подготовка на одбраната. Долготрајните судски постапки, без оправдана причина, исто така претставуваат повреда на ова право, бидејќи го нарушуваат принципот на судење во разумен рок.

2.6 Право на приватност

Правото на почитување на приватноста се состои во можноста поединецот самостојно да одлучува за аспектите од својот личен живот и да биде заштитен од произволен надзор, следење или откривање на информации поврзани со неговата личност. Почитувањето на приватноста претставува едно од најкомплексните човекови права кое ја штити индивидуалноста, независноста, достоинството и интегритетот на поединецот (Bloustein, 1964, стр. 971). Како поим, приватноста се однесува на личноста на поединците и генерално е надвор од јавната сфера. Приватноста е лимитиран пристап на другите кон поединецот (Flaerty, 1989, стр. 8). Некои автори го разложуваат поимот приватност на три компоненти: изолација – право да се биде сокриен од перцепциите на другите луѓе; осаменост – право да се биде оставен на мира; и самоопределување – право на контрола над персоналните информации (Holtzman, 2006, стр. 4). Може да се разликува и како просторна приватност (која се однесува на домот и друг простор во кој поединецот го живее својот живот), информациска приватност (како аспект на приватноста кој се однесува на собирање податоци за личноста, управување со тие податоци и нивно користење) и комуникациска приватност (која се однесува на личните записи, преписки и секој вид на комуницирање) (Boban, 2012, стр. 584). Одредени автори како главни сфери на приватниот живот ги разликуваат приватноста и тајноста, како и интимноста како посебно подрачје на тајната сфера (Dropulić, 2002, стр. 48), или идентификуваат три елементи на приватноста: тајност, анонимност и осаменост (изолираност) (Gavison, 1980, стр. 421-428).

Ставовите во врска со приватноста (правни, социолошки, етички) се разликуваат во различни општества. Во услови на тоталитарни политички системи правото на почитување на приватноста, по правило, е маргинализирано и подредено на волјата и интересот на државната власт. Ставовите можат да бидат различни и помеѓу различните национални и религиозни групи. Приватноста поинаку се доживува и помеѓу различни индивидуи. Ставовите за приватноста се менуваат со текот на времето (Garrett, 2001, стр. 7). Притоа, различни се и очекувањата за приватност. Разумните очекувања за приватност се подложни на влијанието на актуелните општествени тенденции во различни области и на потребата од адаптација на тие очекувања. Еволуирањето на ставовите и на очекувањата за приватност се случува под влијание на различни современи општествени феномени. Секој човек има многу работи кои сака да ги чува во приватност, но и многу работи кои не може да ги чува лично за себе (Garrett, 2001, стр. 7).

Случај пред ЕСЧП: Смит и Греди против Обединетото Кралство
(Smith and Grady v. United Kingdom, 33985/96 и 33986/96, 1999)

Jeanette Smith и Graeme Grady биле припадници на британските вооружени сили. Во 1994 година, по откривање и пријавување на нивната хомосексуалност, членови на воената полиција ги истражувале нивните интимни животи со особено интрузивни прашања за детали, вклучувајќи минати партнери и ХИВ-статус. По овие истраги, двајцата беа отпуштени од службата, во согласност со тогашната британска политика која забранувала служба во армијата на лица со хомосексуална ориентација.

ЕСЧП констатирал повреда на правото на приватен живот, оценувајќи ги истрагите и отпуштањето од воената служба како непотребно и непропорционално мешање во приватниот живот на апликантите. За Судот не биле доволно убедливи ниту оправдани аргументите на британската влада дека постапувањето со апликантите било потребно заради одржување на моралот и оперативната способност на армијата.

Остварувањето на личниот живот како суштински елемент на приватноста се обезбедува преку повеќе сфери, како што се неповредливоста на домот која обезбедува непречено уживање на приватниот и семејниот живот, тајноста на комуникациите, како и

заштитата на личните податоци. Отстапувања од правото на почитување на овие сфери се дозволени само врз основа на закон и кога е тоа неопходно за водење на кривична постапка, за безбедноста на државата или заради заштита на други високи општествени интереси.

2.7 Слобода на мисла, совест и вероисповед

Слободата на мисла, совест и вероисповед е тесно поврзана со внатрешниот духовен свет на поединецот. Таа ја заштитува слободата на секое лице да формира, задржи или промени уверувања, мисли, морални ставови и религиозни верувања, без принуда, притисок или страв од санкции. Суштината на оваа слобода се состои од две меѓусебно поврзани димензии.

Првата е внатрешната димензија, која се однесува на слободата на поединецот самостојно да ги обликува своите уверувања и морални ставови. Оваа димензија има апсолутен карактер и не подлежи на никакви ограничувања, бидејќи државата нема право да навлегува во внатрешниот свет на поединецот, ниту да му наметнува одредени ставови или уверувања.

Втората е надворешната димензија и се однесува на слободата на вероисповед, која претставува една од формите на манифестирање на слободната мисла и совест. Таа го опфаќа правото на поединецот јавно или приватно да ја исповеда својата религија или убедување преку богослужба, обреди, практикување, почитување и изразување на религиозни чувства. Религиозната определба претставува длабоко интимна сфера на човековата личност и негова приватна работа, во која никој не смее да се меша. Луѓето не смее да се етикетираат, стигматизираат или дискриминираат заради нивната религиозната определба. Во основана на слободата на вероисповед е еднаквост на сите луѓе како генерален принцип. Воедно, ова право ја штити и слободата на неприпадност кон која било религија, како легитимен личен избор.

Меѓутоа, за разлика од внатрешната димензија, надворешната манифестација на вероисповедта може да биде предмет на одредени ограничувања, но единствено под строго утврдени услови. Секое ограничување мора да биде предвидено со закон и да биде неопходно за заштита на висок општествен интерес како јавна безбедност, јавен ред,

морал или права и слободи на други лица, при што мора да биде пропорционално и да не ја нарушува суштината на правото.

Случај пред ЕСЧП: Ларисис и други против Грција

(Larissis and Others v. Greece, 23372/94, 26377/94 и 26378/94, 1998)

Апликантите, Dimitrios Larissis, Georgios Mandalavidis и Georgios Sarandis, биле офицери во грчките воздухопловни вооружени сили и припадници на Педесетничка (Пентекостална) црква. За време на нивната активна воена служба, тие ги изразуваале и проповедале своите религиозни убедувања, како кон цивилни лица, така и кон пониско рангирани воени лица под нивна команда. Поради ваквото однесување, тие биле осудени од националните судови за недозволено проповедање, во согласност со законодавството во Р. Грција.

Апликантите тврделе дека нивната осуда претставува повреда на правото на слобода на мисла, совест и вероисповед, гарантирано со член 9 од ЕКЧП, бидејќи била санкционирана манифестацијата на нивните верски убедувања.

Во овој случај, ЕСЧП направи јасна дистинкција помеѓу проповедањето религиозни убедувања кон цивилни лица и кон пониско рангирани воени лица при што Судот утврдил дека осудата во делот што се однесувал на проповедање на верски убедувања на цивилни лица претставувала повреда на член 9 од Конвенцијата, бидејќи државата не покажала дека таквото ограничување било неопходно во демократско општество. Меѓутоа, во однос на проповедањето религиозни убедувања кон воени лица под нивна команда, Судот оценил дека не постои повреда на член 9, имајќи ја предвид специфичната хиерархиска структура на вооружените сили и можноста верските активности на претпоставените да бидат доживевани како форма на притисок или злоупотреба. Овој случај претставува значаен преседан бидејќи ЕСЧП појаснил дека слободата на вероисповед не е апсолутна во нејзината надворешна манифестација, особено во воена средина. Судот нагласил дека државите имаат легитимен интерес да ја заштитат дисциплината, хиерархијата и неутралноста во армијата, но ограничувањата мора да бидат пропорционални и внимателно балансирани со индивидуалните верски слободи.

Практикувањето на верата некогаш може да дојде во конфликт со вршењето на работни обврски. Во одредени случаи пред Европскиот суд за човекови права, кога одредени лица барале од работодавецот да им се овозможи слободно време за практикување на одредени верски ритуали, Судот смета дека нема нарушување на слободата на вероисповед, бидејќи лицата се „слободни да си дадат отказ“ (Тренеска-Дескоска, 2015, стр. 189).

Во секој случај, слободата на мисла, совест и вероисповед претставува темел на толеранцијата помеѓу различните религиозни заедници и неопходен предуслов за мирен соживот меѓу различни култури, религии и светогледи.

2.8 Слобода на изразување и информирање

Слободата на изразување подразбира слободно изнесување на мислите, ставовите и идеите преку говор или на кој било друг начин и преку кое било средство (пишуван текст, уметнички или карикатурен израз и други изразни форми). Суштината е поединецот да ги искажува своите ставови без страв од цензура или санкции. Слободното изразување ги опфаќа не само прифатените или доминантни мислења, туку и оние кои можат да навредат, вознемират или шокираат одредени делови од општеството. Во функција на слободното изразување е и слободата на пренесување информации преку институциите за јавно информирање, што е возможно само во услови кога не постои цензура и неоправдано ограничување на медиумите. Слободата на изразување не е апсолутна и може да биде предмет на ограничувања, но тие мора да бидат оправдани, предвидени со закон и да служат на легитимна цел во конкретен случај.

Случај пред ЕСЧП: Стол против Швајцарија

(Stoll v. Switzerland, 69698/01, 10 декември 2007)

Мартин Стол, швајцарски новинар, добил копија од доверлив дипломатски документ подготвен од амбасадор на Швајцарија во САД. Документот содржел стратегии за преговори и како документ бил испратен на ограничена листа на приматели.

Новинарот бил осуден и казнет со парична казна заради објавување на делови од тој документ. Тој тврдел дека неговата осуда го повредува

правото на слободно изразување, бидејќи објавувањето се однесувало на прашање од јавен интерес.

Во постапката Судот се согласил дека информациите изложени во документот биле од јавен интерес и статиите биле објавени во контекст на важна и интензивна јавна дебата со меѓународен аспект, но заземал став дека објавувањето на такви доверливи дипломатски преписки може да ја наруши климата на доверба и дискретност што е неопходна за успешни меѓународни односи. Судот исто така посочил дека негативниот ефект што објавувањето би го имало врз дипломатските односи и преговори и интересите на државата може да оправда ограничување на слободата на изразување во конкретниот случај, што значело дека осудата на новинарот во конкретниот случај не претставувала непропорционално мешање во член 10 од ЕКЧП.

Од друга страна, слободата на информирање е одраз на потребата на поединецот да биде запознаен со случувањата во општеството. Слободното информирање значи примање и пренесување информации и идеи без мешање од страна на јавните власти. Оваа слобода претставува основа за граѓаните, преку пристап и анализа на информациите, да изградат сопствен став за значајни општествени и политички прашања.

Слободниот пристап до информации од јавен карактер се однесува на пристап до широк спектар на информации кои ги генерираат државните институции и други субјекти кои извршуваат дејност од јавен интерес.

Суштината на слободниот пристап до информации се заснова на принципот „јавноста има право да знае“. Оваа слобода е предуслов за создавање амбиент во кој органите со јавни овластувања нема да бидат бирократизирани и отуѓени од граѓаните, напротив ќе комуницираат со нив активно и транспарентно. Слободниот пристап до информации овозможува „принципот на владеење“ во работата на државните органи да се замени со „принципот на добро управување“. Таа е инструмент со кој граѓаните на демократски начин ги контролираат јавните институции, односно ја контролираат одговорноста и функционалноста на јавната администрација. Ова е важно, бидејќи во демократските општества информираноста на граѓаните е предуслов за активна јавна дебата, демократско учество и контрола на носителите на јавната власт. Оттука, слободата на

информирање подразбира и слободно основање институции за јавно информирање; право на одговор и право на исправка во средствата за јавно информирање; како и право на заштита на изворот на информацијата во средствата за јавно информирање.

Државата има обврска не само да се воздржи од неоправдано мешање во слободата на изразување и информирање, туку и активно да создава услови за медиумски плурализам, транспарентност и ефективен пристап до информации од јавен карактер. Ова вклучува заштита на новинарите, обезбедување слободно функционирање на медиумите и спречување на прекумерна концентрација на медиумска моќ која може да го загрози јавниот интерес.

Сепак, балансирањето меѓу слободата на изразување и другите човекови права претставува постојан предизвик во современите демократии. Во контекст на медиумите и новинарите, слободата на изразување е клучна, но не е апсолутна и може да биде ограничена кога постои ризик од штета или злоупотреба. Јавниот интерес претставува основен критериум за оправданост на објавување информации, но ако известувањето има предзнак на сензационализам, со тенденција да шокира или вознемири без реална потреба за јавна дебата, тоа не се смета за објавување во јавен интерес.

2.9 Избирачко право

Избирачкото право е најзначајно право во корпусот на политичките слободи и права. Тоа е партиципативно право кое му овозможува на поединецот да се изрази како политички фактор во државата и да учествува во процесот на креирање политики. Учеството може да биде непосредно или посредно, на државно или на локално ниво. Почитувањето на избирачкото право претставува показател за степенот на демократија и политичка зрелост на едно општество.

Суштината на избирачкото право се темели на начелата на општост, еднаквост, слободно изразување на волјата и тајност на гласањето и тие начела во овој контекст го имаат следното значење:

- Општо избирачко право значи дека сите граѓани кои ги исполнуваат законските услови имаат право да гласаат, без дискриминација по основ на пол, раса, националност, вероисповед, социјален или друг статус.
- Еднакво избирачко право подразбира дека гласот на секој граѓанин има иста вредност, во согласност со принципот „еден граѓанин - еден глас“.
- Непосредно избирачко право значи дека граѓаните лично и директно ја изразуваат својата изборна волја и никој не може да гласа во име на друг.

Овие начела имаат за цел да обезбедат секој граѓанин да има реална и еднаква можност за учество во изборниот процес, како и да гарантираат фер натпревар меѓу политичките субјекти и доверба во изборните резултати.

Избирачкото право се остварува како активно и пасивно избирачко право. Активното избирачко право претставува право на граѓаните да гласаат и да ги избираат своите претставници во органите на власта. Пасивното избирачко право, пак, подразбира право на граѓаните да се кандидираат и да бидат избирани на избори и да вршат јавни функции, под услови утврдени со закон.

Остварувањето на избирачкото право се врши преку слободни избори со тајно гласање. Слободните избори подразбираат услови во кои граѓаните можат доброволно и без присила да ја изразат својата волја во однос на кандидатите и политичките субјекти. Ова значи отсуство на притисоци, закани, уцени или други форми на недозволено влијание. Слободата на избор, исто така, го опфаќа и правото на граѓанинот да не гласа, односно да се воздржи од гласање.

Тајноста на гласањето подразбира дека никој нема право да ги прашува граѓаните за кого гласале или за кого ќе гласаат, ниту пак граѓаните имаат обврска некому да ја откријат својата изборна волја. Тајното гласање служи како заштита од евентуални притисоци и последици поврзани со политичките убедувања на поединецот.

Случај пред ЕСЧП: **Сејдиќ и Финци против Босна и Херцеговина**
(Sejdić and Finci v. Bosnia and Herzegovina, 27996/06 и 34836/06, 22 декември 2009)

Дерво Сејдиќ и Јакоб Финци, граѓани на Босна и Херцеговина, сакале да се кандидираат за изборни функции во Претседателството и во Домот на

народите (законодавно тело во БиХ). Според уставот на државата усвоен по Дејтонскиот мировен договор само претставници на трите конститутивни народи (Бошњаци, Хрвати и Срби) можат да се кандидираат за овие позиции. Апликантите, како припадници на други национални заедници (Роми и Евреи) не можеа да се кандидираат поради својот етнички статус. Големиот совет на ЕСЧП утврдил дека ова правило претставува дискриминација врз основа на етничка припадност и повреда на член 14 во врска со член 3 од Протокол бр. 1 (право на слободни избори), како и повреда на член 1 од Протокол бр. 12 (општа забрана на дискриминација). Судот оценил дека уставните ограничувања, иако настанати со цел да ја поддржат политичката стабилност по војната во БиХ, сепак долгорочно гледано, немаат објективно и разумно оправдување. Овој случај ја потврдува обврската на државите да обезбедат дека изборните и уставни системи не ги исклучуваат етничките малцинства од политичка репрезентација, дури и ако историските околности ја објаснуваат формата на усвоените уставни одредби.

Државата има обврска да воспостави јасна, транспарентна и стабилна изборна рамка, како и да обезбеди ефикасна заштита на избирачкото право. Ова вклучува водење точен и ажуриран избирачки список, обезбедување еднаков пристап до медиумите за учесниците во изборниот процес и постоење ефективни правни средства за заштита во случаи на изборни неправилности.

2.10 Слобода на здружување и на мирно собирање

Слободата на здружување и правото на мирно собирање овозможуваат колективно изразување на барања, ставови, интереси или реакции и протести. Тие претставуваат клучни механизми за активно учество на граѓаните во јавниот живот, надвор од формалните институции на власта. Слободата на здружување овозможува поединците доброволно да се здружуваат во различни форми на организации, како што се здруженија на граѓани, синдикати, политички партии или други облици на граѓанско организирање. Тесно е поврзана со слободата на изразување на мисла, бидејќи здружувањето е всушност форма за изразување на ставови,

интереси и идеи. Меѓутоа, поединецот не може да биде натеран да стане член на здружение, ниту да биде дискриминиран затоа што не го сторил тоа (Харис, О'Бојл, Бејтс & Бакли, 2009, стр. 205, стр. 525). Ова значи дека слободата на здружување го вклучува и негативниот аспект, односно слободата да не се биде принуден на членство во одредено здружение.

Уставот на РС Македонија, како и член 11 од Европската конвенција за човекови права, ја гарантираат оваа слобода, при што дејствувањето на здруженијата не смее да биде насочено кон насилно уривање на уставниот поредок, поттикнување на воена агресија или разгорување на национална, расна или верска омраза. Забраната на воени или полувоени здруженија кои не припаѓаат на вооружените сили на државата се смета за легитимно ограничување во интерес на демократскиот поредок и јавната безбедност.

Слободата на мирно собирање се однесува на можноста граѓаните јавно и мирно да се собираат за да изразат став, протест или поддршка на одредени идеи. Овој облик на колективно изразување овозможува јавно артикулирање на заеднички интереси и претставува важен коректив на власта во демократските општества. Мирното собирање може да биде ограничено само под строго утврдени услови, во согласност со принципите на законитост, неопходност и пропорционалност. Неговото ограничување е легитимно само доколку е неопходно за заштита на националната и јавната безбедност, јавниот ред, спречување на злосторства, заштита на здравјето, моралот или правата и слободите на другите лица.

Случај пред ЕСЧП: Елингер против Австрија
(*Öllinger v. Austria*, 76900/01, 29 јуни 2006)

Апликантот, своевремено австриски пратеник, планирал мирен собир на градските гробишта во Салцбург на Празникот на сите светци (All Saints' Day) со цел да ги спомне евреите од Салцбург убиени од СС структурите во рамки на нацистичкиот режим за време на Втората светска војна. За настанот очекувал мали групи учесници кои би носеле комеморативни пораки без скандирања или транспаренти.

Полицијата ја забранила средбата, тврдејќи дека може да го загрози јавниот ред и да ги навреди посетителите на гробиштата, кои на истото место, традиционално се собирале за комеморација на убиени војници од СС структурите.

Апликантот поднел жалба, тврдејќи дека забраната претставува повреда на слободата на мирно собирање, гарантирана со член 11 од ЕКЧП.

Во постапката ЕСЧП утврдил дека:

- планираната средба била мирна и била насочена кон јавен интерес – споменување на жртви на нацизмот;
- немало докази дека планираниот собир би резултирал во насилство или загрозување на јавниот ред;
- државните органи не примениле пропорционални мерки, туку со тотална забрана му го ограничиле правото на апликантот.

ЕСЧП заклучил дека властите во Австрија не ги балансирале соодветно интересите, а забраната на мирното собирање претставува непотребно и непропорционално ограничување на член 11 од Европската конвенција за човекови права.

Обврската на државата во контекст на слободата на здружување и на мирно собирање е двојна: таа мора да се воздржи од незаконско мешање во нивното ползување и истовремено да обезбеди услови за нивно ефективно остварување. Ова вклучува заштита на учесниците во јавни собири; создавање услови за безбедни протести; спречување на неправедно ограничување или забрана на здруженијата; еднаков третман на сите здруженија и собири, без дискриминација врз политичка, идеолошка или друга основа.

Во оваа насока, случајот Öllinger против Австрија е значаен бидејќи потенцира дека државата не смее да го забрани мирното собирање доколку не обезбеди легитимна правна основа и соодветен баланс на интересите на сите страни. Воедно, овој случај укажува на тоа дека мирното собирање е заштитено дури и ако создава тензии или се совпадне со други собирања, што некои го доживуваат како навредливо.

3. Заштита на човековите права

Разгледувањето на содржинските аспекти на човековите права го наметнува прашањето за системите и механизмите преку кои овие права се заштитуваат. Значењето и обемот на правата добиваат вистинска вредност само доколку постојат ефективни механизми за нивно спроведување и заштита. Заштитата на човековите права е динамичен процес кој се одвива

на повеќе нивоа. Системите за заштита претставуваат збир од правни и институционални механизми кои се развиваат на национално и на меѓународно ниво.

На национално ниво, најзначајни инструменти се судовите, народниот правобранител и независните регулаторни тела. На регионално и глобално ниво, заштитата се развива во рамки на комплексен и повеќеслоен систем кој опфаќа различни правни и институционални механизми. Централно место имаат меѓународните и регионалните организации, кои преку воспоставени институции и постапки обезбедуваат надзор, мониторинг и во одредени случаи судска заштита на човековите права. Преку нивното дејствување се создава структурирана рамка за следење на почитувањето на меѓународните стандарди од страна на државите.

Покрај институционалните механизми на меѓународните организации, значајна улога имаат и меѓународните договори и конвенции за човекови права, кои воспоставуваат правно обврзувачки норми и јасни обврски за државите. Овие инструменти не само што ја дефинираат содржината на заштитените права, туку предвидуваат и различни форми на надзор, како што се периодични известувања, индивидуални претставки и утврдени насоки од страна на договорните тела.

3.1 Национален систем за заштита на човековите права

Заштитата на правата на граѓаните на национално ниво се остварува преку различни механизми и инструменти. Гарантирањето на ефикасни инструменти за заштита на човековите права е најважен аспект и во тој контекст, судовите се основни чувари на тие права во сите земји (Тренеска-Дескоска, 2005, стр. 157-158). Со инструментите за судска заштита на човековите права се создаваат услови за спречување на повредите на правата; отстранување на причините кои ги повредуваат правата, како и надоместување на последиците од повредите на правата. Судската заштита е начин да се поврати неосновано или незаконски déroгираното право. Зависно од повредата и од правото кое е повредено, заштитата може да се бара пред граѓанските, кривичните и управните судови, а во некои држави и пред уставните судови.

Граѓаните имаат право на кривично-правна заштита кога повредата на одредено право претставува кривично дело. Во РС Македонија, повредите на човековите права се инкриминирани во Кривичниот законик, во посебно поглавје насловено како *Кривични дела против слободите и правата на човекот и граѓанинот*. Како прво во оваа низа на кривични дела утврдено е кривичното дело „повреда на рамноправноста на граѓаните“, а во низата, помеѓу останатите, се и следните кривични дела: „мачење на друго лице, или друг вид на сурово, нечовечно или понижувачко постапување и казнување“; „противправно лишување од слобода“; „нарушување на неповредливоста на домот“; „противправно вршење претрес“. Повредата на тајноста на комуникациите е заштитено преку инкриминацијата „повреда на тајноста на писма или други пратки“, додека сигурноста и тајноста на личните податоци е заштитена преку инкриминации на кривичните поведенија „неовластено објавување на лични записи“; „злоупотреба на лични податоци“, како и „спречување на пристап кон јавен информатички систем“. Исто така, кривично дело се и „малтретирање во вршење на службата“ и „загрозување на сигурноста“. Кривичниот законик предвидува санкции и за „неовластено откривање тајна“, „неовластено прислушување и тонско снимање“, „неовластено снимање“, „повреда на правото на поднесување правно средство“, како и за уште неколку кривични дела во оваа низа.

Граѓанско-правната заштита се однесува на ситуации кога се поврдени права во сферата на личните и семејните односи, работните односи, сопственичките или трговските односи. Преку граѓанската постапка, на поединците им се овозможува да бараат утврдување на повредата, отстранување на последиците и надомест на штета. Овој вид заштита има за цел да обезбеди правна сигурност и еднаквост на странките во приватноправните односи.

Пред управните судови може да се бара заштита кога со поединечен акт или дејствие е повредено некое уставно загарантирано право. Управно-судската заштита е насочена кон контрола на законитоста на дејствувањето на органите на јавната власт. Преку оваа постапка се обезбедува почитување на принципот на владеење на правото и заштита на правата на граѓаните во односите со државните институции.

Во државите коишто имаат уставно судство, може да се бара заштита и пред уставните судови. Во РС Македонија граѓаните можат да остваруваат заштита пред Уставниот суд само во однос на три од вкупно дваесет и четири граѓански и политички слободи и права. Таа заштита е гарантирана во случај на повреда на слободата на уверување, совест, мисла и јавно изразување на мислата; политичко здружување и дејствување; како и во случај на дискриминација по основ на пол, раса, верска, национална, социјална и политичка припадност. Ограничена во тие рамки, надлежноста на Уставниот суд во заштитата на човековите права е прилично рестиктивна.

Судската заштита на човековите права на национално ниво претставува основен столб во системот на владеење на правото, обезбедувајќи општа рамка преку која граѓаните можат да ги оспорат повредите на нивните права пред судовите. Овој модел е генерален и се однесува на сите видови човекови права, без оглед на конкретниот социјален, економски или административен контекст.

Покрај судската заштита, развиени се и вонсудски механизми кои нудат дополнителна заштита и го надополнуваат судскиот систем. Постојат специјализирани институции како Народен правобранител (Омбудсман), комисији за спречување и заштита од дискриминација; за заштита на правото на слободен пристап до информации од јавен карактер; за заштита на лични податоци итн. Овие институции се ориентирани кон специфични права и обезбедуваат надзор над остварувањето на правата, без директна интервенција на судовите. Тие ги контролираат и превенираат повредите на правата во соодветната сфера и даваат насоки за остварување на тие права во секојдневниот живот на граѓаните.

Вонсудските институции и механизми имаат значајна улога во обезбедувањето на правдата и одговорноста преку посредување, препораки и подготовка на извештаи. Тие ја зголемуваат транспарентноста на институциите и служат како дополнителен систем на заштита, независно од судската постапка.

3.2 Регионални механизми за заштита на човековите права

Покрај националните системи за заштита на човековите права, постојат и регионални системи кои покриваат повеќе држави или еден

континент. Регионалните системи се посветени на утврдување разновиден спектар на правни лекови за жртвите на повредите на човековите права.

На територијата на американскиот континент функционира Интерамериканскиот режим за човековите права со развиен систем на органи и механизми за заштита.

На африканскиот континент, во рамки на Организацијата на африканското единство востановен е систем за заштита на правата врз основа на Повелбата за човековите и народните права (т.н. Бенџулска повелба), усвоена во 1981 година во Банџул-Гамбија.

На европскиот континент, развиен е систем за заштита на човековите права во рамки на Советот на Европа. Во согласност со член 13 од Европската конвенција за човековите права, за секој човек чии права признати со Конвенцијата се нарушени, се утврдува право на жалба пред националните власти и тогаш кога повредата на правата ја сториле лица при вршење на службена должност. Почитувањето на правата гарантирани со ЕКЧП треба да се обезбеди за секој човек подеднакво, без дискриминација по која било основа.

Во случај на војна или некоја друга општа опасност која го загрозува животот на нацијата, утврдено е дека државата може да презема мерки кои отстапуваат од обврските предвидени со Конвенцијата, меѓутоа строго во согласност со барањата кои ги наложува конкретната ситуација и под услов мерките кои се преземаат да не бидат во спротивност со обврските кои произлегуваат од меѓународното право. Сите ограничувања на човековите права кои се предвидени во Конвенцијата, може да се применуваат само за целите за кои тие всушност се предвидени. Притоа, исклучоците не значат отстапување од правото на живот, забраната за мачење, ропство и принудна работа, како и од правната одреденост на казните дела и казните.

Механизам за заштита на правата гарантирани со ЕКЧП е Судот за човекови права или почесто нарекуван Европски суд за човекови права (ЕСЧП) со седиште во Стразбур. ЕСЧП постапува по индивидуални жалби или државни апликации во случај на повреда на некои од правата гарантирани со Европска конвенција за човековите права. Во случај на поднесена жалба (апликација) за наводно сторена повреда на некое од правата гарантирани со ЕКЧП, Судот најнапред ја утврдува нејзината допуштеност. Во таа смисла, потребно е да бидат исполнети два услови:

- претходно да се исцрпени сите национални правни средства кои стојат на располагање во однос на заштитата на човековите права;
- жалбата да е поднесена во рок од четири месеци од донесување на последната одлука на домашните органи со која се исцрпени сите правни средства.

Пресудите на Европски суд за човекови права немаат касаторно дејство врз националните одлуки и не наметнуваат директни санкции за државите, освен обврската да исплатат надомест на оштетеното лице. Сепак, бројот на случаи против одредена држава, особено оние во кои е утврдена повреда на права гарантирани со Конвенцијата, ја рефлектира состојбата со владеењето на правото и почитувањето на човековите права, влијаејќи на меѓународниот имиџ на државата. Во екстремни случаи, држава која систематски не ги почитува пресудите може да се соочи со мерки од Советот на Европа, вклучително суспензија или исклучување од членство.

3.3 Глобални механизми за заштита на човековите права

Покрај регионалните системи, на глобално ниво е развиен систем за заштита на човековите права во рамки на Организацијата на Обединетите нации. Системот е заснован на Повелбата на ООН како основачки документ, како и на низа други меѓународни документи. Системот функционира преку различни механизми и работни тела кои ја следат состојбата со човековите права во државите членки и упатуваат реакции или препораки за преземање на конкретни активности во случаи на непочитување на обврските кои произлегуваат од документите на ООН.

Врз основа на Повелбата, формирана е Комисијата за човекови права, која од 2006 година функционира како Совет за човекови права составен од 47 членки, избрани според регионална застапеност. Советот служи како форум за размена на мислења, промовира универзално почитување на правата, упатува реакции во случаи на повреди, обезбедува образование за човековите права, техничка помош и советодавни услуги. Советот исто така спроведува универзален периодичен преглед на секоја членка на ООН и врз основа на механизам за поплаки, со што влијае на подобрување на состојбата со човековите права глобално.

Покрај овој Совет, во системот на ООН функционира и Висок комесар за човекови права како позиција востановена во 1993 година. Комесарот претставува орган за надзор кој е под директно раководство на Генералниот секретар на ООН. Тој е значаен механизам за промоција на човековите права и за дијалог со земјите членки на ООН за состојбата со човековите права во нивните држави. Комесарот е вклучен во превенција и рано предупредување за можни прекршувања на правата, поддршка на државите во периоди на политичка транзиција, координација на програмите за човековите права, како и во други активности.

Постапките пред институциите формирани врз основа на Повелбата на ООН вклучуваат процедури како што се јавните дискусии за масовни повреди на правата; поднесување извештаи од државите и меѓународните организации; процедури за помирување преку посредство на други држави или организации; како и поднесување на жалби за повреди на правата.

За следење на спроведувањето на Меѓународниот пакт за граѓански и политички права, функционира Комитет за човекови права, додека спроведувањето на Меѓународниот пакт за економски, социјални и културни права го следи Комитетот за економски, социјални и културни права.

За спроведување на другите конвенции на ООН, формирани се: Комитет за елиминација на расната дискриминација – го следи спроведувањето на Конвенција за елиминација на сите форми на расна дискриминација; Комитет за елиминација на дискриминацијата врз жените – го следи спроведувањето на Конвенција за елиминација на сите форми на дискриминација врз жената; Комитет против тортура – го следи спроведувањето на Конвенција против тортура и други форми на суров, нечовечен или понижувачки третман; Комитет за правата на детето – го следи спроведувањето на Конвенција за правата на детето.

Покрај договорните механизми и надзорните тела, глобалниот систем за заштита опфаќа и судски механизми. Во таа смисла, Меѓународниот кривичен суд, како независна меѓународна судска институција, претставува комплементарен елемент на системот, обезбедувајќи кривично гонење за геноцид, воени злосторства, злосторства против човечноста и злосторства против мирот.

Глава III

ЧОВЕКОВИТЕ ПРАВА И ВОЕНИОТ ПЕРСОНАЛ

1. Човековите права во контекст на специфичностите на воената професија

Иако човековите права се утврдени како универзални и еднакви за сите, нивното остварување во секојдневниот живот може да има одредени модификации во зависност од специфичниот статус на носителите на тие права. Воениот персонал претставува посебна категорија од аспект на специфичната природа на воената професија. Фактот дека припадниците на вооружените сили работат во релативно затворена средина, по принцип на хиерархиска поставеност и командна одговорност, како и поседувањето на лично вооружување, но и можноста за пристап до класифицирани информации за одбраната и безбедноста на државата, влијаат на одреден начин и врз нивните права и одговорности.

Вооружените сили се составен дел на државниот систем кој преку одбранбени и национално-безбедносни функции, овозможува безбедно опкружување во кое секој граѓанин ги остварува своите права и слободи. Меѓутоа, од офицерите и цивилите кои се во служба на армијата, може да се очекува посветеност и исполнување на задачите во касарната и за време на воените операции, како и почитување на правата на другите во службата, само доколку и нивните права се гарантирани во рамки на матичната институција.

Специфичноста на воената професија не значи дека припадниците на вооружените сили како поединци имаат некои специфични права или дека се привилегирани во однос на поединците кои извршуваат друга професија. Без оглед на која позиција се во хиерархијата и независно дали се регрути или волонтери, припадниците на вооружените сили и цивилите

во служба на армијата, имаат право на почитување на правата и слободите кои се гарантирани за секој друг граѓанин во државата.

Сепак, природата на воената служба и спецификите на опкружувањето може во одредени ситуации да наметне отстапувања во однос на некои од основните човекови права. Воениот живот може да вклучува извршување на службата под тешки или екстремни услови. Дури и во нормални околности, може да има релативно мало разликување помеѓу приватниот живот и службените должности, како на пример кога персоналот живее во касарни (ODIHR & DCAF, 2021. стр. 19-20). Ова се само некои од предизвиците со кои припадниците на вооружените сили се соочуваат во својата професија.

1.1 Стандарди за заштита на човековите права на воениот персонал

Неколку фактори треба да се земат предвид при прилагодување на стандардите за човекови права на припадниците на вооружените сили, вклучувајќи ја природата на воената дисциплина, хиерархиската организација на воените чинови, потребата од почитување на наредбите и заштитата на моралот (ODIHR & DCAF, 2021. стр. 20).

Според повеќето системи на воено право, командантите имаат специфични одговорности во однос на своите подредени. Овие должности најчесто вклучуваат одговорност за дисциплината на подредените, должност да бидат добар пример за своите подредени и да не ги малтретираат или злоупотребуваат (Venice Commission, 2008, пара. 295).

Командната одговорност се однесува на должноста на претпоставените да ги промовираат и одржуваат професионалните стандарди низ целиот воен синџир на команда. Ова претставува важен механизам на внатрешна одговорност и е клучна компонента во структурата на вооружените сили на земјите членки на Советот на Европа. Воените команданти имаат и морална должност и законска одговорност да обезбедат нивните подредени да се придржуваат до сите важечки закони и прописи. При исполнувањето на оваа улога, воените претпоставени вршат превентивни, истражни и дисциплински функции (Venice Commission, 2008, пара. 293).

Меѓународните стандарди за основните права и слободи на персоналот во служба на вооружените сили се дека тие ги имаат истите права како и секој друг граѓанин, вклучително право на живот; слобода и безбедност; почитување на приватноста на личниот и семејниот живот, домот и комуникациите; слобода на мисла, совест и религија и нивно слободно изразување; пристап до релевантни информации; слобода на мирно собирање и слобода на здружување со други; можност за поднесување жалба до независно тело во однос на нивните права, како и можност за остварување на избирачкото право.

На национално ниво, статусот на припадниците на вооружените сили е уреден со законски и подзаконски акти, кои во одредена мера се разликуваат помеѓу државите.

На регионално ниво, Комитетот на министри на Советот на Европа на 24.02.2010 година усвои Препорака за правата на припадниците на вооружените сили во која покрај наведените основни човекови права, содржи и одредби за тоа дека за овие лица подеднакво важат правата за стапување во брак и формирање на цивилни партнерства во согласност со правата на цивилите, како и право на заштита на нивниот имот, право на правичен надомест и пензија, пристојна и доволна исхрана, право на почитување на нивното достоинство, здравствена заштита и безбедност при работа, но и право на обука за човекови права и меѓународно хуманитарно право. Препораката на Советот на министри содржи и одредби за тоа дека припадниците на вооружените сили имаат право да ги остварат нивните основни човекови права без никаква дискриминација, а посебно внимание и заштита на правата и слободите треба да биде гарантирано за лицата на возраст под 18 години кои се дел од вооружените сили.

Во наведениот документ е потенцирано дека ниту еден припадник на вооружените сили не смее да биде подложен на тортура или на нечовечки или понижувачки третман или казнување, како и тоа дека припадници на вооружените сили нема да се користат за присилна работа.

Посебен акцент е ставен на тоа дека воената дисциплина треба да се карактеризира со правичност и треба да се обезбедат процедурални гаранции, вклучително:

- колективното казнување треба да биде забрането;

- секое тврдење за повреда на дисциплинските правила од страна на член на вооружените сили треба веднаш да биде пријавено до надлежен орган, кој треба да го испита без непотребно одложување;
 - за дисциплински прекршоци треба да се водат дисциплински постапки, а видовите и времетраењето на казната треба да ја утврди надлежен орган;
 - припадниците на вооружените сили кои се обвинети за дисциплински прекршоци треба да бидат информирани веднаш, детално, за природата на обвинувањата против нив;
 - припадниците на вооружените сили имаат право да бидат сослушани, како и да поднесат жалба до повисоко и независно тело.
- Во случај на судски постапки, припадниците на вооружените сили имаат право на правично судење, при што:
- организацијата и работењето на воените судови, таму каде што постојат, треба целосно да го обезбедат правото на секого на компетентен, независен и непристрасен трибунал во секоја фаза на постапката;
 - припадниците на вооружените сили имаат право на јавно сослушување пред надлежен суд;
 - јавноста и снимањето на судските рочишта треба да биде по исклучок, врз основа на законска одлука.

Случај пред ЕСЧП: Фајндлеј против Обединетото Кралство
(Findlay v. United Kingdom, 22107/93, 1997)

Предмет на овој случај пред Европскиот суд за човекови права е постапката која претходно пред воен суд во Обединетото Кралство се водела против *Alexander Findlay* според Законот за армијата од 1955 година. Пред ЕСЧП апликантот се жалел за повреда на член 6 став 1 од Европската конвенција за човековите права во однос на правото на фер и јавен судски процес пред независен и непристрасен суд.

Жалителот бил британски војник, кој учествувал во Фолкландскиот конфликт и бил обвинет за закана со оружје, одржување под закана на колеги и уништување на телевизор. Во постапката што се водела против него ја признал вината за своето однесување. Меѓутоа, пред ЕСЧП тврдел дека воениот суд бил свикан од страна на високата воена команда, при што командантот кој го покренал обвинението и имал овластување да ги

именува членовите на воениот суд (кои биле негови потчинети по ранг) воедно именува обвинител и одбранбен претставник, а потоа имал и овластување да ги потврди или промени пресудите на воениот суд. Во оваа постапка, жалителот бил осуден на две години затвор, му бил одземен воениот чин и доделен понизок чин. Предвременно бил отстранет од воената служба. Постапките кои следеле по обжалување на пресудата биле спроведени зад затворени врати и од лица без правна обука, потчинети по ранг на истата командна структура.

Имајќи ги предвид овие факти, ЕСЧП констатирал дека има повреда на член 6 став 1 од Конвенцијата бидејќи воениот суд не можел да се смета за независен и непристрасен. Во своето образложение, Судот укажал дека кога сите членови на воениот суд се потчинети на командантот кој ги именувал и кој воедно го потврдува исходот на постапката, се создава објективен сомнеж во независноста и непристрасноста на трибуналот.

Овој случај е значаен, помеѓу останатото, и поради фактот што поради наводите констатирани во него од страна на ЕСЧП, подоцна Обединетото Кралство го измени системот за воени судови со цел да ги отстрани утврдени недостатоци.

Искусвата од судската практика на Европскиот суд за човекови права укажуваат дека и покрај формалното признавање на човековите права на припадниците на вооружените сили, во практиката може да постои одредена дискрепанца во нивното целосно и ефективно остварување. Поради хиерархиската структура, дисциплинските правила и специфични функционални потреби, вооружените сили традиционално претставуваат средина во која индивидуалните права се подложени на пошироки ограничувања отколку во цивилното опкружување. Овие ограничувања, иако во одредени ситуации можат да бидат легитимни, не смеат да доведат до релативизирање на суштинските гаранции на правичност и владеење на правото. Во тој контекст, практиката на Европскиот суд за човекови права покажува дека постои тензија помеѓу потребата за одржување на воената дисциплина и командната ефикасност, од една страна, и обврската на државата да обезбеди еднакво ниво на процесна и материјална заштита на човековите права, од друга страна. Судот во повеќе наврати потенцира дека статусот на военото лице сам по

себе не може да биде основ за отстапување од фундаменталните процесни гаранции, особено кога станува збор за правото на правично судење, независноста и непристрасноста на органите кои одлучуваат за правата и обврските на припадниците на вооружените сили.

Погоре елаборираниот случај на војникот Финдлеј не е изолиран пример, туку индикатор за структурна дискрепанца помеѓу нормативната гаранција на човековите права и нивната практична примена во контекст на вооружените сили. Овој случај се вклопува во поширока лепеза на судска практика која индиректно укажува за системски ризици од институционална пристрасност и концентрација на овластувања во безбедносните и одбранбените структури, што може да резултира со намалено ниво на процесна заштита во споредба со цивилните механизми. Иако Судот признава дека државите располагаат со одредена дискреција во уредувањето на военото правосудство и дисциплинските механизми, таа дискреција сепак не е неограничена и мора да биде усогласена со минималните стандарди на Европската конвенција за човекови права. Оттука, овој случај може да се третира како потврда дека формалното постоење на правни гаранции не секогаш кореспондира со нивната практична примена во рамките на вооружените сили. Случајот укажува и на потребата од континуирана ревизија и усогласување на воените правни и дисциплински механизми со европските стандарди за човекови права, со цел да се спречат структурни слабости кои би можеле да доведат до нееднаква заштита на правата на воениот персонал.

1.2 Човековите права на воениот персонал помеѓу дисциплината и владеењето на правото

Почитувањето на правата за персоналот на вооружените сили е правна, но и морална обврска. Воената служба во демократска држава треба да го обучи својот персонал и да всади култура за почитување на правата на сите припадници во рамки на институцијата и пошироко. Секоја држава е должна да ги почитува сите ратификувани конвенции за човековите права.

Како морална обврска, почитувањето на човековите права во вооружените сили има позитивно влијание врз кохезивноста и ефективностa на вооружените сили. Исто така, тоа придонесува за доверба

и за добри работни односи меѓу војниците и нивните команданти, но и меѓу цивилите кои се во служба на армијата, како и нивните односи со униформираниот персонал.

Создавањето услови во кои војниците и сите останати припадници на вооружените сили ќе уживаат широк спектар на права и слободи, исто така, може да поттикне позитивна слика за вооружените сили во општеството. Тоа, секако, може да влијае и на подигнувањето на свеста и создавањето на професионална култура во армијата како вооружена сила. Подобрениот јавен имиџ, углед и интегритет на армијата може да го поттикне регрутирањето на нов персонал. Во креирањето на култура на почитување на правата во вооружените сили значително помагаат етичките кодекси со јасни стандарди на однесување и одговорност за отстапување од кодексот.

Меѓутоа, државата треба да воспостави механизми за повикување на одговорност и на припадници на вооружените сили во случај кога тие ќе ги прекршат основните права на други припадници на вооружените сили или на граѓани кои не се дел од системот на одбраната.

Случај пред ЕСЧП: Ајдин против Република Турција
(Aydin v. Turkey, 23178/94, 1997)

Случајот произлегува од настани што се случиле во 1993 година во југоисточна Турција, за време на вооружениот конфликт меѓу турските безбедносни сили и Курдската работничка партија. Апликантката била приведена од припадници на турските безбедносни сили заедно со членовите на нејзиното семејство, под сомнение за соработка со таа партија. За време на притворот, таа била подложена на сериозни форми на малтретирање, вклучително тепање, закани, понижувачко постапување и силување од страна на припадник на државните вооружени сили. По ослободувањето, поднела кривична пријава, но и покрај сериозноста на наводите, надлежните органи не спровеле ефективна и темелна истрага, ниту бил обезбеден идентификуван и санкциониран сторител на нехуманите акти.

Европскиот суд за човекови права утврдил повреда на член 3 од Европската конвенција за човекови права, оценувајќи дека силувањето и другите форми на сексуално и физичко насилство претставуваат тортура. Судот

дополнително утврдил и процедурална повреда на член 3, поради неуспехот на државата да спроведе ефективна истрага.

Случајот *Aydın v. Turkey* ја потенцира важноста на ефикасни механизми за превенција, заштита и одговорност, како и потребата од култура на почитување на правата не само на припадниците на армијата, туку и на граѓаните кои во одредени ситуации се во директна или индиректна корелација со нив. Истовремено, случајот ја истакнува обврската на државата да обезбеди не само физичка и правна заштита, туку и темелни истраги и санкционирање на сторителите, со цел зачувување на довербата во вооружените сили и владеењето на правото. Овој случај е од суштинско значење и за развојот на судската практика на ЕСЧП, бидејќи Судот јасно утврдил дека сексуалното насилство извршено од државен службеник, вклучително и припадник на жандармеријата, како во конкретниот случај, може да достигне праг на тортура, а државата е директно одговорна за таквите дејствија и за пропустот да обезбеди одговорност.

1.3 Предизвиците и ограничувањата во остварувањето на човековите права во вооружените сили

Ограничувањата на некои слободи и права на припадниците на вооружените сили кои ги наметнува специфичноста на воената професија може да се разгледуваат низ призма на два релевантни аспекти:

Првиот аспект се ограничувањата кои се практикуваат со цел да се одржи дисциплината генерално и да се создадат услови за ефективно справување со предизвиците кои произлегуваат од спецификите на воената професија. Слободата на изразување, на пример, особено на јавното изразување преку медиуми, може да биде во одредена смисла ограничена со цел да се спречи воениот персонал да објавува сензитивни информации или воени тајни, како што се оперативните планови или некои други значајни службени податоци чие откривање може негативно да се одрази врз одбранбениот систем на државата.

Одредени истражувања упатуваат на тоа дека помал број на држави им забрануваат на припадниците на вооружените сили целосно да

разговараат со медиумите и бараат целиот контакт да се канализира преку официјален портпарол, додека во други држави, од воениот персонал се бара да добие претходна дозвола пред да даде коментари или интервјуа за медиумите (ODIHR & DCAF, 2021. стр. 99). Во некои држави забрането е за припадниците на вооружените сили да дискутираат за одредени теми со медиумите без дозвола, а пристапот на неколку други држави е дека е потребна дозвола од министерот за одбрана за персоналот на вооружените сили јавно да зборува за прашања за составот, организацијата, борбената готовност на вооружените сили; мобилизација итн., како и за генерално оперативно чувствителни прашања (ODIHR & DCAF, 2021. стр. 99).

Слободата на политички ангажман, правото на штрајк, слободата на собирање и здружување, исто така, се предмет на ограничување. Тие ограничувања сепак може да бидат оправдани од потребата да се обезбеди политичка неутралност на персоналот во вооружените сили. Уставот на РС Македонија, на пример, во членот 38 содржи одредба која предвидува дека со закон може да се ограничат условите за остварување на правото на штрајк во вооружените сили, полицијата и органите на управата. Законот за служба во Армијата како дисциплински престап, помеѓу останатото, го утврдува и изразувањето и застапувањето на политички ставови и убедувања во службата, што за граѓаните кои не се дел од вооружените сили е една од манифестациите на слободата на изразување на мислата. Освен тоа, во некои ситуации манифестацијата на сопственото убедување може да биде во колизија со правилата за вршење на службата. Ова е релевантно, на пример во ситуации на приговор на совеста за ракување со оружје или во манифестациите на убедувањата во смисла на религиозни обреди во текот на работното време, религиозни барања во однос на исхраната, како и во некои други специфични случаи.

Имајќи ја предвид природата на воената професија, овие ограничувања се чини дека се разбирливи и неопходни. Сепак, ограничувањата треба да се практикуваат по исклучок и тие мора да бидат предвидени со закон. Исто така, со цел да се спречи однесување кое е надвор од нормативните рамки, треба да се креираат политики кои придонесуваат кон интеграција помеѓу вооружените сили и општеството во целина.

Вториот аспект низ кој може да се елаборира остварувањето на човековите права во вооружените сили е фактот дека станува збор за релативно затворена средина која функционира врз хиерархиска поставеност што може да придонесе за соочување со одредени предизвици. Понекогаш може да се работи за изразени злоупотреби во остварување на основните права внатре во хиерархиски поставеното опкружување. Оваа практика може да биде особено изразена во сферата на воената регрутација и воената обука. Според одредени истражувања, во некои држави, припадниците на вооружените сили, а особено регрутираните војници, се подложени на злоупотреба, бруталност, малтретирање, вознемирување, насилство, тортура и други незаконски практики (ODIHR & DCAF, 2021. стр. 19). Во многу земји, во воена служба присилно се регрутираат деца на возраст под осумнаесет години и се држат во изолација со денови или недели, при што во текот на регрутацијата и за време на патувањето до воените единици, се соочуваат со тепање, навреди и понижување (Toney and Anwar, 1998, стр. 522). Во овие истражувања, основната воена обука е посочена како средина која е сурова и во која претпоставените намерно ги подложуваат регрутите на високо ниво на стрес и физички напор. Техниките што предизвикуваат стрес вклучуваат лишување од сон, продолжени физички вежби и рутинска вербална злоупотреба, како и лишување од храна, вежби што ја надминуваат физичката издржливост на нормално лице, јавно навредување, исмејување и понижување и друг вид на нехумано постапување (Toney and Anwar, 1998, стр. 524).

Во однос на казнувањето, одредени практики се сметаат за легитимни од аспект на обезбедување дисциплина и почитување на авторитетот на претпоставените. Во оваа смисла, типични форми на повреди на основните човекови права се практиките кои вклучуваат изрекување на казни кои не се засновани на закон, како и дискредитација во текот на извршувањето санкции за повреди на воената дисциплина.

Покрај наведеното, одредени потенцијално ранливи категории на припадници на вооружените сили можат да бидат изложени на нееднаков третман, на пример припаднички на женскиот пол или припадници на одредена националност или религија, но и припадници на ЛГБТ заедницата или евентуално други маргинализирани групи.

Случај пред ЕСЧП: Лјалајкин против Русија

(Lyalyakin v. Russia, 31305/09, 2013)

Mikhail Aleksandrovich Lyalyakin, руски државјанин се жалел пред ЕСЧП за понижувачкиот третман кој го доживеал како војник и за недостаток на ефективна истрага од страна на властите во Руската Федерација. Жалбата се однесува на процедуралниот аспект на член 3 од ЕКЧП во однос на забрана на тортура, нечовечко или понижувачко постапување и казнување. Жалителот извршил бегство од воената единица заедно со друг подофицер, но биле фатени и вратени назад. За време на транспортот, повторно го напуштил возилото и повторно бил фатен. Како мерка за дисциплина бил принуден да се појави на параден простор облечен само во долна облека пред другите војници, посрамен и казнет. Исто така, тврдел дека двајца офицери му се заканиле со убиство за време на враќањето. Заради овој третман, поднел жалба до Воената обвинителска служба, при што била отворена предистражна постапка, потоа предадена на воениот обвинител во Волгоград. Следувале повеќе одлуки во кои е одбиено поведување на кривична постапка против лицата кои на ваков начин постапувале со војникот.

ЕСЧП едногласно утврдил повреда на член 3 од Конвенцијата поради понижувачки третман (суштински аспект) и повреда на член 3 поради неефективна истрага (процедурален аспект).

Судот констатирал дека, иако ја признава потребата од воена дисциплина, сепак мерката (јавно понижување пред останатиот состав со соблекување) не била соодветно образложена и не се покажало дека била неопходна во конкретните околности.

Во однос на истрагата, Судот укажал дека властите не обезбедиле ефективна истрага, имајќи предвид дека пет пати било одбиено покренување кривична постапка, а жалителот не бил заштитен од можноста за неказниност на авторитетите.

Примерите од практиката на Европскиот суд за човекови права ги потврдуваат предизвиците со кои можат да се соочат припадниците на вооружените сили. Случајот *Lyalyakin v. Russia*, ја потенцира тенката линија меѓу потребата од одржување на воена дисциплина и обврската на државата и раководството на вооружените сили да обезбедат заштита на

човековите права. Овој случај ја истакнува важноста на одговорноста, не само лична кај припадниците на вооружените сили, туку и институционална, на државните органи и надзорните тела.

1.4 Политики и практики за целосно остварување на човековите права во вооружените сили

За справување со предизвиците и креирање на средина во која целосно ќе се остваруваат човековите права во вооружените сили потребен е интегриран пристап кој го балансира почитувањето на меѓународните и националните стандарди со специфичностите на воената служба. Овој пристап подразбира воспоставување јасни политики, механизми за превенција на злоупотреби и системи за одговорност кои обезбедуваат дека сите припадници на армијата, без разлика на род, етничка припадност или друг идентификациски фактор, имаат еднаков пристап до права и можности.

Клучните елементи на ваквиот интегриран пристап вклучуваат: обуки за човекови права, професионални кодекси на однесување, активна улога на раководството и претставничките тела, механизми за ефикасна истрага и санкционирање на прекршувањата, како и промоција на култура на почитување и толеранција на различностите. Примената на адекватни мерки не само што ги штити правата на индивидуите, туку ја зголемува и ефикасноста, интегритетот и довербата во вооружените сили, како и јавниот имиџ на институцијата.

Со усвојување на политики и практики кои ја интегрираат правната, етичката и институционалната димензија, вооружените сили ќе можат да обезбедат рамнотежа помеѓу професионалните потреби и обврските за почитување на човековите права, создавајќи безбедна, професионална и родово инклузивна средина за сите припадници на армијата. Притоа, повеќе различни субјекти можат да одиграат клучна улога и на краткорочна и на долгорочна основа. Имено, одговорното раководство е еден од факторите кои можат да ги спречат злоупотребите во вооружените сили.

Меѓутоа, за лидерство не е доволен само воениот чин. Лидерството бара знаење и вештини. Во контекст на можните и типичните злоупотреби на човековите права во вооружените сили, лидерот не смее да дозволи

друга алтернатива, освен почитување на правото на еднаквост, апсолутна забрана за тортура, суров, нехуман или понижувачки третман или казнување, како и почитување на правото на ефикасен правен лек до соодветни надлежни институции во конкретни ситуации. Ограничувањата на одредени права можат да бидат оправдани само доколку се законски утврдени, неопходни и пропорционални, додека секое отстапување, дискриминација или понижувачки третман ја нарушува довербата во армијата и во владеењето на правото.

Покрај военото раководство, одговорност за целосно почитување на човековите права во вооружените сили имаат и државните институции, особено структурите за цивилен надзор, како што се министерствата за одбрана и парламентот (преку соодветни надзорни комисии). Исто така, во насока на подобрување на амбиентот можат да бидат ангажирани организации и поединци за следење на состојбата во сферата на човековите права во рамки на вооружените сили. Еден од механизмите во оваа смисла е воспоставување на професионални кодекси на однесување од страна на министерствата за одбрана или раководството на вооружените сили.

Претставничките тела (воени здруженија или синдикати) можат да играат улога во обезбедувањето заштита на правата на нивните членови преку застапување на нивните интереси. Во истата насока значајни се обуките преку кои ќе се осигура дека припадниците на вооружените сили се свесни за своите права и за своите обврски, вклучително и правата и обврските кои произлегуваат од меѓународните правни акти.

2. Специфичности од аспект на родовата еднаквост во вооружените сили

Родовата еднаквост е прашање кое заслужува посебна елаборација, особено во областите како што е одбраната, каде долго време, некаде и сè уште постои непропорционалност во застапеноста на различните полови. Вооружените сили традиционално се перципираат како доминантно машка професија, што резултира со долготрајна структурна нерамнотежа во застапеноста на мажите и жените во армиите, речиси секаде во светот. Оваа состојба, иако постепено се менува, сè уште има импликации врз

практичната реализација на принципот на еднаквост и врз целосното остварување на основните права на жените во армиите секаде во светот.

Во рамките на системот на Обединетите нации, родовата еднаквост подразбира состојба во која жените и мажите имаат еднакви права, еднакви можности и еднаков пристап до ресурси, моќ и процеси на одлучување, како и реална способност да ги остварат своите животни избори, независно од полот. Овој пристап ја надминува формалната еднаквост и бара отстранување на структурните и општествените бариери што создаваат нерамноправна распределба на моќ и влијание. Во таа смисла, родовата еднаквост не се сведува само на формална еднаквост пред законот, туку опфаќа и суштинска еднаквост во практиката, особено во поглед на пристапот до образование, професионален развој, напредување во кариерата, учество во процесите на донесување одлуки и заштита на достоинството на личност.

Меѓутоа, и покрај стремежот за еднаквост меѓу половите, родовата нееднаквост е сè уште присутна на различни нивоа, дури и во современите општества. Може да се идентификува како неповолна, пред сè за жените во ситуации поврзани со политичката и економската моќ, но делумно и традиционално присутна во сферата на безбедноста и одбраната.

Случај пред ЕСЧП: Емел Бојраз против Турција

(Emel Boyraz v. Turkey, апликација бр. 61960/08, пресуда од 2 декември 2014)

Emel Boyraz, државјанка на Турција, аплицирала за работно место - службеник за безбедност во државно претпријатие. Иако ги исполнувала стручните и професионалните услови за вработување, нејзината апликација била одбиена поради тоа што интерните критериуми за ова работно место предвидувале кандидатот да биде од машки пол и да има завршено задолжителна воена служба. Таа ја оспорила одлуката пред националните судови, но тие ја потврдиле законитоста на критериумите.

Пред Европскиот суд за човекови права, жалителката се повикала на повреда на член 14 (забрана на дискриминација) во врска со член 8 од Европската конвенција. Судот утврдил дека исклучувањето на жените од пристап до конкретното работно место претставува директна дискриминација врз основа на пол, бидејќи државата не докажала дека поставените услови биле неопходни и пропорционални со природата на

работните задачи. Судот посебно истакнал дека општите претпоставки за физичка способност или безбедносни ризици не можат автоматски да оправдаат различен третман меѓу мажи и жени.

Случајот Емел Бојраз против Турција ја утврдува забраната за стереотипно толкување на родовите улоги при оценување на професионалните капацитети, што е релевантно и за процените и напредувањето во воената служба. Дополнително, овој случај укажува дека критериумите за пристап до работни позиции, како и за кариерен развој мора да бидат засновани на објективни, проверливи и родово неутрални стандарди, а не на претпоставки поврзани со полот. Во контекст на вооружените сили, ваквиот пристап е клучен за обезбедување еднакви можности, институционална правичност и функционална ефикасност на системот.

Сепак, родовата балансираност не подразбира исклучиво заштита или унапредување на правата на жените, туку воспоставување систем на еднаков третман и еднакви можности за двата пола. Во тој контекст, недозволена е и дискриминацијата на мажите, особено кога таа произлегува од традиционални родови улоги кои не се усогласени со современите стандарди за човекови права и со принципот на еднаквост.

Случај пред ЕСЧП: Константин Маркин против Русија

(Konstantin Markin v. Russia, апликација бр. 30078/06, пресуда на Големиот совет од 22 март 2012)

Konstantin Markin, припадник на вооружените сили на Руската Федерација и самохран татко на три деца, поднел барање за родителско отсуство со цел да се грижи за своите деца. Барањето било одбиено со образложение дека, во согласност со националното законодавство, правото на родителско отсуство во воената служба било предвидено исклучиво за жени, додека машките припадници на вооружените сили немале такво право, освен во исклучителни случаи.

По исцрпување на националните правни средства, жалителот се обратил до Европскиот суд за човекови права, повикувајќи се на повреда на член 14 во врска со член 8 од Конвенцијата. Судот утврдил дека ваквиот различен третман претставува дискриминација врз основа на пол, нагласувајќи дека

традиционалните сфаќања за улогата на жените како примарни негуватели на децата не можат да служат како оправдување за ограничување на правата на мажите. Судот исто така констатирал дека државата не обезбедила доволно убедливи аргументи дека ваквото ограничување било неопходно за зачувување на борбената готовност или ефективното функционирање на вооружените сили.

Справувањето со предизвиците во однос на родовите перспективи подразбира, вклучително и во одбранбениот сектор, спроведување на активности и иницијативи со цел да се создадат поволни услови за родова еднаквост и да се подигне свеста за оваа тема.

Исто така, потребно е да се усвојат соодветни регулативи и конкретни законски одредби кои овозможуваат зголемена застапеност таму каде што се смета дека е фаворизиран еден пол.

2.1 Меѓународни стандарди и родовата перспектива во безбедносниот сектор

Меѓународното право за човекови права и современите безбедносни политики сè појасно ја препознаваат потребата од системско и интегрирано вклучување на родовата перспектива во секторот одбрана и безбедност. Овој пристап произлегува од сознанието дека родовата еднаквост не претставува само прашање на недискриминација и формална еднаквост, туку и клучен предуслов за ефективно, легитимно и одржливо функционирање на безбедносните институции, вклучително и на вооружените сили.

Во рамки на Обединетите нации, темелот на ваквиот пристап е поставен со Резолуцијата 1325 (2000) на Советот за безбедност на ООН, која за првпат експлицитно ја поврзува родовата перспектива со прашањата на меѓународниот мир и безбедност. Резолуцијата ја нагласи важноста на учеството на жените во превенцијата и разрешувањето на конфликти, мировните преговори, мировните мисии и процесите на постконфликтна реконструкција, истовремено повикувајќи на заштита на жените и девојчињата од родово базирано насилство во конфликтни и

постконфликтни ситуации. Значењето на Резолуцијата 1325 не се исцрпува во нејзината декларативна вредност, туку таа воспоставува нормативна рамка која ја обврзува државата да ги преиспита сопствените институционални практики, структури и политики во безбедносниот сектор, вклучително и начинот на регрутирање, напредување, обука и учество на жените во вооружените сили. Во овој контекст, родовата перспектива се третира не како дополнителен или маргинален елемент, туку како составен дел од концептот на демократска контрола и добро управување во безбедноста.

Подоцнежните резолуции на Советот за безбедност, како што се Резолуциите 1820 (2008), 1888 (2009), 1960 (2010) и 2122 (2013), дополнително ја развиваат агендата „Жени, мир и безбедност“ (Women, Peace and Security), со посебен акцент на борбата против сексуалното и родово базираното насилство. Овие резолуции ја потенцираат потребата од отстранување на структурните, институционалните и културните бариери кои го ограничуваат значајното и рамноправно учество на жените во безбедносниот сектор. Резолуцијата 2122, особено, ја нагласува одговорноста на државите да обезбедат услови за суштинско, а не само формално учество, преку системски реформи и политики засновани на човековите права.

Во поширока смисла, овие меѓународни стандарди ја рефлектираат еволуцијата на разбирањето на безбедноста, од традиционален, државно-центричен концепт, кон поинклузивен пристап кој ги зема предвид безбедноста, еднаквоста и достоинството. Во тој контекст, интеграцијата на родовата перспектива во вооружените сили претставува составен дел од обврската на државите да обезбедат почитување на човековите права, но и да ја зајакнат институционалната ефективност, легитимност и довербата на јавноста во безбедносните структури.

Меѓународни стандарди и обврски во оваа сфера претставуваат референтна рамка за националните политики и институционалните практики, при што нивната имплементација во вооружените сили зависи од конкретниот уставен, законодавен и организациски контекст на секоја држава. Поставените меѓународни стандарди ја наметнуваат обврската на државите да ги пресликаат нормативните заложби во конкретни национални политики и институционални механизми.

Сепак, покрај постоењето на сеопфатна нормативна рамка, практичната имплементација на родовата еднаквост во армиите, генерално во светот, се соочува со одредени предизвици. Тие се поврзани со организациската култура, стереотипите за родовите улоги, ограничениот број жени на раководни и командни позиции, како и недоволната свесност за родовите прашања како прашања на човекови права. Оттука, родовата балансираност не може да се третира исклучиво како статистичка категорија, туку како процес кој бара континуирани институционални мерки, обуки, мониторинг и јакнење на механизмите за заштита од дискриминација и вознемирување.

Во РС Македонија, принципот на еднаквост е уставно гарантиран и дополнително разработен преку посебни закони и стратегиски документи. Законите за еднакви можности, за спречување и заштита од дискриминација, како и секторските закони од областа на одбраната и воената служба, обезбедуваат нормативна основа за родово балансирана застапеност и за заштита на достоинството на воениот и цивилниот персонал во служба на Армијата.

Посебно се значајни одредбите од Законот за служба во Армијата, кои го утврдуваат принципот на родова еднаквост при вработување и напредување, како и квалификацијата на половото вознемирување како потешка повреда на воената дисциплина. Законот за одбрана, пак, воведува обврска за интегрирање на родовата перспектива во сите институции кои извршуваат надлежности во областа на одбраната.

Глава IV

ЧОВЕКОВИТЕ ПРАВА ВО ВОНРЕДНА СОСТОЈБА

1. Вонредни околности

Вонредната состојба се однесува на ситуации на природни катастрофи, пандемии, големи индустриски несреќи, енергетски кризи и други околности кои можат да ја загрозат безбедноста на граѓаните. Во такви околности, државните органи имаат доверени посебни овластувања со можност да применат соодветни мерки заради справување со вонредните околности.

Во вонредни околности, некои човекови права би можеле да бидат дерогирани за одреден временски период со цел да се создадат услови за заштита на други права или други важни општествени интереси. Сепак, ваквата дерогација не значи целосно укинување на правата, туку нивно ограничување во строго утврдени рамки. Одредени права, како што се правото на живот, забраната на тортура и нечовечко или понижувачко постапување и казнување, остануваат апсолутни и не можат да бидат предмет на дерогација дури ни во вонредна состојба.

Мерките кои се преземаат во вонредни околности мора да бидат пропорционални на нивото на ризик, неопходни за постигнување на легитимната цел и временски ограничени, со јасна насока кон што е можно побрзо враќање на нормалното функционирање на државата. Воедно, тие треба да бидат засновани на закон, транспарентни и подложни на контрола од страна на надлежните институции.

Бидејќи вонредните овластувања потенцијално можат да бидат злоупотребени, од суштинско значење е воспоставување на ефективни механизми за надзор и отчетност. Парламентарната контрола, улогата на

уставните и редовните судови, како и транспарентноста, претставуваат клучни гаранции дека мерките нема да излезат надвор од неопходните рамки. На тој начин се обезбедува баланс помеѓу заштитата на јавниот интерес и почитувањето на основните човекови права и слободи.

Дополнително, важно е да се нагласи дека прогласувањето на вонредна состојба треба да биде јасно образложено и формално утврдено од надлежен орган, во согласност со уставните и законските одредби. Ова подразбира и прецизно дефинирање на причините, обемот и времетраењето на мерките, со цел да се избегне нивна произволна примена.

Исто така, од особено значење е информирањето на јавноста, бидејќи транспарентната комуникација придонесува за зголемување на довербата во институциите и за подобро разбирање на потребата од преземените мерки. Во современи услови, особено при глобални кризи, се истакнува и значењето на меѓународната соработка и почитувањето на преземените обврски од меѓународните договори, кои поставуваат дополнителни стандарди за заштита на човековите права и во услови на вонредна состојба.

2. Прогласување на вонредна состојба – европски искуства

Секоја држава сама ги одредува околностите што би можеле да доведат до прогласување вонредна состојба и компаративно гледано, во оваа сфера постојат различни нормативни решенија. Во голем број држави на европскиот континент, одредби за вонредните ситуации се содржани во нивните уставни. Притоа се користи различна терминологија, како состојба на јавна опасност, состојба на готовност, вонредна состојба, опсадна состојба, состојба на природна катастрофа итн. Употребата на различна терминологија, сепак, не имплицира суштински разлики и околностите генерално се сведуваат на природни катастрофи од големи размери или други закани.

Некои европски држави имаат вградено одредби во своите уставни за многу аспекти на вонредната состојба, додека други рестриktivно ја

уредуваат оваа тема. Многу европски устави содржат најмалку две форми на вонредна состојба.

Често се прави разлика помеѓу воена состојба, од една страна, и други видови вонредни состојби, од друга страна. Прогласувањето, продолжувањето и завршувањето на вонредната состојба, во некои европски држави е ексклузивно право на извршната власт, додека во други улогата на парламентите е исто така важна. Кога одлучува законодавниот дом, вообичаено е потребно двотретинско мнозинство.

Доколку парламентот не може да се состане, вонредна состојба прогласува претседателот на државата (во Словенија, Романија, Бугарија, Македонија) или заеднички вонредна состојба прогласуваат претседателот на државата, премиерот и претседателот на законодавниот дом (во Србија). Сепак, речиси секогаш е потребно законодавното тело да ја потврди таа одлука кога условите ќе го дозволат тоа. Овие уставни решенија го земаат предвид фактот дека во вонредни околности треба да се преземат мерки без одлагање, но тоа не треба да значи автоматски суспензија на законодавниот дом.

Различни решенија од горенаведените се оние вградени во Уставот на Франција, каде што претседателот на државата презема мерки кога има сериозни и непосредни закани, по формална консултација со премиерот, претседателите на парламентарните домови и уставниот совет. Претседателот на државата прогласува вонредна состојба во Словачка, на предлог на Владата; во Полска на барање на Советот на министри; во Португалија, по извршена консултација со Владата и овластување од Собранието. Различно од претходните, во Шпанија, Владата прогласува вонредна состојба со декрет договорен во Советот на министри, по претходно овластување од законодавниот дом. Истите правила се и во Чешка, со таа разлика што доколку одложувањето претставува опасност, премиерот може да прогласи вонредна состојба и во рок од 24 часа Владата или ќе ја ратификува или ќе ја поништи неговата одлука и ќе ги информира пратениците во законодавниот дом кој може исто така да ја поништи одлуката.

Уставот на Унгарија е специфичен бидејќи во посебен дел насловен како „Посебни правни наредби“ детално регулира неколку различни вонредни ситуации, како што се: состојба на национална криза, вонредна

состојба, состојба на превентивна одбрана, состојба на терористичка закана, неочекувани напади и состојба на опасност. Природните катастрофи и индустриските несреќи кои ги загрозуваат животите и имотот се класифицирани како состојба на опасност и во тие околности државната власт може да воведне вонредни мерки. Од друга страна, вонредна состојба се прогласува во случај на вооружени дејствија насочени кон уривање на уставниот поредок, како и во случај на сериозни акти на насилство што го загрозуваат животот и имотот во големи размери, извршени со оружје или со предмети погодни да се користат како оружје.

Во повеќето европски уставни зборот епидемија или пандемија не е содржан како услов поради кој може да се прогласи вонредна состојба. Наместо тоа, уставите или едноставно го содржат само терминот вонредна состојба, или алудираат на ситуации во кои се загрозувани животите на граѓаните или нормалното функционирање на институциите. Постојат и исклучоци, како во уставите на Чешка, Македонија, Република Српска (една од двете политичко-територијални единици на Босна и Херцеговина).

Постојат и неколку европски држави чии уставни не ја регулираат експлицитно вонредната состојба. Уставот на Италија, на пример, нема јасно артикулирана уставна рамка што ги регулира вонредните состојби и не содржи никакви експлицитни одредби во врска со состојби различни од војната во нејзиното традиционално значење. Слично на тоа, во Уставот на Грција, нормативно е уредена состојбата на опсада, која се однесува на закани во случај на војна или мобилизација поради надворешни опасности или непосредна закана по националната безбедност.

3. Дерогирање на човековите права во вонредна состојба

Прогласувањето на вонредна состојба е голем предизвик бидејќи може да го отвори патот за дерогирање на некои основни човекови права. Оправданото и привремено ограничување на некои права не треба да значи и апсолутно негирање на тие права. Ограничувањата мора да бидат во согласност со законските услови и да бидат неопходни, пропорционални, недискриминаторски и временски ограничени. Доколку државите можат да ги постигнат своите цели во вонредни ситуации без да користат мерки што ги дерогираат човековите права, тие треба да го сторат тоа.

На национално ниво, државите имаат дискреционо право да проценат дали постојат вонредни околности што би можеле да наметнат привремени ограничувања на човековите права. Државата и во овие околности е обврзана да обезбеди владеење на правото и почитување на основните демократските начела, како законитост, пропорционалност, неопходност и недискриминација.

Меѓународните документи даваат одредени насоки за процедурите што треба да се следат во вонредни околности, како и за обемот на ограничување на правата што можат привремено да бидат дерогирани. Европската конвенција за човекови права и основни слободи во делот насловен како „Дерогација во време на вонредна состојба“ дозволува отстапки во време на војна или друга вонредна состојба што го загрозува животот на нацијата. Притоа, мерките што се преземаат треба да се наметнати од потребата за итност, а ограничувањата на правата на граѓаните да е неопходно и разумно во реалните околности. Основната суштина на кое било човеково право не смее да се доведува во прашање, додека апсолутните права не смее да се ограничуваат во вонредни околности.

Во однос на уставната регулација, пристапот на европските држави е различен и зависно од тоа можат да се класифицираат во една од следниве три категории:

1. Устави кои не содржат експлицитни одредби за правата што можат да се дерогираат во вонредна состојба. Повеќето устави во оваа категорија се западноевропските, меѓу кои се уставите на Белгија, Франција, Германија, Италија, но и на Данска, Шведска, Норвешка, како и мал број понови демократии од други делови на Европа, како што е Босна и Херцеговина. Во оваа група е и Чешка чијшто устав пропишува дека со прогласување на вонредна состојба, Владата мора да наведе кои права пропишани во поединечните закони ќе бидат ограничени и до кој степен.

2. Вториот сет устави експлицитно ги наведуваат правата што можат да се дерогираат за време на вонредна состојба. Некои од примерите се уставите на Албанија, Шпанија, Литванија. Листата на права што можат да се дерогираат во државите од оваа група е различна, но вообичаено вклучува слобода на движење, слобода на здружување, право на приватност, слобода на говор. На пример, Уставот на Литванија пропишува

дека во вонредна состојба, правото на приватност може привремено да се ограничи, како и правото на неповредливост на домот, тајноста на комуникациите, слободата на изразување, информирање, мирно собирање, здружување, движење.

3. Третата категорија се устави кои содржат општа клаузула дека правата и слободите можат делумно или целосно да бидат суспендирани во вонредна состојба, како што се уставите на Ерменија, Азербејџан, Македонија, Хрватска, Србија, Бугарија, Унгарија, Португалија, Турција, Украина, Словенија, Словачка. Повеќето устави во оваа категорија, паралелно со општата клаузула, содржат одредба со набројување на правата кои не можат да бидат дереогирани под никакви околности.

4. Вонредните мерки и искуствата со пандемијата Ковид-19

Во текот на глобалната здравствена криза која започна на почетокот на 2020 година, повеќето држави прогласија вонредна состојба или воведоа привремени мерки кои го ограничуваа слободното движење, собирањето на граѓаните, работата на јавни институции, како и пристапот до одредени услуги. Овие мерки, иако привремени, создадоа сериозни предизвици за граѓанските и политичките права.

Повеќето држави со наметнатите мерки воведоа задолжителна самоизолација, обврска за носење маски на јавен простор и карантински мерки. Во првиот бран на корона вирусот, некои држави воведоа мерки со кои беше утврдено во кој временски период граѓаните од одредена возрасна популација смеат да влегуваат во продавниците за храна. Нивната возраст ја проверуваа продавачите, преку увид во лични документи. При излегување од својот дом, во случај на прогласени карантински мерки, граѓаните имаа обврска да ја декларираат целта на нивното движење (со пополнување документ или испраќање СМС-порака). Собирањето и протестите беа забранети, а ограничувањата на слободата на изразување беа воведени со цел, наводно, да се спречи информативен хаос. Пристапот до судовите беше попречен или дозволен само според посебни услови.

Во некои држави воведените мерки беа прилично контроверзни од аспект на правото на почитување на приватноста и неповредливоста на домот (на пример, забраната да се комуницира во група поголема од четири лица, на јавен простор, а во некои држави дури и во приватен простор). Патувањето во најголем број од државите беше условено со примање на една или две, а во некои држави и со три дози вакцина против вирусот Ковид-19. Некои земји од Европската Унија, ги затворија своите граници за сите граѓани кои не се членки на Унијата.

Како и во другите држави, во РС Македонија пандемијата предизвикана од вирусот КОВИД-19 ја наметна потребата од донесување на мерки кои воведоа ограничување на движењето на граѓаните, забрана за јавни собири, затворање на границите, задолжително носење маски и друга заштитна опрема, како и премин кон онлајн-настава.

Според Уставот, одлука за прогласување вонредна состојба донесува Собранието на РС Македонија со двотретинско мнозинство гласови од вкупниот број пратеници. Доколку Собранието не може да се состане, одлуката ја донесува претседателот на државата и му ја поднесува на Собранието на потврдување штом тоа ќе е во можност да се состане.

Оваа пандемија ја затекна државата во специфични услови на распишани парламентарни избори, распуштен законодавен дом и формирана техничка Влада. Оттука, пандемијата претставуваше сериозен предизвик за уставно-правниот поредок на државата. По појавата на првите случаи на вирусот во февруари 2020 година, а заради потребата од преземање на итни и ефективни мерки за справување со состојбата предизвикана од ширењето на вирусот, техничката Влада предложи прогласување на вонредна состојба на целата територија на државата.

Поради неможноста на Собранието да заседава, тогашниот претседател на државата, врз основа на член 125 од Уставот, на 18 март 2020 година донесе Одлука за прогласување вонредна состојба. Покрај првичната одлука, беа донесени уште три одлуки за утврдување на постоење вонредна состојба, на 16 април 2020 година, на 16 мај 2020 година и на 31 мај 2020 година.

За време на вонредната состојба, техничката Влада, во рамки на своите овластувања, преземаше мерки за справување со предизвиците за заштита на населението од последиците од пандемијата. Беа донесени

значителен број уредби со законска сила со кои беа регулираа прашања од областа на здравството, економијата, работните односи, образованието и функционирањето на институциите (Влада на РСМ, 2020, стр. 5-10). Во услови на пандемијата, државата се соочи со сериозен предизвик за обезбедување ефективна здравствена, логистичка и институционална координација, со ограничени ресурси и зголемена потреба за заштита на населението.

Во овој контекст, Армијата имаше клучна улога во поддршка на цивилните институции и во одржување стабилност во периодот на вонредна состојба. Во првите месеци од пандемијата, Армијата беше ангажирана за обезбедување на здравствените установи, граничните премини и пунктовете за карантин, со цел спречување на ширење на заразата и контрола на движењето на населението. Воените лица заедно со полицијата, обезбедуваа физичка безбедност, транспорт на пациенти и логистичка поддршка за дистрибуција на медицински материјали, заштитна опрема и храна за ранливите категории.

Покрај тоа, Армијата ја поддржа здравствената инфраструктура преку поставување мобилни болници и пунктови за тестирање, додека воените медицински тимови беа распоредени во повеќе здравствени центри за тријажа, лекување и дезинфекција. Воените транспортни средства се користеа за превоз на медицински тимови, лекови и донации, а воздухопловните единици учествуваа во транспорт на материјали и евакуација на пациенти. Армијата исто така обезбеди информативна и психолошка поддршка на населението, преку јавни обраќања, медиумски активности и соработка со Министерството за одбрана и Министерството за здравство.

Како и во другите држави, мерките воведени за време на пандемијата создадоа предизвици во секојдневниот живот на граѓаните. Пандемијата го истакна значењето на балансирање помеѓу индивидуалните права и колективната заштита на здравјето. Транспарентноста и отчетноста во управувањето со кризи се покажа како клучна, бидејќи несоодветната информираност и нејасните критериуми за ограничување на правата создадоа недоверба и социјални тензии.

Глава V

ЧОВЕКОВИТЕ ПРАВА ВО КОНТЕКСТ НА ВООРУЖЕНИТЕ КОНФЛИКТИ

1. Современото војување и предизвиците за човековите права

Концептот на вооружен конфликт е поширок од концептот на војна. Тој ги опфаќа сите форми на вооружена борба, дури и кога војната не е официјално прогласена, вклучително и специфични вооружени конфликти во кои учествуваат страни кои не се признати како субјекти на меѓународното право (Salkiewicz-Munnerlyn, 2022, стр. 60).

Вооружените конфликти продуцираат насилство и несигурност и вообичаено се проследени со масовни прекршувања на човековите права. Не само правото на лична безбедност, но и многу други основни права можат грубо да бидат повредени во услови на вооружен конфликт, без оглед дали тој е од внатрешен или меѓународен карактер. Повредите на човековите права, особено во услови на вооружен конфликт, понекогаш се манифестираат и во форма на геноцид, етничко чистење или други тешки злосторства.

Променливата природа на воените конфликти во 21-от век поставува низа предизвици за заштитата на правата на граѓаните, како во текот на вооружениот судир, така и во постконфликтниот период. Вооружените судири, според нивната бројност, жестокост и долготрајност остануваат и во овој век една од најголемите опасности за човештвото. Поставените мини и другите експлозивни направи демнат како смртоносни стапици за децата и другите цивилни лица кои не учествуваат во вооружените судири. Уништувањето на природната околина и загадувањето на животната

средина со радиоактивни и токсични борбени средства го загрозува животот и на иднините поколенија. Нуклеарните оружја се во состојба за миг да ја пеплосаат целата планета. Покрај конвенционалните војни меѓу државите, својата најкрвава страна ја демонстрираат внатрешните вооружени судири и граѓански војни кои се преполни со широко распространето насилство. Во такви ситуации вооружена сила не се употребува за војничко совладување на непријателска држава туку за убивање во својата држава. Недржавните актери (приватни воени и безбедносни компании, паравоени сили, урбани банди и терористички групи) чиј спектар е широк, имаат сè позначајна улога во современите конфликти во кои е силно изразено присуството на насилство. Нивното дејствување е еден од најголемите предизвици за заштита на човековите права.

Во време кога доминираат внатрешните конфликти, особено оние кои се водат на верска или етничка основа, во практиката како да недостига решително дејствување на релевантните национални или меѓународните организации во однос на третманот со човековите права. Овие вооружени конфликти се брутални со забележително непочитување на правилата за војување (*jus in bello*). Се користат нелегални средства и методи, со што практично се прекршува тоа што досега е усвоено како стандард на хумано однесување во воени услови. Иако отворените војни меѓу армиите на различни држави не се како во претходните векови, сепак, илјадници животи и сега згаснуваат како резултат на војните.

Во повеќето современи вооружени конфликти, цивилите често се намерна цел, а евидентирани се и сериозни прекршувања на правата на децата, принудно раселување, оштетување на цивилната инфраструктура, сексуални напади и групни силувања, дури и користење на хуманитарна помош како воено оружје. И покрај напредокот во заштитата на човековите права генерално, сепак реалноста денес е дека поединците продолжуваат да страдаат од рацете на насилните влади и во ситуации на вооружен конфликт (Gillard, 2003, стр. 529). Сумарни егзекуции без можност за правична судска постапка, произволно апсење, присилни исчезнувања, тортура, регрутирање на деца во вооружени конфликти, систематско наметнување опсади, принудно раселување, користење на жените како жив штит, често заедно со нивните деца, употреба на хемиско оружје, сексуални

напади во бегалските кампови, се само еден дел од официјалните извештаи на голем број релевантни меѓународни организации, вклучително и Организацијата на Обединетите нации.

На пример, во Втората војна во Конго (1998-2003), иако процените варираат во голема мера, бројот на загинали достигна речиси три милиони.

Во долготрајните тензии во регионот Дарфур во западен Судан, кои започнаа во 2003 година, беа убиени најмалку 300 000 луѓе и раселени речиси три милиони (Sikainga, 2009).

Во војната во Ирак, која започна во 2003 година, беа убиени најмалку 85 000 ирачки цивили, иако според одредени процени, вкупниот број на жртви е значително поголем (Ray, 2022).

Во војната во Авганистан, помеѓу 2001 и 2016 година, се проценува дека биле убиени околу 30 000 авганистански војници и полицајци и 31 000 авганистански цивили.

Во Нигерија, за време на конфликтот меѓу Владата на Нигерија и милитантната група „Боко Харам“, околу 20 000 цивили, вклучително и неопределен број жени и деца, биле убиени со различни форми на екстремно насилство (Ray, 2022).

Во војната во Јемен убиени се десетици илјади луѓе, а раселени околу 4 милиони цивили.

Во украинскиот конфликт во 2014 година, преку настаните на градскиот плоштад Мајдан и полуостровот Крим, како и во регионите Доњецк и Луганск, мнозинството од убиените исто така беа цивили.

Од денешна перспектива, се чини дека секоја следна војна е посурова од претходната. На пример, неодамна завршената војна во Сирија беше проследена со толку сурово нехумано страдање и кршење на човековите права што се сметаше дека е без преседан во модерното време. Различни комисии, невладини организации и новински агенции ги документираа тие прекршувања од почетокот на граѓанската војна во 2011 година и низ годините додека повредите на човековите права драматично ескалираа и траеја една деценија пред очите на целата меѓународна заедница. Извештаите на Независната меѓународна истражна комисија формирана од Советот за човекови права на ОН, документираше случаи на егзекуции, произволни апсења, исчезнувања и принудни раселувања, тортура, сексуално насилство, кршење на правата на децата и регрутирање

деца во вооружени операции, систематско наметнување опсади проследено со немилосрдно гранатирање и бомбардирање, употреба на хемиски агенци, како и оштетување на цивилната инфраструктура (медицински установи, училишта итн.), но и неуспешни обиди за доставување на хуманитарна помош во храна и средства за други основни потреби. Забележани се страдања на групи и заедници конкретно определени врз основа на нивниот пол, возраст, етничка припадност, религија и професија. Евидентирани се, исто така, случаи на ранети борци земени како заложници, како и на стотици мажи и момчиња одвоени од нивните семејства и насилно регрутирани.

Сведочењата како оние во Сирија и другите горенаведени региони се очекувани и во актуелните војни кои се случуваат во неколку региони во светот. Комплексниот вооружен судир во појасот Газа, предизвика ужасно страдање на цивилите во тој регион за кои генералниот секретар на ООН Антонио Гутереш истакна дека нема паралела во модерната историја. И во Украина жртвите се огромни од двете страни, додека милиони Украинци се раселени и причинета е огромна материјална штета.

2. Кој ги штити основните човекови права во војна?

Како што е наведено во поглавјето за концептот на човековите права по Втората светска војна во фокусот на меѓународното право за човековите права е поединецот и интегритетот на неговата личност, почитување на неговите вродени лични права и на други основни слободи. Од друга страна, во случај на вооружен конфликт, грубо се повредуваат правата и нехумано се постапува не само со лицата кои директно се вклучени во вооружените судири, туку и со оние кои не учествуваат во воените дејствија.

Поради овие причини, креирани се правила и стандарди за постапување во случај на вооружени конфликти и тие се содржани во посебна правна гранка – **Меѓународно хуманитарно право (МХП)**. МХП е систем на правила со кои се уредуваат односите меѓу завојуваните страни и нивните односи со неутрални држави, рестрикциите за примена на одредени средства и начини за водење воени операции, како и заштита на определени категории лица и објекти од последиците од вооружен конфликт (Василевски, 2002, стр. 34). Посебна заштита е гарантирана за лицата кои не учествуваат во вооружените дејства (цивилите,

медицинскиот персонал, новинарите и свештените лица), како и за лицата кое повеќе не учествуваат во вооружените дејствија (ранети, болни или заробени непријателски војници).

Историјата на военото право или *jus in bello* покажува дека правилата за војување имаат античко потекло, веројатно уште од кинескиот воен трактат „Уметноста на војувањето“ кој датира од околу 5 век п.н.е. и кој му се припишува на древниот кинески воен стратег Сун Цу. Воените и хуманитарните правила се пишувале од една војна во друга кога новите правила ги заменуваат старите. Овие правила содржат две битни компоненти:

- Регулативи за средствата и методите на војување познато како воено право или „хашко право“ засновано на правилата усвоени на мировните конференции во Хаг во 1899 и 1907 година.

- Регулативи за заштитата на жртвите од вооружени конфликти, познато како хуманитарно право или „женевско право“ засновано на Конвенциите I-IV од 1949 година усвоени во Женева и нивните Дополнителни протоколи од 1977 година.

Примарната мотивација во развојот на меѓународното хуманитарно право беше принципот на хуманост, а не принципот на права, а неговиот развој како правна гранка беше овозможен од идејата за реципроцитет меѓу државите во третманот на војските на другите држави (Droege, 2007, стр. 313). Сепак, во 21 век, МХП појасно ја искажа својата поврзаност со правото за човекови права (Alexander, 2015). Додека хуманитарното право, по својата природа, се вкорени во односите меѓу државите, човековите права, на почетокот, беа прашање на уставното право и внатрешна работа меѓу државата и нејзините граѓани (Droege, стр. 312-313).

Човековите права останаа предмет на националното право до крајот на Втората светска војна, кога преку Обединетите нации, започна процесот на нивна интернационализација. Една од причините за оваа еволуција е фактот дека обете светски војни, особено Втората светска војна, беа дел од трагичната историја на човештвото со кршење на основните човекови права и слободи во огромни и, дотогаш, невидени размери.

Како правна гранка, меѓународното хуманитарно право е збир на правни норми специјално наменети за решавање на хуманитарни проблеми кои директно произлегуваат од меѓународни и немеѓународни вооружени

конфликти. Овие основни документи беа надградени со голем број други меѓународни правни акти што беа усвоени подоцна. Тие акти предвидуваат забрана за употреба на нуклеарно и термонуклеарно оружје (1961), забрана за нуклеарна пролиферација (1967), забрана за развој, производство и складирање на токсично оружје и негово уништување (1972), забрана за развој, производство, складирање и употреба на хемиско оружје и негово уништување (1993), забрана за нуклеарни тестови (1996), забрана за употреба, складирање, производство и пренос на противпешадиски мини и нивно уништување (1997) итн.

Целта на наведените документи е да се дефинираат правата и обврските на страните во конфликтот и да се заштитат лицата кои не учествуваат во воените дејствија или кои престанале да учествуваат во тие дејствија (ранети и болни непријателски војници, како и воени заробеници). Според тоа, крајната цел на креирањето на овие правила е да ја направат војната помалку нехумана, да ги намалат човечките страдања и другите разорни последици од војувањето.

Меѓународното хуманитарно право се применува во случај на вооружен судир, дури и кога некоја од завојуваните држави поради различни причини одрекува дека учествува во војна (за да избегне меѓународни економски санкции, политички и дипломатски мерки). Со правилата на МХП не може да се спречи употреба на војските, туку тие правила бараат воените операции да не се водат безобсирно и на дивјачки начин, со уништување на сè што е противничко и без каков и да е избор на цели за напад (Василевски, 2002, стр. 35).

Сите правила содржани во системот на МХП можат да се сублимираат генерално во четири основни принципи кои ја одразуваат неговата суштина. Во таа смисла, основни принципи на меѓународното хуманитарно право се: хуманост; воена потреба; пропорционалност; и ограничување. Овие принципи се меѓусебно суштински поврзани. Помеѓу нив не постои остра граница бидејќи еден принцип дополнува друг или е во функција на остварување на некој од другите принципи.

Принципот на хуманост е водечки и претставува основа на хуманитарното право. Подразбира почитување на човечкиот живот и достоинство, како и забрана за нехуман третман и секаков вид тортура. Овој принцип ги обврзува завојуваните страни да прават разлика помеѓу

цивилното население и припадниците на вооружените сили бидејќи примарната цел е да се заштитат цивилите.

Заштитата на цивилите подразбира не само заштита на нивниот живот, туку целосна заштита и на нивниот телесен и духовен интегритет, како и заштита на нивната сопственост. Сите лица кои не учествуваат директно или престанале да учествуваат во воените дејствија, имаат право да им биде почитувана нивната личност, чест, убедување и верски обреди и во сите околности да бидат хумано третирани.

Во функција на хуманоста, меѓународните документи гарантираат посебна заштита на медицинскиот персонал и санитетските единици, установи, транспорт и материјал, кои се неопходни за давање на медицинска помош. Притоа, секоја страна во воениот конфликт мора да создаде услови за исполнување на хуманитарната мисија на медицинските служби.

Принципот на воена потреба дозволува употреба на вооружени сили против воени цели во вооружен конфликт за да се натера непријателот да се предаде. Всушност, воената потреба претставува барање да не се поставуваат ограничувања со кои би се загрозила главната цел на војната – победата.

МХП во основа претставува некој вид компромис меѓу принципите на хуманост и воена потреба. Завојуваните страни треба да имаат одредена слобода во користењето на средствата и методите за војување, но само во рамки на остварување на воената цел. Член 53 од IV-та Женевска конвенција од 1949 година забранува уништување на непријателски имот „освен во случај кога тоа уништување е апсолутно неопходно заради изведување на воени операции“. Но тој што уништува имот на противникот мора да докаже дека тоа било војнички неопходно, во спротивно ќе одговара за повреда на МХП.

Во одредбите на меѓународните договори (член 33 од I-та Женевска конвенција од 1949 година и член 54 и 62 од Дополнителниот протокол I од 1977 година), воената потреба се означува со разни формулации, како што се: „колку тоа е можно“, „ако тоа воените потреби го дозволуваат“, „ако тоа го бараат императивните воени потреби“, „во случај на неодољна воена потреба“ и слично.

Принципот на пропорционалност е тесно поврзан со претходно споменатите принципи на хуманост и воена потреба и настојува да направи баланс помеѓу овие два принципи. На пример, командантот кој решава за определена воена операција, откако ќе изврши идентификација и избор на воени цели, ако е извесно дека се можни страдања и штети на цивили, покрај принципот на хуманост и воена потреба, треба да го има предвид и принципот на пропорционалност.

Според овој критериум, употребата на средствата и методите за војување не смее да биде прекумерна, а сите форми на насилства кои не се неопходни за совладување на непријателот се забранети. Според член 57 став 3 од Дополнителниот протокол I од 1977 година, командантот треба да се воздржи од одлука да тргне во напад во кој може да се очекува дека ќе предизвика случајни загуби на животи и повреди на цивили или штети на цивилни објекти кои би биле несразмерно големи во однос на предвидената конкретна и директна воена предност што би се остварила со нападот.

Ова значи дека треба да се употребат соодветни средства и начини за остварување на одредена воена цел, но да се спречи предизвикување на непотребни штетни последици.

Принципот на ограничување се однесува на тоа дека правото на страните во секој вид на вооружен судир да употребат средства и методи за војување е ограничено со низа правила за војување (член 35 став 1 од Дополнителниот протокол I од 1977 година). Правилата за војување го ограничуваат правото на страните во вооружен конфликт да ги користат методите и средствата за војување по свој избор. Со нив е регулирано кои средства и методи се апсолутно забранети за употреба.

Оваа забрана првенствено се однесува на употребата на хемиски, биолошки и нуклеарни оружја и на противпешадиски мини, додека употребата на некои средства е ограничена со посебни услови (на пример, за некои специфични оружја, како што се некои видови на ласерски оружја). Со други зборови, употребата на средства и методи за војување во секој случај мора да биде во согласност со принципите на воена потреба, хуманост и пропорционалност.

3. Комплементарност на меѓународното право за човекови права и меѓународното хуманитарно право

Меѓународното право за човековите права и меѓународното хуманитарно право се две специјализирани области на јавното меѓународно право кое ги регулира односите меѓу државите и односите меѓу државите и меѓународните организации во мирно време. Традиционално се сметаат за две различни правни гранки кои имаат различно потекло и правна основа. Правната основа на двете правни гранки се низа меѓународни договори, зајакнати и надополнети со обичајно меѓународно право.

Меѓународното право за човековите права е фокусирано на меѓународната заштита на животот, интегритетот, слободата, приватноста и другите човекови права и слободи на поединците. Од друга страна, меѓународното хуманитарно право ги поставува правилата за војување насочени кон спречување на непотребно човечко страдање во услови на вооружени судири. Односот помеѓу меѓународното право за човекови права и меѓународното хуманитарно право често се разбира како дел од ист *corpus juris* (Casla, 2012, стр. 2). Меѓутоа години наназад се сметаше дека разликата помеѓу МПЧП и МХП е во тоа што едната правна гранка се применува во време на мир, додека другата во ситуации на вооружен конфликт.

Денес забележителен е тренд во покривањето на прашањата за МХП во рамки на заедничката перспектива на двете правни гранки. Концептот за МПЧП како систем на правила применливи не само во мирновременски услови, туку и во ситуации на вооружен конфликт или во време на окупација, сега е широко прифатен. Поддршката за континуирана применливост на МПЧП и за време на вооружени конфликти денес може да се најде во секоја насока, вклучително и во академската заедница, додека спротивната позиција наоѓа многу ограничена поддршка.

Освен тоа, преклопувањата меѓу двете гранки на правото служат за зајакнување и дополнување на заштитата за поединци или групи во време на војна. Дополнително, иако во времето кога беше усвоена Универзалната декларација за човекови права на Организацијата на Обединетите нации, веројатно не се претпоставуваше дека прашањето за почитување на човековите права ќе биде актуелно и во ситуации на вооружени конфликти, ова прашање подоцна стана тема на ООН. Ова е важно, меѓу другото, затоа

што непочитувањето на МХП значи и повреда на човековите права во исто време, додека почитувањето на правилата на МХП не мора нужно да обезбедува почитување на сите човекови права. Затоа, не е доволно да се тврди дека МПЧП не исчезнува кога се одвива војна (Casla, 2012, стр. 2), туку да се разбере важноста на односот помеѓу МХП и МПЧП бидејќи влијае на заштитата што им се дава на луѓето во различни околности како што се состојба на мир и состојба на вооружен конфликт (Szpak, 2014, стр. 303).

Примената на МПЧП и МХП во ситуации на вооружен конфликт понекогаш може да создаде забуна околу обемот на обврските на страните во конфликтот, стандардите што треба да се применат и категориите на заштитени лица. Бидејќи човековите права несомнено се сериозно загрозени во вооружени конфликти, проширувањето на опсегот на примена на МПЧП, во комбинација со механизмот за следење и процедурите за индивидуални жалби што постојат во тој систем, доведоа до признавање дека човековите права, по својата природа, ги штитат индивидуите во секое време и затоа се релевантни и треба да се применуваат и во ситуации на вооружен конфликт (Droege, 2007, стр. 312).

Оттука, генералниот заклучок е дека МПЧП и МХП во специфични околности какви што се вооружените конфликти, треба комплементарно да се применуваат за да се постигне најголема можна заштита. И двата правни режими ја делат одговорноста да ги заштитат основните права на човекот. Хуманитарното право гарантира заштита во време на вооружен конфликт, правото за човековите права гарантира заштита без оглед на контекстот. Поради ова, понекогаш во практиката има истовремена примена на правните норми и на МПЧП и на МХП.

Постојат и разлики помеѓу нив во примената, што произлегуваат од различните околности релевантни за мирновременски услови и за воена состојба. Оттука, во врска со овој однос, се појавуваат многу релевантни прашања, а некои од нив се: Дали овие правни гранки меѓусебно се исклучуваат? Под кои околности се применува хуманитарното право и како тоа се разликува од применливоста на правото за човекови права? Кои се областите на преклопување? Кои се практичните последици од правните прашања коишто произлегуваат од паралелната примена на двете правни рамки?

4. Разлики и сличности помеѓу МПЧП и МХП

Разликите меѓу меѓународното право за човековите права и меѓународното хуманитарно право произлегуваат од различниот контекст релевантен во состојба на мир и во воена состојба. Најважната разлика е обемот на заштита на правата.

Според МХП, заштитата зависи од категоријата на која припаѓа лицето, на пример заштитата на цивилите не е иста како и заштитата на борците. Од друга страна, според МПЧП гаранциите се однесуваат на сите поединци.

Друга разлика помеѓу овие правни гранки е фактот што според МХП, државите се одговорни за прекршувањата, додека според МПЧП прекршувањата вклучуваат одговорност не само на државите, туку и кривична одговорност на поединците.

Покрај тоа, поради фактот што Меѓународното хуманитарно право се занимава со исклучителни ситуации, како што се вооружените конфликти, не се дозволени никакви отстапувања од неговите одредби. Од друга страна, правото за човековите права се применува во мирно време и иако тие правила не исчезнуваат дури ни во војна, сепак, правилата им дозволуваат на државите да ги дерогираат човековите права во вонредна состојба. Секако, постои исклучок во однос на апсолутните права и никакво дерогирање не е дозволено под никакви околности.

МПЧП ги заштитува речиси сите човекови права, а некои од нив не се релевантни за МХП. Конечно, постои збир на човекови права кои можат да бидат прашања на МПЧП и МХП во исто време.

Покрај нивните нормативни специфичности и опсег на заштита, овие правни гранки имаат заеднички хуманистички идеал, а со тоа и области на преклопување во практиката. И двата правни режими имаат заеднички цели што може да се видат во заштитата на интегритетот и достоинството на поединците. Освен тоа, двата правни режими, меѓу другото, обезбедуваат заштита за некои ранливи категории како што се децата, жените итн. Конвенцијата на ООН за правата на детето од 1989 година претставува пресвртница во уникатниот третман на човековите права (Василевски, 2002, стр. 42). Имено, со членот 38 од оваа Конвенција, државите се обврзуваат да ги преземат сите изводливи мерки за да обезбедат дека лицата кои не наполниле петнаесет години нема да

учествуваат директно во непријателства и ќе се воздржат од регрутирање во вооружените сили на лица под таа возраст.

Посебна заштита на децата во ситуации на воени конфликти обезбедува и Меѓународното хуманитарно право. Имено, овие одредби од Конвенцијата на ООН за правата на детето се комплементарни на одредбите од Женевската конвенција од 1949 година за заштита на цивилите, која во членот 24 предвидува обврска за државите да преземат соодветни мерки во корист на децата во време на вооружен конфликт (особено деца под петнаесет години, деца без родители или одвоени од своите семејства), како и во членот 50 во врска со грижата и старателството над децата во време на војна. Понатаму, Дополнителниот протокол I на Женевските конвенции за заштита на жртвите од меѓународен вооружен конфликт, исто така, содржи посебни одредби за заштита на децата, како и одредби за нивна евакуација во време на вооружен конфликт.

Оттука, може да се резимира дека правилата на МПЧП и МХП се слични, а некои од нив дури и идентични. Овие две правни гранки имаат идентични гаранции како што се заштита на правото на живот, забрана за дискриминација, тортура и суров третман. Стремежот кон целосна и соодветна заштита на жртвите од вооружени конфликти ги доближува овие две правни гранки и всушност е причина за нивната функционална поврзаност.

5. Поврзаност на МВХП и МХП во контекст на примената

Иако постои потенцијал за комплементарност помеѓу меѓународното право за човековите права и меѓународното хуманитарно право, сепак нивната примена може да доведе до различни резултати и практични проблеми во заштитата на засегнатите лица (Hampson & Salama, 2005, стр. 4).

Примената на МПЧП во ситуации на вооружен конфликт може да биде комплицирана во практиката поради некои прашања како што се: територијалната применливост на нормите на МПЧП и МХП; разликите во начините на кои МПЧП и МХП ги заштитуваат лицата; степенот до кој МПЧП може да се примени во вооружени конфликти што се случуваат надвор од територијата на засегнатите страни; недржавните актери кои се

обврзани да го применуваат МПЧП во немеѓународни вооружени конфликти; како и прашањето за степенот до кој државите можат да отстапат од одредени свои обврски според МПЧП.

Важно прашање за односот помеѓу МПЧП и МХП во контекст на практичната имплементација е и прашањето за тоа дали државите се обврзани да ги почитуваат своите меѓународни обврски за човекови права само на своја територија. Според содржината на меѓународните документи, нема сомнение дека државите треба да го гарантираат најголемиот дел од човековите права не само за своите граѓани, туку и за странците. Бидејќи конвенционалните обврски ги обврзуваат државите да ги почитуваат човековите права и надвор од нивната територија, аналогно државите треба да бидат обврзани да ги почитуваат своите обврски во однос на сите лица под нивна јурисдикција, без оглед на тоа дали се наоѓаат на нивна територија.

Случај пред ЕСЧП: Ал-Скеини против Обединетото Кралство

(Al-Skeini and Others против Обединетото Кралство (55721/07))

Случајот се однесува на убиство на шест ирачки државјани во Басра, Ирак, во 2003 година од страна на британски воени сили.

Прашањето беше дали Обединетото Кралство има позитивна обврска да спроведе ефективна истрага според член 2 (правото на живот) од Европската конвенција за човекови права и дали има јурисдикција (според член 1 од ЕКЧП) во овие случаи.

Ставот на ЕСЧП беше дека не смее да постои вакуум во заштитата на човековите права. Судот утврди дека иако дејствијата се случиле надвор од територијата на Обединетото Кралство, државата имала ефективна контрола врз одредени области во Ирак, вклучувајќи ги и лицата во притвор. Затоа, Обединетото Кралство имало јурисдикција и обврска да ги почитува правата од Конвенцијата, особено членот 2. Судот подвлече дека државите не смеат да не ги исполнуваат обврските според Конвенцијата само затоа што дејствијата се вршат надвор од нивната територија.

Бидејќи овие правни гранки имаат заеднички цели и идентични гаранции, постојат области на преклопување во пракса, каде што и МПЧП и

МХП можат да се применуваат паралелно, понекогаш на комплементарен начин. Една од областите на преклопување се однесува на ситуациите на окупација и почитување на основните права на поединците на окупирана територија. Од 1967 година, кога Израел ги окупираше палестинските територии, преку воените конфликти што се случија подоцна, прашањето за човековите права во контекст на овој вид конфликти беше предмет на дебата. Примената на комбиниран пристап на МХП и МПЧП на териториите окупирани од Израел по Шестдневната војна доведе до развој на доктрината за апсолутните човекови права кои не смее да се дерогираат и кои остануваат целосно заштитени и во случаи на вооружен конфликт и други вонредни ситуации (Kolb, 2012, стр. 4). ООН официјално ја прифати примената на принципите и правилата за човекови права со усвојување резолуции каде што членките беа повикани да ги применуваат не само Женевските конвенции, туку и Универзалната декларација за човековите права на ООН во периоди на вооружени конфликти и на окупираните територии каде што мора да преовладуваат хуманитарните принципи.

Ситуациите на немеѓународни вооружени конфликти се уште една интересна област за односот помеѓу МПЧП и МХП при нивната примена во практиката. Понекогаш не постои црвена линија помеѓу меѓународните и немеѓународните вооружени конфликти бидејќи конфликтот може да започне како типично немеѓународен и да прерасне во конфликт со меѓународни елементи. Сепак, и во ситуации без меѓународни елементи, меѓународните правила веројатно би можеле лесно да се применат бидејќи граѓанската војна се одвива во рамките на држава која продолжува да биде обврзана со меѓународните документи за човековите права. Поврзано со ова, одредени автори сметаат дека во немеѓународните вооружени конфликти единствениот чекор што мора да се преземе е да се дефинира кои човекови права се применливи само во мирно време, а кои се применливи и во време на вонредна или воена состојба.

Женевските конвенции од 1949 година имаат заеднички член 3 посветен на немеѓународните вооружени конфликти преку кој е воведено првото систематско регулирање на внатрешните конфликти. Според неговата содржина, во случај на немеѓународни вооружени конфликти, секоја страна во конфликтот треба да ги применува, како минимум, одредбите што гарантираат хуман третман на лица кои не учествуваат

активно во непријателствата, вклучувајќи ги и припадниците на вооружените сили кои го положиле оружјето. Овој член забранува во секое време и на кое било место, суров и понижувачки третман и тортура, земање заложници, навреди врз личното достоинство, изрекување казни и извршување егзекуции без претходно судење од страна на соодветен суд. Покрај тоа, Протоколот II кон Женевската конвенција е целосно посветен на немеѓународни вооружени конфликти. Овој протокол е важен затоа што е првиот правен инструмент што дозволува паралелна примена на правилата на МПЧП со правилата на МХП.

Од наведеното, меѓународното хуманитарно право се применува во ситуација на внатрешни и надворешни воени конфликти, додека меѓународното право за човековите права останува применливо во сите околности, иако на модифициран начин поради спецификите што произлегуваат од различни видови вооружени конфликти.

Покрај тоа, како што е наведено во документот на Канцеларијата на високиот комесар за човекови права на ООН од 2011 година, ништо во договорите за човекови права не укажува дека тие не би биле применливи во време на вооружен конфликт.

Најважното практично влијание на овој однос е додадената вредност од примената на МПЧП во вооружени конфликти е тоа што може да ги пополни празнините што се присутни во МХП во однос на индивидуалните правни лекови (Todeschini, 2018). Покрај тоа, обврските за човековите права, како што се нормите што се однесуваат на безбедноста и заштитата на поединците, го достигнале статусот на обичајно меѓународно право и основните норми за човекови права се сметаат за права *erga omnes* (Keck, 2012, стр. 158). Оттука, сите држави треба да обезбедат заштита, а обичајните обврски за човековите права, како што е забраната за произволни убиства, треба да важат секогаш и секаде.

Врз основа на наведеното, може да се констатира дека МПЧП и МХП се поврзани и треба паралелно и комплементарно да се применуваат на начин што води кон синергија, ги пополнува празнините и постигнува меѓусебно зајакнување. Во процесот на развивање на овие два одделни правни системи неопходно е законодавците постојано да ја имаат предвид меѓузависноста што постои меѓу нив (Salkiewicz-Munnerlyn, 2022, стр. 64).

6. Примена на принципот *lex specialis*

Паралелната примена на МПЧП и МХП во практиката, генерално, не предизвикува сериозни предизвици, меѓутоа понекогаш овие правни режими можат да ја регулираат истата ситуација на различен начин. Во такви случаи легитимно се поставува прашањето за тоа кој правен режим ќе се примени во конкретната ситуација. Принципот *lex specialis* служи како инструмент за решавање на такви конфликти помеѓу правните норми. Според овој принцип, ако постојат две или повеќе норми кои се однесуваат на истиот правен однос, предност има таа норма која е специфична за конкретната ситуација. Тоа значи дека специјализираната норма ги надминува општите правила кога се јавува конкретен судир во примената.

Примената на *lex specialis* бара внимателно испитување на текстот на нормата, неговата цел, опфатот и контекстот во кој се применува. На пример, додека МПЧП обезбедува универзална заштита на човековите права, МХП предвидува специфични правила за време на вооружен конфликт, како што се ограничувања за употреба на оружје или заштита на цивили.

Ако една ситуација опфаќа повреда на човековите права за време на вооружен конфликт, *lex specialis* укажува дека одредбите на МХП, кои се специјализирани за тој контекст, ќе имаат предност при регулирањето на конкретните активности, додека за останатите аспекти на правата на поединците ќе се примени МПЧП.

Во националните и меѓународните судови, при примена на *lex specialis*, се разгледуваат фактичките околности, намерата на законодавецот и природата на нормата за да одредат која регулација е поадекватна. Во практиката, тоа може да значи дека, дури и во време на вооружен конфликт, одредени повреди на човековите права кои не се директно резултат на непријателствата треба да се решаваат со примена на националното право и на МПЧП, бидејќи МХП не е релевантно за тие специфични случаи.

Примената на *lex specialis* обезбедува јасност и предвидливост во сложени правни ситуации, спречува правна конфузија и овозможува ефективна заштита на правата на поединците, истовремено зачувувајќи го интегритетот на двете правни гранки. Тоа го прави овој принцип клучен за

интеграција на МПЧП и МХП во практиката на државите и меѓународните институции.

Дополнително, во современата меѓународноправна практика сè почесто се нагласува дека примената на принципот *lex specialis* не подразбира автоматско исклучување на другите релевантни правни норми. Наместо тоа, се настојува да се обезбеди комплементарна примена на различните правни режими, со цел да се постигне највисоко можно ниво на заштита на поединците.

Овој пристап е особено значаен во контекст на сложени безбедносни ситуации, каде што е неопходно внимателно балансирање помеѓу безбедносните интереси и заштитата на фундаменталните човекови права.

На тој начин, принципот *lex specialis* не се применува изолирано, туку како дел од поширока методологија на толкување на меѓународното право, која има за цел обезбедување кохерентност и хармонизација помеѓу различните правни норми.

Случај пред ЕСЧП: Кипар против Турција

(*Cyprus v. Turkey*, 25781/94, 2001)

Кипар ја тужеше Турција за сериозни и масовни повреди на човекови права во северниот дел на Кипар, кој е под контрола на *de facto* властите поддржани од Турција (Турска Република Северен Кипар, непризната од меѓународната заедница). Предметот вклучуваше повреди на правата на исчезнати лица, на Грко-Кипрани кои живееле на север, на внатрешно раселени лица и на нивниот имот.

Ставот на ЕСЧП во овој случај е дека животот мора да се направи толерантен и да биде заштитен од *de facto* властите. Имено, Судот утврди дека Турција е одговорна за дејствијата и пропустите на *de facto* властите на северниот дел на Кипар, бидејќи имала ефективна контрола врз таа територија преку своето воено присуство. Притоа, заклучи дека државата има позитивни обврски да обезбеди заштита на човековите права, дури и кога контрола се врши преку непризнати, но зависни власти. Државите се одговорни за дејствија на *de facto* властите, кога имаат контрола или влијание врз нив и тие мора да обезбедат толерантен живот.

Овој став на ЕСЧП кореспондира со ставот на авторите кои сметаат дека МХП има карактер на *lex specialis* во вооружени конфликти со висок интензитет, додека нормите на меѓународното право за човекови права имаат примена во ситуации на окупација и ефективна контрола (Кек, 2012). Ова ја потврдува идејата дека државата не може да се повлече од својата обврска за заштита на индивидуалните права, дури и кога повредите се извршени од субјекти кои формално не се дел од државниот апарат. Во контекст на принципот *lex specialis*, овој случај ја истакнува важноста за идентификување на специфичната обврска која ја има државата во конкретни околности. Иако МХП може да регулира одредени аспекти на вооружен конфликт, Европскиот суд за човекови права јасно покажа дека позитивните обврски произлегуваат од МПЧП и дека тие остануваат релевантни дури и во ситуации каде што контролата се врши преку непризнати или зависни власти.

Специфичните ситуации не ја поништуваат одговорноста на државата според МПЧП, туку само ја насочуваат примената кон конкретните мерки кои државата мора да ги преземе. Имено, државите се должни да обезбедат услови за толерантен живот, вклучително и преку дејствување против неправилности на трети лица или *de facto* власти.

Во случајот *Cyprus v. Turkey*, Судот ја истакна неделивоста на правото на живот и достоинство, нагласувајќи дека нивната заштита не зависи од меѓународниот или националниот статус на властите кои ги прекршуваат. Со тоа, овој случај е пример за тоа како принципот *lex specialis* се применува во практика, обезбедувајќи гаранција дека човековите права остануваат заштитени дури и во комплексни и нејасни правни ситуации. Овој случај дополнително ја нагласува важноста на фактичките околности при утврдувањето на меѓународноправната одговорност на државите. Наместо формалниот правен статус на територијата или властите, одлучувачко значење има степенот на реална контрола и влијание што една држава го остварува.

Глава VI

УПОТРЕБА НА ВОЕНА СИЛА ЗАРАДИ ЗАШТИТА НА ЧОВЕКОВИТЕ ПРАВА

1. Модификација на принципот на неинтервенција

Со формирањето на Организацијата на Обединетите нации во 1945 година постоеше очекување дека војната како средство за решавање на меѓународните спорови ќе му го отстапи местото на мирот, особено по трауматичните искуства од двете светски војни. Повелбата на ООН воспостави основни принципи врз кои се темели современиот меѓународен поредок, дополнително разработени во Декларацијата за пријателски односи од 1970 година. Меѓу нив особено се издвојуваат принципите на суверена еднаквост на државите, мирољубиво решавање на споровите и воздржување од закана или употреба на сила против територијалниот интегритет или политичката независност на државите.

Како основна цел на ООН е утврдено одржувањето на меѓународниот мир и безбедност, при што организацијата е овластена да презема ефикасни колективни мерки во согласност со начелата на меѓународното право. Истовремено, Повелбата утврдува дека ООН не е овластена да постапува во прашања кои суштински спаѓаат во внатрешната надлежност на суверените држави. Сепак, ова правило не ја исклучува можноста за примена на принудни мерки, вклучително и употреба на воена сила, кога постојат закани за мирот, нарушување на мирот или акти на агресија, како што е предвидено во Глава VII од Повелбата.

Во таа смисла, Советот за безбедност може да преземе мерки кои опфаќаат целосен или делумен прекин на економските и комуникациските односи со одредени држава, како и заострување на дипломатските односи (член 41). Доколку овие мерки се покажат како недоволни, може да се

презemat и дејствија со воздухопловни, поморски или копнени сили кои се неопходни за одржување или повторно воспоставување на меѓународниот мир и безбедност (член 42). Оттука, употребата на воена сила во меѓународните односи е регулирана преку принципот на општа забрана, со строго определени исклучоци.

И покрај оваа нормативна рамка, интервенциите со воена сила против суверени држави, со или без одлука на Советот за безбедност, континуирано се присутни на меѓународната сцена. Овој континуитет упатува на заклучок дека не се променил самиот феномен на употреба на сила, туку начините на нејзино легитимирање. Војната, и понатаму, остана средство за решавање на одредени меѓународни спорови, но во модифицирана форма.

2. Хуманитарна интервенција – поим и основни принципи

Во контекст на постепената модификација на принципот на неинтервенција и зголеменото значење на заштитата на човековите права во меѓународните односи, низ годините се обликуваше концепт кој подразбира употреба на воена сила против суверена држава поради грубо и систематско кршење на човековите права во таа држава. Станува збор за т.н. хуманитарна интервенција, концепт кој не е сосема нов и кој може да се сретне и во претходните фази од развојот на меѓународното право и меѓународните односи.

Во теоријата не постои единствено прифатена дефиниција за хуманитарната интервенција, што дополнително придонесува за нејзината контроверзност. Најчесто, таа се определува како употреба на воена сила од страна на една или повеќе држави, или сојуз од држави, на територијата на друга држава, без нејзина согласност, а со цел да се спречат или запрат масовни и тешки повреди на основните човекови права. Во таа смисла, хуманитарната интервенција се дефинира како насилна акција, со употреба на сила од една страна против друга држава, без согласност на нејзината влада, со цел да се спречи или прекине вршење на тешки повреди на

меѓународното хуманитарно право или на човековите права (Василевски, 2002, стр. 357).

Ваквото определување ја поставува хуманитарната интервенција во директен судир со класичните принципи на суверенитет и неинтервенција, истовремено настојувајќи да ја оправда примената на сила преку повикување на хуманитарна цел. Теориските корени на хуманитарната интервенција често се поврзуваат со теоријата за праведна војна, развивана од автори како Хуго Гроциус, според која постои морална обврска за помош и заштита на другите, не само на индивидуално, туку и на меѓудржавно ниво. Оваа идеја се темели на претпоставката дека, исто како што поединците имаат одговорност да си помагаат меѓусебно, така и државите имаат одредена одговорност да реагираат во ситуации на екстремна неправда и масовни страдања.

Сепак, и покрај оваа морална основа, хуманитарната интервенција отсекогаш била проследена со сериозни правни и политички резерви. Една од главните пречки за меѓународното прифаќање на хуманитарната интервенција како легитимен инструмент е стравувањето дека државите би можеле да го злоупотребат хуманитарниот аргумент за оправдување на воена агресија, водена од скриени политички, економски или геостратегиски интереси. Оваа загриженост доминира и во историските и во современите академски дебати. Во тој контекст, според некои автори, хуманитарната интервенција може да се оправда само во исклучителни ситуации, кога државата се претвора во агент на масовно убивање или етничко чистење при што ја губи моралната заштита што инаку ја обезбедува принципот на суверенитет.

Практичните искуства од втората половина на XX век дополнително ја интензивираа дебатата за хуманитарната интервенција. Неуспехот на меѓународната заедница да ги спречи трагичните настани во Руанда и во поранешна Југославија, како и контроверзите поврзани со воената интервенција во Косово и СР Југославија, особено поради отсуството на одлука на Советот за безбедност, ја доведоа во прашање постојната нормативна рамка за употреба на воена сила. Хуманитарната интервенција се покажа како подеднакво проблематична и во ситуации кога била преземена, особено без авторизација на Советот за безбедност, и во ситуации кога, и покрај очигледните масовни и систематски повреди на

човековите права, интервенција не била преземена или била преземена со значително задоцнување, по огромен број човечки жртви.

По својата природа, хуманитарната интервенција претставува отстапување од принципот на неинтервенција и навлегување во суверенитетот на државата во која се интервенира. Меѓутоа, масовните и систематски повреди на човековите права во една држава ретко остануваат без пошироки последици и тие често продуцираат регионална нестабилност, бегалски кризи и закани по меѓународниот мир и безбедност. Со тоа повредите на човековите права излегуваат надвор од рамките на исклучиво внатрешните работи на државата. Под влијание на ваквото проширено толкување, принципот на неинтервенција започна да се соочува со модификација во својата примена и интерпретација.

Во услови на вакви морални дилеми и политички контроверзии, се наметна потреба од појасно концептуално и нормативно обликување на примената на сила заради заштита на човековите права. Токму од тие причини, кон крајот на XX век започна развојот на нови доктринарни пристапи кои настојуваат да воспостават баланс меѓу принципот на државен суверенитет и потребата од заштита на населението од масовни злосторства, меѓу кои централно место зазема доктрината „Одговорност да се заштити“.

3. Развој на доктрината „Одговорност да се заштити“

Како одговор на правните и моралните дилеми поврзани со хуманитарната интервенција, кон крајот на XX и почетокот на XXI век се разви концептот познат како „Одговорност да се заштити“ (*Responsibility to Protect - R2P*). Развојот на доктрината R2P беше значително обликуван од трагичните искуства во Руанда, Сомалија и поранешна Југославија во текот на 1990-тите години, но и од претходни примери како Источен Пакистан во 1971 година или Уганда во 1979 година. Масовните егзекуции, етничкото чистење, присилните раселувања и постоењето на масовни гробници претставуваа реалност која меѓународната заедница тешко можеше да ја игнорира.

На Светскиот самит на Обединетите нации во 2005 година, концептот „Одговорност да се заштити“ беше едногласно усвоен и

формулиран во параграфите 138 и 139 од заклучниот документ на Самитот. Според утврдените одредби, секоја држава има примарна одговорност да го заштити своето население од геноцид, воени злосторства, етничко чистење и злосторства против човечноста, како и обврска да ги спречи овие злосторства преку соодветни мерки. Истовремено, меѓународната заедница, преку Обединетите нации, има обврска да користи дипломатски, хуманитарни и други мирни средства за да помогне во заштитата на населението.

Доколку мирните средства се покажат како недоволни, а националните власти очигледно не успеваат да го заштитат населението, Советот за безбедност може да преземе колективни мерки во согласност со Повелбата на ООН. Воената интервенција, сепак, треба да се третира како исклучителна мерка. Таа може да биде легитимна само доколку се исцрпени сите невоени средства и доколку може да се очекува дека со нејзиното преземање човечките страдања ќе се намалат.

Концептот „Одговорност да се заштити“ е инспириран од идејата за „суверенитет како одговорност“, според која суверенитетот не претставува само заштита од надворешно мешање, туку подразбира и позитивна обврска на државата, односно на меѓународната заедница, да ја обезбеди заштитата и благосостојбата на сопственото население. Притоа, концептот *R2P* не воспоставува нов правен основ за употреба на сила, туку инсистира секоја таква интервенција да биде одобрена од Советот за безбедност на ООН. Овој концепт се темели на три столба: прво, одговорноста на државата да го заштити своето население од масовни злосторства; второ, одговорноста на меѓународната заедница да им помогне на државите во исполнувањето на оваа обврска; и трето, подготвеноста на меѓународната заедница да преземе колективна акција доколку државата очигледно не успева да обезбеди таква заштита. Станува збор за три меѓусебно поврзани одговорности: одговорност да се спречи, одговорност да се реагира и одговорност да се обнови.

За понатамошен развој на концептот, во 2008 година Генералниот секретар на ООН назначи Специјален советник за *R2P*, а од 2009 година Генералното собрание редовно одржува дебати и интерактивни дијалози посветени на ова прашање. Концептот е рефлектиран и во голем број резолуции на Советот за безбедност на ООН, особено во контекст на кризите

во држави како Централноафриканската Република, Демократска Република Конго, Либија, Сомалија, Сирија и Јемен, како и во тематски резолуции поврзани со спречувањето на геноцид и вооружени конфликти.

И покрај позитивната морална и хуманитарна димензија на овој концепт, многу држави изразуваат загриженост поради можната злоупотреба на *R2P* и ризикот од милитаризација на меѓународните односи. Дилемите околу правната основа и политичката селективност во примената на хуманитарната интервенција и понатаму остануваат отворени. ООН, и покрај декларативната поддршка на *R2P*, честопати се покажува како немоќна да реагира ефикасно, особено кога во преден план излегуваат геополитичките интереси на поединечни држави. Оттука, стравувањето од можноста за злоупотреба на човековите права во име на заштита на човековите права останува централна точка во современата академска и политичка дебата.

4. Дилеми поврзани со хуманитарната интервенција

Концептот наречен хуманитарна интервенција предизвикува бројни правни и етички дилеми и е прилично контроверзен од аспект на меѓународното право. Правниот статус на хуманитарната интервенција претставува предизвик за иднината на глобалниот поредок. Овој вид на интервенции го поставуваат во конфликт концептот за државниот суверенитет наспрема концептот на заштита и почитување на човековите права. Суштинските дилеми во дебатата за хуманитарната интервенција се однесуваат на нејзината легалност и легитимност и тие главно се сведуваат на следните прашања: Дали употребата на воена сила заради заштита на човекови права има правна основа? Дали меѓународната заедница треба да дејствува со воена сила во случај на кршење на МПЧП или тоа треба да се третира како прашање што спаѓа во внатрешните работи на државата? Со каков интензитет треба да бидат повредите на човековите права за да се дозволи дерогирање на државниот суверенитет? Кој субјект треба да одлучува дали треба да се интервенира во конкретен случај? Некои автори сепак сметаат дека централното прашање за хуманитарната интервенција е лесно да се формулира, но е тешко да се одговори: Дали меѓународното право треба да им дозволи на државите да интервенираат воено за да

запрат геноцид или слично злосторство без овластување на Советот за безбедност? (Goodman, 2006, стр. 107).

Наспрема правните дилеми, државите-членки на ООН се соочуваат и со предизвик што произлегува од фактот дека од нив се бара да се воздржат од употреба на воена сила, а истовремено се обврзани да ги почитуваат стандардите за човековите права. Соочени со овој предизвик, некои држави одлучија да употребат сила како последно средство за да спречат хуманитарна трагедија, а во исто време се обидоа да воспостават аргумент за самоодбрана со цел да избегнат санкции од ООН (Merriam, 2001, стр. 114).

Поборниците за хуманитарната интервенција се соочуваат со критики дека под превезот на хуманизмот понекогаш се кријат политички или геостратешки интереси на моќните држави. Во поткрепа на овие критики, некои автори тврдат дека хуманитарните фактори ретко, ако воопшто, се одлучувачки во обликувањето на интервентна одлука од каков било обем, иако владите честопати јавно ќе се потпираат на суштински хуманитарна основа за интервенција (Falk, 1996, стр. 504).

На истата линија се и авторите кои сметаат дека фактот што почитувањето на меѓународното хуманитарно право и на меѓународното право за човековите права не е исклучително внатрешно прашање на државата и што тоа прашање е легитимна обврска и грижа и на меѓународната заедница, не претставува само по себе доволен правно валиден основ за вооружена интервенција во една држава, само поради фактот што се крши тоа право во таа држава (Falk, 1996, стр. 513).

Строгата интерпретација на Повелбата на ОН значи дека употреба на воена сила е дозволена само во случај на самоодбрана (член 51) и во случај кога Советот за безбедност ќе утврди дека постојат услови за загрозување на мирот и ќе донесе одлука за употреба на сила (член 42). Во формално-правна смисла, во меѓународните документи не постои пишана норма која дозволува употреба на воена сила исклучиво заради заштита на човекови права. Ова значи дека ниту една држава, поради било кои други причини, не смее самоволно да употреби воена сила против друга држава, доколку не станува збор за самоодбрана или доколку не постои одлука од Советот за безбедност на ООН.

Самата идеја за интервенција со воени средства е спротивна на концептот на државен суверенитет, според кој секоја држава е слободна да

дејствува во рамките на своите граници и внатрешни работи. Поради тоа, противницитете на овој концепт сметаат дека тој нема правна основа, доколку не е вклопен во случаите предвидени со Повелбата на ОН. Потврда за ова се наоѓа и во некои пресуди на Меѓународниот суд на правдата, особено во случајот Никарагва против САД.

Случај пред Меѓународниот суд на правдата (МСП): **Никарагва против САД** (Nicaragua v. United States, бр. 70/1984, 1986)

Никарагва поднесе тужба против САД пред Меѓународниот суд на правдата, тврдејќи дека ги поддржуваат антилевичарските бунтовници, познати како *Contras* при нивните напади против владата на Никарагва во 1980-тите и дека таа поддршка вклучува директни воени дејствија, како минирање на пристаништа, воздушни напади и воена обука на бунтовниците. Причината за поведување на постапката, државата Никарагва ја поткрепила со фактот дека тие дејствија претставуваат нелегална употреба на сила и повреда на суверенитетот спротивно на меѓународното право и Повелбата на ООН.

Со пресуда од 1986 година, Меѓународниот суд на правдата пресудил дека САД ги прекршиле обврските според меѓународното право, вклучително и забраната за употреба на сила и обврската за немешање во внатрешните работи на други држави утврдени со член 2 став 4 и став 7 од Повелбата на ООН.

Судот утврдил дека САД биле одговорни за нападите во Никарагва, за поддршката на воени операции на *Contra* бунтовниците, како и за секоја форма на економски и воен притисок за нарушување на власта на Никарагва. Притоа, Судот им наредил на САД да ја стопираат таквата поддршка и да ѝ исплатат штета на Никарагва.

Интервенирањето со воени средства во суверена држава генерално се доживува како начин на легитимација на војната и нејзина глорификација. Сепак, постојат и гледишта според кои легалноста на хуманитарната интервенција е во постојните стандарди и принципи на меѓународното право, особено оние кои се однесуваат на почитувањето и заштитата на човековите права. Согласно овој приод, принципот на не-интервенција треба да отстапи место на хуманизмот како универзален

стандард. Според ова гледиште, хуманитарната интервенција е неопходност и форма на заштита во ситуации на масовни и систематски повреди на човековите права. Ова толкување се поткрепува со фактот дека со овој вид на интервенции не се посегнува по територијалниот интегритет на државата и не се менува политичкото уредување на државата во која се интервенира, туку воената сила се применува единствено заради заштита на фундаментално важна вредност како што се човековите права. Сепак, поради овие дилеми, најголем број држави, вклучително и оние кои учествувале во хуманитарна интервенција, се воздржани во признавање на правниот статус на хуманитарната интервенција. Причина за тоа е стравувањето од можноста за злоупотреба на концептот како изговор за започнување на војна.

Еден вид консензус постои единствено во однос на тоа дека интервенцијата треба да има формално одобрување од Советот за безбедност на ООН, кој во конкретниот случај ќе утврди дека масовно и систематско кршење на човековите права претставува закана за меѓународниот мир и безбедност. Некои примери од практиката покажуваат дека во одредени ситуации само со воена интервенција можеше да се спречи ескалација на конфликтот и да се избегне хуманитарна катастрофа од поголеми размери. Од друга страна, факт е дека ООН честопати остануваат неефикасни, а одлучувањето на Советот за безбедност се парализира преку правото на вето на постојаните членки. Во такви ситуации, кога механизмите за колективна безбедност се блокирани, на површина излегува правото на самопомош кај државите и нивната одговорност да го заштитат населението што страда.

Од аспект на легалноста и легитимноста, ова е прашање кое сè уште се базира на толкувања и интерпретации, помеѓу аргументите „за“ и аргументите „против“ хуманитарна интервенција. Факт е дека хуманитарната интервенција постои како политички принцип, но не и како правна норма. По завршувањето на периодот на т.н. Студена војна постоеше тенденција за нејзино правно уредување, но во контекст на актуелните случувања на меѓународната сцена, државите сè уште се далеку од консензус. Веројатно ќе помине уште време додека на хуманитарната интервенција ќе се гледа низ призмата на оние кои имаат моќ и капацитет да интервенираат, или како доминација на силните над слабите. Затоа, и

покрај оспоруваната легалност, хуманитарната интервенција и понатаму ќе се применува.

Понатамошните дебати очекувано ќе бидат насочени кон неколку битни прашања како: Со каков интензитет треба да бидат повредите на човековите права за да се дозволи déroгирање на државниот суверенитет? Како да се направи проценка за бројот на жртви пред да се преземе интервенција? и Какви обврски и одговорности ќе има меѓународната заедница во однос на државата во која е извршена интервенцијата?

Во недостаток на консензус за креирање на обврзувачки правни норми, одговорите за хуманитарната интервенција треба да се бараат помеѓу пацифизмот и реалноста. Клучно е реалноста да се проценува правилно, несубјективно и навремено, со сериозна анализа на сите околности кои го оправдуваат или, пак, не го оправдуваат применувањето на воена сила во конкретен случај. Воена сила мора да се примени како последно средство, само доколку другите механизми не дале соодветен резултат.

Конечно, хуманитарната интервенција треба да биде авторизирана од ООН, бидејќи надвор од мандатот на оваа организација, интервенцијата може да се искористи како параван за остварување на други интереси кои не се поврзани со хуманоста. Авторизацијата од ООН помага да се избегне злоупотребата на овој институт од силните против послабите држави.

5. Одговорноста да се заштити низ призмата на реализираните хуманитарни интервенции

Со крајот на Студената војна се забележува поместување на интервентната дипломатија од чисто геополитички интервенционизам во насока на поддршка за хуманитарни цели со цел да се спречат страдањата и хуманитарните катастрофи. Меѓутоа, евидентно е дека заштитата на човековите права не е секогаш главната причина за досегашните интервенции, што дополнително внесува конфузија во третманот на легитимноста и оправданоста на овој вид интервенции. Интервенцијата во Хаити на пример, во 1994 година, е случај кога соборувањето на режимот на претседател кој по пат на воен удар во 1991 година ја презел власта од

претходно легално избраниот претседател Жан-Бертран Аристид, била причина за воено интервенирање формално наречено „Операција за поддршка на демократијата“.

Хуманитарна интервенција во Ирак беше извршена во два наврати. Првиот во 1991 година во операција наречена „Пустинска бура“, а како резултат на инвазијата на Ирак врз Кувајт. Цел на интервенцијата беше протерување на ирачките сили од Кувајт. Набргу потоа се случи и втората интервенција која беше спроведена заради тероризирање на припадниците на шиитското и курдското население од страна на тогашната ирачка власт.

Во Сомалија, во 1992 година беше преземена хуманитарна интервенција која веројатно беше неопходна ако се има предвид страдањето на населението, теророт, колапсот на економијата и буквално неможноста за функционирање на системот на власта, како резултат на спротивставените фракции кои го парализираа функционирањето на државата и ја доведоа пред колапс.

Во поголем број од другите случаи на реализирани хуманитарни интервенции, прашањето за флагрантно кршење на човековите права, дури и таму каде што не е директно причина за интервенција, сепак е во позадина на случувањата. Индија во 1971 интервенира во Пакистан, без формална одлука од Советот за безбедност на ОН, а заради реперкусиите кои ги предизвикаа напливот на огромен број бегалци од источен Пакистан кон границата со Индија, токму како резултат на теророт врз населението од тој дел на Пакистан.

На почетокот на 90-тите години се случија низа хуманитарни интервенции на различни делови во светот, некои од нив прилично контроверзни. Повредите на човековите права беа несомнено главните причини за интервенции во Руанда и на територијата на поранешна Југославија. Хуманитарната интервенција во Руанда беше преземена со задоцнување, што е една од основните забелешки во врска со оваа интервенција, особено ако се има предвид огромниот број човечки жртви како резултат на етничкото чистење кое се спроведуваше во оваа држава во текот на 1992 година.

На територијата на Југославија беа спроведени две одделни хуманитарни интервенции:

- Првата, во Босна и Херцеговина во 1992 година, кога вооружените судири беа оценети како закана за меѓународниот мир во тој регион и со резолуција 770 (1992) ОН ги повикаа државите членки и НАТО Алијансата да ги преземат сите потребни средства со цел да се овозможи хуманитарна помош во Босна и Херцеговина. Врз основа на оваа резолуција во наредниот период беа изведени напади против воени цели на босанските Срби.
- Втората, во Косово и Сојузна Република Југославија (СРЈ) во 1999 година, од страна на НАТО. Целта беше да се запре наводното грубо кршење на човековите права на територијата на Косово и нападите врз цивилното население. Пред интервенцијата беа преземени дипломатски обиди за решавање на кризата.

Воздушна кампања на НАТО: Операција „Allied Force“

НАТО ја започна воздушната кампања на 24 март 1999 со цел да запре хуманитарна катастрофа и насилство во Косово.

Кампањата траеше 78 дена, до 10 јуни 1999, кога СРЈ прифати повлекување на своите сили од Косово.

За време на кампањата, НАТО изведе над 38 000 летови.

Пред почетокот на интервенцијата, се проценува дека над 300 000 цивилно население од Косово, етнички Албанци, биле протерани или биле бегалци поради присутна репресија и насилство.

По завршувањето на интервенцијата и сојузничкото повлекување на силите од СРЈ, повеќе десетици илјади луѓе се вратиле или започнале да се враќаат во Косово.

При воздушните напади имаше извештаи за цивилни жртви, оштетени цивилни објекти, вклучително и една странска амбасада.

На 10 јуни 1999 година беше усвоена Резолуција 1244 на Советот за безбедност на ООН, која ја постави основата за распоредување на меѓународни сили (KFOR) и повлекување на југословенските војски.

Интервенцијата на НАТО во Косово и СРЈ претставуваше своевиден преседан, споредено со дотогашните извршени хуманитарни интервенции, но и со интервенциите кои беа подоцна изведени. Пред сè, за прв пат хуманитарна интервенција беше спроведена од страна на меѓународна организација. Потоа, оваа интервенција беше спроведена без одлука на

Советот на безбедност на ООН. Оние кои настојуваат да ја оправдаат оваа интервенцијата истакнуваат дека таа беше нелегална, но легитимна. НАТО тврдеше дека кампањата е насочена кон спречување на кршење на човековите права и етничко чистење, но тоа не беше формално одобрено од ООН. Конечно, имаше многу критики и за начинот на кој беше спроведена интервенцијата, во смисла на непропорционална употреба на воена сила и направени грешки во текот на воздушните напади, проследено со цивилни жртви и материјални штети врз цивилни објекти.

Во претходните неколку години, проширувањето на граѓанската војна во Сирија и зголемувањето на бројот на цивилни жртви предизвикаа нова дебата во врска со одговорноста на меѓународната заедница за примена на концептот хуманитарна интервенција. Но, тие напори се одвиваа во сенка на искуството со Либија кога во 2011 година, Советот за безбедност на ООН се повика на оваа доктрина и со Резолуција 1973 одобри зона на забранети летови над Либија при што ги овласти земјите-членки да ги преземат сите неопходни мерки за заштита на цивили од режимот на претседателот Моамер Гадафи. Воздушните напади го симнаа Гадафи од власт, но предизвика критики од страна на членовите на Советот за безбедност, особено Русија, дека доктрината на *R2P* била искористена како стратегија за промена на режимот во Либија.

Сепак, на 14 април 2018 година, Велика Британија, САД и Франција извршија воздушни напади во Сирија, без одлука на Советот за безбедност на ООН. Според изјавите на лидерите на овие три држави, нападот беше неопходен за спроведување на забраната за употреба на хемиско оружје. Конкретниот повод за нападот беше всушност претходно извршен напад со хемиско оружје во Дума (предградие на Дамаск), кој наводно бил поддржан од владата на Сирија. Од трите држави кои учествуваа во интервенцијата, само Владата на Велика Британија во својот официјален став се обиде да ја образложи легалната основа за оваа интервенција (UK Government, 2013, т. 3 и 4). Имено, според ставот на Владата, доколку дејствувањето во Советот за безбедност биде блокирано, на Велика Британија сè уште би ѝ било дозволено според меѓународното право да преземе исклучителни мерки со цел да го ублажи обемот на огромната хуманитарна катастрофа во Сирија со одвраќање и попречување на понатамошната употреба на хемиско оружје од страна на сирискиот режим. Таква правна основа е достапна,

според доктрината за хуманитарна интервенција, доколку се исполнети три услови: да постојат убедливи докази, општоприфатени од меѓународната заедница како целина, за екстремна хуманитарна катастрофа во голем обем, која бара итна интервенција и итна помош; да биде објективно јасно дека не постои практична алтернатива на употребата на сила ако треба да се спасат животи; и предложената употреба на сила да биде неопходна и пропорционална на целта за олеснување на хуманитарните потреби и мора да биде строго ограничена во време и опсег на оваа цел (т.е. минимумот потребен за постигнување на таа цел и без никаква друга цел).

Во конкретниот случај, процената беше дека овие услови се во целост исполнети. Меѓутоа, во контекст на ова, треба да се истакне дека Конвенцијата која ја забранува употребата на хемиско оружје не предвидува унилатерална употреба на сила како одговор за непочитување на Конвенцијата. Освен тоа, за спроведување на нејзините одредби оваа Конвенција предвидува механизми, како истрага од страна на експерти од ОН за хемиско оружје, а во ситуации со посебна тежина и доставување на прашање до Генералното собрание и Советот за безбедност.

Овие случувања во последните неколку години веројатно на подолг рок придонесоа за оддалечување на државите во постигнување на некој консензус или градење на заеднички став во однос на хуманитарните интервенции. Овие случувања несомнено придонесоа и за нарушување на репутацијата на ОН во однос на нејзината подготвеност да обезбеди траен мир и безбедност.

Од селектираните примери евидентно е дека во некои случаи меѓународната заедница задоцнето реагираше (во услови кога населението беше изложено на терор и прогон проследен со огромен број на човечки жртви), наспроти други случаи во кои реакциите беа избрзани (без да се даде шанса на другите методи и средства за решавање на конфликтот).

Во некои од овие случаи употребена е непропорционална сила и со тоа населението беше изложено на дополнително непотребно страдање.

Во други случаи, под превезот на заштита на МПЧП и МХП, се толерираше употреба на воена сила, дури и без авторизација на Советот за безбедност на ООН, а всушност, во самото дејствување може да се препознае политички или друг интерес на некои од државите кои дејствуваат во наводна заштита на човековите права.

Глава VII

ЧОВЕКОВИТЕ ПРАВА ВО ПОСТКОНФЛИКТЕН И ТРАНЗИЦИСКИ КОНТЕКСТ

1. Предизвици за стабилност на постконфликтните општества

Постконфликтните општества се вообичаено ранливи и длабоко фрагментирани, обременети со наследството на насилство, несигурност и нарушена социјална кохезија. Овие општества се соочуваат со трауми, недоверба меѓу заедниците, распространета неказнивост и продлабочени политички и социјални поделби. Нивната општествена реалност е обликувана од различни актери, вклучувајќи нови политички елити, поранешни опоненти во конфликтот, жртви, ветерани, верски заедници и организации на граѓанското општество.

Иако формалниот прекин на конфликтот означува крај на организираното насилство, сепак не подразбира автоматска нормализација на општествените односи. Постконфликтните општества многу често се обременети со политички, безбедносни, економски и социјални тензии. Овие околности можат сериозно да го загорат процесот на стабилизација. Еден од најизразените предизвици е нарушената безбедносна состојба, особено во услови на присуство на вооружени групи, недоволна контрола врз оружјето и слаби или нефункционални безбедносни институции. Во такви околности, ризикот од продолжено насилство предизвикува чувство на несигурност кај населението.

Постконфликтните општества често се соочуваат и со други сериозни предизвици од безбедносен и социјални аспект, како што се организираниот криминал, трговијата со луѓе, нелегалниот шверц, родово и

сексуално заснованото насилство, експлоатацијата на деца и прогонот на малцинствата и другите ранливи групи. Дополнително, конфликтите оставаат зад себе длабока политичка и општествена поларизација и нарушени меѓуетнички односи што предизвикува отсуство на општествен консензус околу основните вредности и заедничката визија за иднината. Во таква средина, процесите на донесување одлуки се отежнати, а институционалните реформи често се соочуваат со отпор или недостиг од легитимитет.

Економската нестабилност и социјалната нееднаквост претставуваат дополнителен фактор што ја загрозува стабилноста на постконфликтните општества. Разурнатата инфраструктура, високата невработеност, сиромаштијата и ограничениот пристап до основни ресурси создаваат нови извори на незадоволство и можат да ги продлабочат постојните поделби. Економската несигурност лесно може да се трансформира во политичка или безбедносна нестабилност која постконфликтното општество може да го втурне во повторен конфликт. Оттука, стабилноста на постконфликтните општества не зависи исклучиво од отсуството на насилство, туку од способноста на државата и општеството да се справат со овие меѓусебно поврзани предизвици.

Во овој контекст, човековите права добиваат централно значење како еден од клучните елементи за воспоставување доверба, легитимитет и долгорочна стабилност. Почитувањето на човековите права претставува клучна основа за стабилизација, воспоставување на владеење на правото и градење одржлив мир.

2. Предизвици за човековите права во периодот на транзиција од војна во мир

Периодот на транзиција од вооружен конфликт кон мир обично се одвива во услови на сериозно ограничен институционален капацитет. Државните институции, доколку воопшто се воспоставени, често немаат доволно човечки, финансиски и материјални ресурси за ефективно извршување на основните функции неопходни за заштита на човековите права и задоволување на потребите на граѓаните. Во вакви околности,

државата често не е во состојба целосно да ја заштити јавната безбедност, владеењето на правото, основните јавни услуги и економските можности за населението. Гаранциите за човековите права често се дел од мировните договори, меѓутоа нивната имплементација е предизвик ако се има предвид амбиентот на постконфликтните општества. Националните судски и полициски органи вообичаено се соочуваат со недостиг од ресурси, ограничен професионален капацитет и нарушен легитимитет, особено доколку за време на конфликтот биле инволвирани во злоупотреби или репресивни практики. Во таков контекст, организираниите криминални групи често располагаат со поголеми ресурси и капацитети од државните органи, што дополнително ја поткопува заштитата на човековите права.

Во транзицискиот период може да се направи разлика меѓу примарни и секундарни предизвици во однос на заштитата на човековите права. Примарните предизвици се директно поврзани со животот и физичката безбедност на граѓаните и бараат итна интервенција. Во примарни предизвици се вбројуваат:

- Јавната безбедност и владеењето на правото во смисла на нестабилна безбедносна состојба во услови кога има присуство на вооружени групи од една страна и отсуство на ефективна полиција или правосуден систем од друга страна. Во такви околности луѓето живеат во страв од насилство, одмазда или неказниност за криминалот. Институциите кои треба да ги штитат човековите права често се нефункционални или компромитирани. Судиите, полицијата и обвинителството можеби биле дел од конфликтот или биле пасивни сведоци на злоупотреби, што дополнително го отежнува справувањето со овој предизвик.

- Животот и физичкиот интегритет на граѓаните – во смисла на можни случаи на вонправни егзекуции, тортура, исчезнати лица, необезбедени услови за живот во бегалски кампови или разрушени подрачја, присуство на експлозивни мини што претставува реална опасност за животот на граѓаните.

- Хуманитарниот пристап и пристапот до основни услуги, особено кога е евидентен недостиг од храна, вода, медицинска помош, засолниште, раселени лица и бегалци кои егзистираат во лоши услови без заштита.

- Нефункционалната инфраструктура што се однесува на разрушени или сериозно оштетени патишта, болници, училишта и други јавни објекти, кои не можат да ги задоволат основните потреби на населението.

Секундарните предизвици, иако не секогаш итни, имаат долгорочно и структурно значење. Тие вклучуваат враќање на раселените лица и решавање на имотно-правните спорови, спроведување на механизми на транзициска правда, институционални реформи, борба против дискриминација и социјална исклученост, како и обезбедување психосоцијална поддршка за жртвите на конфликтот.

Искуствата од различни постконфликтни општества покажуваат дека занемарувањето на овие прашања може да доведе до повторна ескалација на насилството и обновување на конфликтите. На пример, раселените лица кои биле принудени да ги напуштат своите домови за време на вооружен конфликт, при враќањето се соочуваат со административни пречки, уништена инфраструктура и отпор од локалното население. Социјалната инклузија и борбата против дискриминација преку враќање на маргинализираните групи во општествениот живот (малцинства, жени, деца-жртви на конфликт) е многу важна бидејќи дискриминацијата и старите етнички или политички поделби ја нарушуваат социјалната кохезија, а во такви околности некои групи можат да бидат исклучени од пристапот до услуги, образование, здравство или учество во јавниот живот. Исто така, третирањето на психолошките последици за кои е потребно советување и реинтеграција по преживеаните трауми, бара сериозен пристап кон менталното здравје како дел од пошироката заштита на личноста.

Врз основа на наведеното може да се заклучи дека заштитата на населението во поствоен период првенствено подразбира заштита од низа закани за безбедноста, вклучувајќи киднапирање, грабежи, силување, родово базирано насилство, присилна миграција, етничко чистење и геноцид, заштита од нагазни мини и оштетување на животната средина. Меѓутоа, заштитата подразбира и елиминирање на секундарните ефекти од војната, како што се болести, глад, бездомништво итн.

Откако безбедноста и животот на граѓаните се осигурани на задоволително ниво, следниот неопходен чекор е да се создадат услови за исполнување на минимални стандарди во однос на задоволување на некои

основни потреби во смисла на засолниште, водоснабдување, исхрана и здравствени услуги, доколку за време на војната пристапот бил оневозможен.

Оттука, во поствоените општества главниот фокус треба да биде насочен кон обезбедување на стабилност преку независни и силни институции кои ќе влијаат на намалување на последиците од војната и на градење мир, но и ќе дадат поддршка на лицата кои се изложени на негативните последици од вооружениот конфликт. Ова особено од причина што форсирањето на нетранспарентен механизам за распределување на помош може да предизвика економска нееднаквост и распределба на ресурсите на една група наспроти друга, што дополнително ќе предизвика конфликт или ќе го влоши постојниот конфликт. Исто така, од суштинско значење за спречување и за обновување на насилството е изградба на ефективни и доверливи правосудни системи.

Човекови права и институционална фрагментација во Босна и Херцеговина по Дејтонскиот договор

По завршувањето на вооружениот конфликт во Босна и Херцеговина (1992–1995), Дејтонскиот мировен договор воспостави сложена уставна и институционална структура со цел да се обезбеди прекин на насилството и политичка рамнотежа меѓу завојуваните страни. Иако договорот придонесе за стабилизација на безбедносната состојба, институционалната фрагментација и етничката поделба создадоа долгорочни предизвици за ефективна заштита на човековите права. Европскиот суд за човекови права во предметите *Sejdić and Finci v. Bosnia and Herzegovina* и последователни случаи укажа на структурна дискриминација и ограничувања во политичкото учество, што ја илустрира тензијата меѓу мирот, стабилноста и еднаквоста како темелна вредност на човековите права.

Сепак, и покрај сите механизми кои на една држава ѝ стојат на располагање, многу веројатно е дека во поствоениот период државниот систем вообичаено не е во состојба да ги заштити целосно сите права на своите граѓани. Постојат механизми во меѓународната заедница, како и меѓународни организации и хуманитарни здруженија кои би можеле да бидат вклучени во испорака на хуманитарна помош; во следење и

евидентирање на прекршувањата на меѓународното хуманитарно право и правото за човековите права; во известување за таквите повреди до одговорните носители на одлуки; во спроведување на програми за градење институции, управување и развој; а во крајна линија и во распоредување на мировни трупи.

Употребата на воена сила заради создавање коридори за достава на хуманитарна помош е уште еден механизам, но тој по правило се користи во услови кога тоа доставување намерно го попречува или оневозможува самата држава. Во секој случај, следењето на различните аспекти на практикувањето на функциите на државата или почитувањето на човековите права преку спроведување на политиките и заштитата на граѓаните, можат да бидат доделени на низа меѓународни организации.

3. Човековите права во постконфликтните општества

Во општествата каде конфликтот формално е завршен, човековите права претставуваат основен нормативен и вредносен столб врз кој се темели процесот на обнова и стабилизација. Меѓутоа, нивната улога не се исцрпува само во формалното признавање на правата, туку подразбира создавање услови за нивно ефективно уживање во секојдневниот живот на граѓаните. Во овој контекст, човековите права имаат двојна функција: како средство за заштита на поединците и како инструмент за градење доверба меѓу граѓаните и институциите.

Постконфликтниот контекст ја нагласува ранливоста на одредени групи чија положба често е обременета со дискриминација, социјална исклученост и ограничен пристап до правда и основни услуги. Затоа, заштитата на човековите права во вакви услови мора да биде насочена не само кон општиот правен поредок, туку и кон адресирање на специфичните потреби на овие групи. Истовремено, почитувањето на човековите права претставува важен предуслов за воспоставување на легитимна државна власт во постконфликтните општества. Институциите кои функционираат во согласност со принципите на еднаквост, недискриминација и владеење на правото имаат поголема веројатност да ја стекнат довербата на граѓаните и да придонесат кон намалување на општествените тензии. Во спротивно,

продолжените повреди на човековите права можат да го продлабочат чувството на неправда и да создадат услови за нови конфликти.

Човековите права во постконфликтните општества, исто така, претставуваат важна рамка за меѓународното ангажирање. Меѓународните организации, донаторите и мировните мисии често ги темелат своите активности врз стандардите за човекови права, со цел да обезбедат заштита на населението и да поттикнат институционални реформи. Во таа смисла, човековите права се јавуваат како заеднички јазик меѓу националните и меѓународните актери во процесот на постконфликтна обнова.

Едно од важните прашања кое се наметнува во овој контекст е следното: Кој треба да се грижи за човековите права во пост-конфликтниот период? Одговорот е дека примарната обврска е на државата и националните власти. Одговорноста на државата произлегува од нејзината основна функција да обезбеди заштита на правата и слободите на сите граѓани кои се под нејзина јурисдикција. Во пост-конфликтни услови оваа обврска добива дополнителна тежина, бидејќи институциите се соочуваат со последиците од насилството, нарушеното функционирање на правниот систем и ослабените административни капацитети. Токму затоа националните власти треба да преземат активна улога во создавањето услови за повторно воспоставување на правниот поредок и за гарантирање на основните човекови права.

Меѓународната заедница може да одигра значајна улога и да обезбеди поддршка која ќе придонесе за полесно надминување на предизвиците со кои се соочуваат постконфликтните држави. Таквата поддршка најчесто се манифестира преку експертска помош, советодавни процеси и програми насочени кон јакнење на институционалните капацитети. На тој начин се создава простор за воспоставување стандарди и практики кои се во согласност со меѓународното право и со универзалните принципи за заштита на човековите права. Притоа, од особено значење е соработката меѓу националните власти и меѓународните актери да се развива на начин кој ја зајакнува, а не ја заменува улогата на државата. Само преку таков комплементарен пристап може постепено да се создадат услови за стабилен систем во кој заштитата на човековите права ќе претставува трајна и функционална основа на општествениот поредок.

Меѓународна администрација и заштита на човековите права во Косово

По конфликтот во 1999 година, Косово беше ставено под привремена меѓународна администрација на Обединетите нации (UNMIK), со мандат да воспостави привремени институции и да обезбеди заштита на човековите права. И покрај значителното меѓународно присуство, постконфликтниот период беше обележан со меѓуетнички тензии, ограничен пристап до правда за одредени заедници и слаб институционален капацитет. Овој пример покажува дека меѓународното управување, иако може да придонесе за краткорочна стабилизација, не секогаш гарантира целосна и одржлива заштита на човековите права без силна локална вклученост и институционална легитимност.

Во насока на враќање на довербата на граѓаните во институциите, централно значење има спречувањето на насилството и заштитата на човековите права. Тоа може да се постигне само со изградба на ефективни, транспарентни и независни институции, особено во сферата на правосудството и безбедноста.

Постконфликтна институционална изградба во Источен Тимор

Источен Тимор по 1999 година претставува пример за постконфликтно општество во кое меѓународната заедница одигра централна улога во воспоставувањето на државните институции. Мисијата на ООН (UNTAET) имаше извршни овластувања, вклучувајќи законодавна и судска власт. Иако беа постигнати значителни резултати во однос на институционалната изградба и безбедноста, процесот беше критикуван поради ограниченото учество на локалното население во донесувањето одлуки. Овој случај ја нагласува важноста на поврзувањето на заштитата на човековите права со принципите на инклузивност и локална одговорност во пост-конфликтните општества.

Согледувањето на предизвиците со кои се соочуваат постконфликтните општества го отвора прашањето за тоа како овие општества се справуваат со наследството на минатото насилство, одговорноста и правдата, како прашања кои се во фокусот на концептот Транзициска правда кој добива сè поголемо значење во последните неколку години.

Глава VIII

ТРАНЗИЦИСКА ПРАВДА

1. Вовед во концептот на транзициска правда

Општествата кои се соочуваат со вооружени конфликти, масовно насилство или репресивни режими вообичаено се соочуваат со сериозни и систематски повреди на човековите права.

По завршувањето на вооружениот конфликт или периодот на репресија, потребата на жртвите и пошироката заедница за правда е реална, легитимна и очекувана. Задоволувањето на таа потреба претставува важен предуслов за обновување на довербата и започнување на процесот на постконфликтно и поставторитарно здравување, во чии рамки се развива и концептот на транзициска правда.

Секој човек има вродено чувство за правда и природна е потребата луѓето да очекуваат и да бараат правичност. Правдата е тесно поврзана со човековите права. Правдата придонесува за заштита и унапредување на човековите права, додека човековите права обезбедуваат морална и правна основа за остварувањето на правдата.

Во периоди на политичка трансформација, без разлика дали станува збор за премин од авторитарно кон демократско владеење или од војна кон мир, радикалните општествени промени отвораат низа суштински прашања. Некои од клучните прашања се: Како општеството да се справи со настаните од минатото и како да ја третира колективната меморија за жртвите на репресијата и насилството? Дали треба да се казнат носителите на функции во поранешниот режим или сторителите на злосторствата, или пак да им се прости и минатото да се заборави во име на подобра и безбедна иднина? Дали општествата треба критички да се навратат наназад за да разберат како го изгубиле својот морален и политички компас, или да му дозволат на времето да ја „излекува“ колективната меморија?

Овие прашања се важни не само од политички и правен аспект, туку и од етички аспект. Иако секој контекст е уникатен, преовладува мислењето дека општествата што поминале низ масовни повреди на човековите права не можат да избегнат одговор на прашањата дали, кога и како да се тргне по патот кон мирна, праведна и инклузивна иднина.

Во тој општествен контекст се развива концептот на транзициска правда како сложен и повеќеслоен процес. Концептот опфаќа соочување со минатото, утврдување на вистината, идентификување и санкционирање на одговорните, но и низа дополнителни општествени и институционални процеси неопходни за воспоставување траен мир.

Постојат повеќе дефиниции за поимот транзициска правда, но во сите е вкоренета идејата за почитување на човековите права, признавање на жртвите, обнова на довербата и стремеж кон помирување.

Една од најчесто користените дефиниции е содржана во Извештајот на генералниот секретар на Обединетите нации за владеењето на правото во конфликтните и постконфликтните општества (UN Doc. S/2004/616, пара. 8) каде транзициската правда се дефинира како збир на процеси и механизми поврзани со напорите на едно општество да се справи со наследството од масовни злоупотреби во минатото, со цел да се обезбеди отчетност, да се оствари правда и да се постигне помирување.

Транзициската правда подразбира сеопфатна политика спроведена заради справување со наследствата од масовните и систематски кршења и злоупотреби на човековите права и заради враќање или повторно воспоставување на вредноста на човековите права (de Greiff, 2021, стр. 4).

Се дефинира и како „концепт за правда поврзан со периоди на политички промени, карактеризиран со правни одговори за соочување со злоупотребите на претходни репресивните режими (Teitel, 2003, стр. 69).

Во современата теорија и академски анализи транзициската правда се подразбира како нормативно структуриран сет на судски и вонсудски механизми насочени кон обезбедување отчетност, признавање на жртвите, институционална трансформација и гаранции за неповторување.

Може да се објасни и како концепција на правда поврзана со периоди на политички промени и правни одговори за соочување со неправдите на репресивните режими (Teitel, 2003, стр. 69). Во таа смисла, транзициската правда го претставува најкодифицираниот и

најинституционализираниот дел од поширокиот процес на соочување со минатото. На транзициската правда се гледа и како на правда во контекст на транзиција по конфликт, но и како на правда како средство за олеснување на транзицијата.

Транзициската правда ги обединува правото, политичката теорија, историјата и социологијата и преку интердисциплинарен пристап настојува да идентификува адекватен начин на кој поствоените и пост-авторитарните држави треба да одговорат на повредите на човековите права извршени во конфликтното минато. Како повеќедимензионален концепт, транзициската правда е заснована врз потребата за вистина и промени, а насочена кон паметење, одговорност, сатисфакција и помирување како предуслови за постконфликтна стабилизација.

Се користи како термин што го означува изборот и примената на различни мерки за справување со конфликтното или репресивното минато. Овие мерки не мора да му дадат примат на кривичното гонење, туку опфаќаат широк спектар на вонсудски механизми, вклучувајќи комисии за вистина, програми за репарации, институционални реформи и проветрување на институциите, како и комбинации од овие пристапи.

Пристапот насочен кон надомест на штетата направена на жртвите и заедниците, преку репарации, признавање на страдањето и напори за повторно воспоставување на нарушените социјални односи се нарекува *ресторативната правда*. Ресторативната правда е пристап што го гледа криминалот не само како повреда на законот, туку и како повреда на луѓето и односите помеѓу нив. Овој пристап го поместува фокусот од казнување кон санирање на штетата предизвикана од кривичното дело, вклучувајќи ги сите засегнати - жртви, сторители и пошироката заедница. Ресторативната правда може да вклучува финансиска компензација, симболични мерки, јавно извинување, рехабилитација, меморијализација и други форми на признавање и враќање на достоинството на жртвите.

Пристапот кој се фокусира на утврдување кривична одговорност и казнување на сторителите преку судски постапки пред национални судови или меѓународни и хибридни трибунали се нарекува *ретрибутивната правда*. Овој пристап се спроведува преку канено-правиот систем и има за цел да придонесе кон одвраќање на идните злосторства. Во овој пристап, криминалот се смета за домен во кој државата е одговорна при што улогата

на засегнатите страни (сторителот и жртвата) е ограничена во поглед на изнесувањето на нивното гледање на настаните, изразувањето на чувствата, добивањето на одговори на прашањата кои се клучни за нив, како и во поглед на можноста да се понуди извинување или простување (Wenzel, Tyler, Okimoto, Feather, and Platow, 2008, стр. 377). Важно е да се потенцира дека лоцирањето на одговорноста со примена на ретрибутивниот пристап не треба да биде насочено кон продлабочување на поделбите, туку кон зајакнување на владеењето на правото, но и кон градење доверба, поттикнување дијалог и надминување на историските неправди.

2. Цели на транзициската правда

Основната цел на транзициската правда е воспоставување темели за изградба на праведно, стабилно и инклузивно општество, во кое раните од минатото ќе се залечат преку признавање на сторените повреди и утврдување на одговорност за систематските повреди на човековите права.

Пристапите кон транзициската правда вклучуваат, но не се ограничени на гонења, барање вистина, репарации за жртвите, реформа на институциите што вршат злоупотреба и комеморација за жртвите (Davis, 2009, стр. 11). Во рамки на концептот се применуваат различни механизми преку кои се изнесува на виделина вистината и релевантните факти поврзани со конфликтот и се идентификува индивидуалната и институционалната одговорност за сторените злодела.

Покрај непосредната функција, секој елемент од сеопфатната политика за транзициска правда треба има за цел да обезбеди (кривична) правда, да ја открие вистината, да ги исправи повредите и да спречи нивно повторување (de Greiff, 2021, стр. 4).

Од оваа основна цел произлегуваат неколку специфични цели на транзициската правда:

- обезбедување признание и валоризирање на искуствата и страдањата на жртвите;
- поттикнување доверба, хоризонтално меѓу граѓаните, како и вертикално кон државните институции;
- придонесување кон социјално помирување и реставрација на нарушените општествени односи;

- зајакнување на владеењето на правото и институционалната отчетност.

Сеопфатната транзициска правда, исто така, се стреми кон две посредни цели, имено, да обезбеди признание за жртвите, не само како жртви, туку и како носители на права, и да промовира граѓанска доверба. Всушност, клучен елемент на транзициската правда е ставањето на жртвата во центарот: обезбедување жртвите да бидат препознаени како такви и да им се врати достоинството (Davis, 2009, стр. 11). Таквата политика се стреми кон две конечни цели, да го зајакне владеењето на правото и да промовира социјална интеграција или помирување (de Greiff, 2021, стр. 4).

Концептот на транзициската правда ги поврзува правдата и политиката, особено од аспект на законско санкционирање на сторените неправди, најчесто од страна на политичката или воената елита, како и обезбедување репарации и надомест за жртвите или нивните семејства. Процесот има за цел и обновување на правниот систем и развивање доверба во институциите одговорни за истражување и санкционирање на минатите злосторства. Мерките треба да придонесат кон обновување на фрагментираното општество, стабилизирање на државните институции, враќање на довербата на граѓаните во политичкиот и правниот систем.

Процесот на транзиција, по правило, започнува со уставни и законски реформи, особено во делот на човековите права и системот на кривична правда. Може да подразбира промена на режимот од диктаторски или тоталитарен кон некоја форма на уставна демократија.

Транзицијата може да се одвива по мирен пат, но секогаш е проследена со предизвици. Важно е во овие процеси навремено да се препознае и да елиминира можноста за ескалација на евентуалното физичко или политичко насилство кои најчесто се прикриени и суптилни, но со значајно влијание на исходите од процесот на транзиција.

Процесот на транзиција е вообичаено долг и не е воопшто лесен. За стабилизирање на постконфликтното општество потребен е холистички пристап. Концептот на транзициската правда мора да обезбеди не само формално, но и суштинско признавање на жртвите и активно промовирање на граѓанската доверба.

3. Развој на концептот на транзициска правда

Идејата за транзициска правда извира од искуствата и сведоштвата за масовните злосторства и геноцидот извршени за време на Втората светска војна, како и од репресијата карактеристична за авторитарните системи воспоставени по оваа војна. Во овој контекст, транзициската правда е подеднакво релевантна и за пост-авторитарни и за пост-воени општества. Овие масовни и систематски повреди на човековите права, иако во различен историски контекст, ја наметнаа потребата за општествата „да знаат, да казнат или да простат“ како предуслов за иднина која нема да биде обременета со трауми и болни сеќавања.

Терминот транзициска правда е релативно нов, но одделни елементи на концептот може да се идентификуваат и во претходните децении, особено во периоди на радикални политички и општествени промени, кога воспоставувањето на нов систем на владеење неминовно бара справување со последиците од претходниот режим.

Првата фаза од развојот на транзициската правда го опфаќа моделот на правда по Втората светска војна. Сепак, неговата историја започнува порано во 20 век, по Првата светска војна. Во периодот меѓу двете светски војни, главната цел на правдата беше да ја разграничи неправедната војна и параметрите на оправдана казна од страна на меѓународната заедница (Teitel, 2003, стр. 72).

Современиот концепт на транзициска правда, како идеја за систематско соочување со насилното и репресивно минато се развива од средината на дваесеттиот век. Периодот по Втората светска војна беше најславниот период на меѓународната правда. Се сметаше дека значајното свртување од претходните националистички транзициски одговори кон интернационалистичка политика гарантира владеење на правото (Teitel, 2003, стр. 73).

Иако современиот поим на транзициска правда најчесто се поврзува со кривичната правда преку Нирнбершкиот судски процес, самиот термин и поширокиот концепт се оформуваат значително подоцна. Нирнбершките судења не биле осмислени како механизам на транзициска правда во современа смисла, но тие претставуваат прв систематски обид на меѓународната заедница да воспостави индивидуална кривична одговорност за воени злосторства, злосторства против човечноста и

злосторства против мирот. Клучно значење има одбивањето на оправдувањето преку „извршување наредби“, со што се истакнува одговорноста на поединците за сопствените постапки. Овој принцип од Нирнбершкиот процес постави основа за развојот на концептот на правда во транзициски контекст.

Концептуалната рамка за помирување и систематско справување со минатото се зацврстува кон крајот на дваесеттиот и почетокот на дваесет и првиот век, кога низа држави го отфрлија авторитарното владеење и започнаа процеси на демократизација. Во овој период, прашањето за транзициската правда се поставува во два основни контексти: пост-воена правда во контекст на вооружени конфликти и правда по злосторства извршени од диктаторски или авторитарни режими.

Во тој историски контекст, падот на Берлинскиот ѕид и обединувањето на Германија го отворија прашањето за справување со наследството на систематските повреди на човековите права во поранешната Демократска Република Германија. Наместо модел исклучиво насочен кон кривично гонење, германскиот пристап комбинираше повеќе компоненти на транзициска правда, вклучително и судски постапки, лустрација, отворање на архивите на тајната служба (Штази) и спроведување на институционални реформи. Овој пример често се наведува како илустрација на постепен и институционално ориентиран модел за справување со минатото во кој фокусот не беше исклучиво на казнувањето, туку на утврдување на вистината, меморијализацијата и демократизацијата на општеството.

Во Латинска Америка, за време на транзицијата кон демократија по воените диктатури од 1970-тите и 1980-тите, многу од претходно извршените злосторства беа опфатени со амнести, како што беше случајот во Аргентина и Чиле, а делумно и во Перу во контекст на борбата на режимот на Фуџимори против левичарските милитантни групи. Слично и Колумбија, со цел промовирање на транзицијата и демобилизацијата на недржавните вооружени актери, воведо компромисни мерки, вклучително и намалени казни за припадниците на паравоените сили кои ќе го предадат оружјето и ќе признаат одговорност.

Во Шпанија, транзицијата по смртта на Франциско Франко беше обележана со т.н. „пакт на заборабот“ при што Законот за амнестија од 1977

година практично го оневозможи кривичното гонење за злосторствата извршени за време на диктатурата. Овој пристап долго време се сметаше за предуслов за стабилна демократизација, но подоцна беше подложен на критики поради неуспехот да се обезбедат правда и признавање на жртвите.

Во сегашната фаза од развојот на транзициската правда дискурсот е поместен од периферијата кон центарот. Војната во време на мир, политичката фрагментација, слабите држави, малите војни и постојаниот конфликт, сите тие ги карактеризираат современите политички услови (Teitel, 2003, стр. 90). Сегашната глобализирачка политика, која е предизвик за национализмот и државниот авторитет, нуди важен алтернативен извор на легитимирање. Иако зависат од локалното контекстуално разбирање, трендовите во транзициската правда на хибридизација и фрагментација во правото и суверенитетот, одразуваат поопшти димензии на меѓусебна поврзаност со современите политички услови и околности на глобализирачката политика (Teitel, 2002, стр. 906).

4. Разбирање на контекстот во процесите на транзициска правда

Размислувањата за правдата во транзицијата најдобро се разбираат кога се споредуваат со политичката реалност и транзицискиот политички контекст, кој ги вклучува карактеристиките на претходниот режим, како и правните и социјалните околности (Teitel, 2003, стр. 76).

Транзициските процеси се динамични и длабоко условени од историските, политичките и институционалните специфики на секое општество. Особено значајни се природата и интензитетот на репресијата, карактерот на авторитарното владеење, наследените уставни и законски ограничувања, како и степенот на подготвеност на новите власти и правосудниот систем да ја утврдат вистината и да обезбедат одговорност.

Генерално, земјите што претрпеле конфликт доживуваат екстремно насилство, социјални нарушувања, човечко страдање и економско уништување, додека авторитарното владеење се карактеризира со концентрација на моќ кај мала група политичари кои одржуваат контрола

преку исклучување на политичките предизвикувачи и политичка репресија. Во поставторитарни контексти, државата генерално врши злоупотреби врз граѓаните. Меѓутоа, во постконфликтни контексти, иако државата може да биде вмешана во злоупотреби – масовното насилство исто така ги опфаќа поединците (Sirleaf, 2018, стр 2268).

Транзициската правда не се спроведува во институционален вакуум, туку во општества обележани со траума, недоверба, поделби и често крива демократија. Иако секој контекст е уникатен, општествата и поединечните засегнати страни мора да најдат одговори на истите тешки прашања за тоа дали, кога и како да се тргне по патот кон мирна, праведна и инклузивна иднина каде што минатите злосторства се признати и исправени. Покрај обезбедувањето функционално вклопување помеѓу средствата, целите и контекстуалната соодветност, дизајнирањето на политиките за спроведување на елементите на транзициската правда треба да ја земе предвид соодветноста на одредена фаза во процесот (de Greif, 2015, стр. 8). Поради тоа, решавањето на злоупотребите од минатото неминовно бара длабинско разбирање на историскиот, политичкиот и социо-културниот контекст во кој тие се случиле. Во некои околности, процесите на општествено здравување и институционална трансформација може да се одвиваат релативно брзо, додека во други тие траат со децении и остануваат предмет на политички и јавни контроверзии.

Различни цивилизации различно го разбираат процесот на помирување, независно дали се работи за поствоени или поставторитарни општества. Културните особености, обичајното право и религиозните аспекти вградени во верските традиции можат да влијаат на локалните перспективи за помирување. Освен тоа, еден од клучните предизвици во транзициската правда е балансирањето помеѓу меѓународните правни стандарди и локалните традиции, вредности и практики во справувањето со масовните злоупотреби, вклучително и воените злосторства и систематските повреди на човековите права.

Поради овие фактори кои влијаат на процесот, транзициската правда во голема мера се потпира на компаративни студии на случаи од различни земји, со цел да се идентификуваат добри практики и научени лекции, наместо да се применуваат универзални и механички решенија. Во секој случај, концептот силно ги нагласува потребите и правата на жртвите,

вклучително и правото на вистина, правда, репарации и гаранции за неповторување, како централни елементи на секој легитимен транзициски процес.

Во практиката, иако повеќето модели на транзициска правда комбинираат елементи од двата пристапи (ресторативниот и ретрибутивниот), сепак почесто се приклонуваат кон ресторативниот пристап, особено во општества каде што масовното кривично гонење е политички или институционално неизводливо. Оваа комбинација овозможува постконфликтно заздравување и политичката стабилност при што ја елиминира можноста за одмазда, а со тоа и за појава на нови циклуси на насилство.

Меѓутоа, ресторативната правда има значајна улога во контекст на конфликти со помал интензитет и во процесите на помирување на индивидуално ниво. Кога станува збор за системски или масовни злосторства, овој модел не е доволен за разрешување на сите дилеми на транзициската правда. Во такви комплексни случаи, неопходен е комбиниран пристап прилагоден на актуелниот контекст.

Процесите на транзициска правда, по правило, треба да се развиваат од долу нагоре, преку активно учество на населението и жртвите, со цел локално да се вградат меѓународните стандарди за човековите права и кривичното право. Многу повеќе може да се научи од процесите што обично се спроведуваат на локално ниво, кои вклучуваат учество на религиозни и други лидери на граѓанското општество, што може да поттикне социјална солидарност (De Greiff, 2017, пара 72). Без таква инклузивност, постои ризик процесот да биде перцепиран како наметнат однадвор и да ја изгуби својата легитимност.

Доколку општеството не вложи напори да се соочи со минатото на вистинскиот начин, тогаш постои ризик да се соочи со општествени поделби. Селективната правда, политиките на амнестија, без соодветно признавање на жртвите или отсуството на консензус околу справувањето со минатото, можат да резултираат со тоа минатото да остане постојан извор на конфликт и нестабилност. Дополнително, политичката опозиција, ограничените финансиски ресурси, како и реваншизмот на новите елити може сериозно да ја поткопаат ефикасноста на транзициските механизми. Поради тоа, од суштинско значење е сите релевантни чинители да бидат

вклучени во процесот, почнувајќи од жртвите, маргинализираните групи, политичките и верските лидери, граѓанското општество, сè до академската заедница и медиумите. Со трауматичното минато треба да се соочат оние кои сведочеле на тоа минато или кои на каков било начин биле жртви во минатото. Помеѓу останатото, тие треба да добијат сатисфакција за претрпената штета (нематеријална или материјална).

Во сите транзициски контексти, граѓанското општество, вклучувајќи ги организациите на жртвите, невладините организации, младинските и женските групи, но исто така и религиозните организации, синдикатите и во поново време, социјалните движења, беа одлучувачки фактор во борбата против неказнивоста, борбата за признавање и кампањите за неповторување (De Greiff, 2017, пара 87).

Од друга страна, сторителите на насилство треба да бидат идентификувани и посочени како одговорни, доколку фактите упатуваат дека тие се виновни. Со минатото треба да се соочат и сите граѓани кои треба да знаат што се случувало. Конечно, сите чинители во процесот на соочување, справување и помирување со минатото треба да бидат сигурни и безбедни дека насилството, злосторствата и другите повреди на нивните права нема да се случат повторно.

Само преку холистички пристап и соочување со корените на конфликтот, транзициската правда може да придонесе за трајно помирување, градење мир и одржлив демократски развој. Во случаи кога националните власти немаат волја или капацитет да ги спроведат овие процеси, меѓународната заедница може да има значајна улога преку техничка, финансиска и институционална поддршка, како гаранција дека транзициската правда ќе се спроведува со интегритет и во согласност со меѓународните стандарди.

Различниот контекст наметнува различен пристап во примена на механизмите на транзициската правда. Од овие причини, искуствата на државите од транзициските процеси значително се разликуваат. Секоја држава применува механизми за соочување со минатото кои одговараат на нејзиниот општествен контекст. Притоа, пристапите се прилагодени на конкретните околности.

По падот на комунистичките режими, во Полска, Чешка и Унгарија акцентот беше ставен на лустрацијата, за разлика од државите на поранешна Југославија и Руанда каде во текот на 90-тите години се водеа судски процеси за воени злосторства и на меѓународно и на национално ниво.

Во Јужна Африка, во 1995 година, беше применет специфичен ресторативен модел преку Комисија за вистина и помирување, која обезбедуваше индивидуални амнестији во замена за целосно откривање на сторените злосторства.

Овие примери укажуваат дека транзициската правда не се развива како унифициран модел, туку претставува флексибилен збир на механизми чија примена зависи од рамнотежата меѓу потребата за правда, политичката стабилност и долгорочното помирување во секое конкретно општество.

Глава IX

КОМПОНЕНТИ И МЕХАНИЗМИ НА ТРАНЗИЦИСКАТА ПРАВДА

1. Компоненти на транзициската правда

Компонентите на транзициската правда ги одразуваат нејзините функционални и структурни аспекти преку кои се согледува основната идеја што лежи во сржта на овој концепт. Тие не функционираат изолирано, туку се меѓусебно поврзани и заемно условени, формирајќи еден комплексен и динамичен процес. Правдата и мирот не се контрадикторни сили. Напротив, ако се насочени правилно, тие се промовираат и се одржуваат меѓусебно. Поради тоа, прашањето никогаш не е дали да се стремиме кон правда и одговорност, туку кога и како (UN Doc. S/2004/616, пара 21).

Интегрираниот и сеопфатен пристап кон транзициската правда најчесто опфаќа пет клучни компоненти:

- идентификување и санкционирање на сторителите на репресија и злосторства;
- документирање и признавање на повредите преку вонсудски механизми;
- реформирање на институциите;
- обезбедување репарации за жртвите;
- обезбедување гаранции за неповторување на злоупотребите од минатото;
- олеснување на процесите на помирување.

Идентификување и санкционирање на сторителите на репресија и злосторства има за цел остварување на правото на правда како суштинска компонента на транзициската правда. Подразбира обврска на државата да

побара одговорност од лицата за кои постојат веродостојни и непобитни докази дека наредиле, овозможиле или директно извршиле сериозни повреди на човековите права и меѓународното хуманитарно право. Правичните и непристрасни судења се сметаат за клучен механизам за воспоставување вистинска и законски заснована отчетност. Во поширока смисла, оваа компонента создава основа за финалната фаза на трансформација на конфликтот – помирувањето. Во овој контекст, иако амнестијата понекогаш се користи како политички компромис во транзициските процеси, сеопфатна амнестија за најтешките кривични дела како геноцид, воени злосторства и злосторства против човечноста, не само што не застаруваат, туку нивните сторители можат да бидат процесуирани и пред меѓународните судови.

Документирање и признавање на повредите преку вонсудски механизми се темели врз значењето на индивидуалното и колективното знаење за причините, текот и последиците од сериозните повреди на човековите права. Ова знаење се однесува на факти кои се документирани и проверливи, а не на субјективни интерпретации. Процесот на утврдување на вистината обично ги надминува рамките на класичната правна постапка и вклучува различни вонсудски механизми, како што се комисии за вистина, комисии за истражување, а во одредени контексти, може да вклучи и процеси на лустрација. Посебно значење има зачувувањето и институционалната заштита на постојната документација бидејќи овозможува колективно паметење и превенција против историски ревизионизам.

Реформирање на институциите претставува неопходен предуслов за успешна транзициска правда, бидејќи без трансформација на структурите што овозможиле репресија, ризикот од повторување на злоупотребите останува висок. Од витално значење е по период на широко распространет конфликт и масовна злоупотреба да се преземат чекори за реформа на државните институции, така што довербата на граѓаните (и во нив и во владата како целина) ќе биде вратена (Van Zyl, 2005, стр. 217). Овој процес може да се спроведе преку сеопфатни институционални реформи или преку реформи на одделни сектори, најчесто безбедносниот и правосудниот сектор, како и во сферата на јавната администрација. Целта на институционалната реформа е воспоставување професионални,

одговорни и транспарентни институции што функционираат во согласност со принципите на владеење на правото и неселективно почитување на човековите права. Истовремено, реформата треба да се справи со нееднаквостите и практиките кои придонеле за конфликт или системска репресија. Посебен предизвик во овој процес претставува заздравувањето на општествата што преминуваат од сериозно насилни и авторитарни режими кон помалку насилни или демократски системи, при што реформите често се соочуваат со отпор од претходните политички елити.

Обезбедување репарации за жртвите е израз на признавање на нивното право за обештетување заради претрпена материјална и нематеријална штета. Ова обезбедување се заснова на принципот дека државата има обврска да ги признае и адресира последиците од сериозните повреди на човековите права, без оглед дали истите биле извршени директно од службени лица во државни институции или со нивно одобрување, толерирање или неспречување. Во тој контекст, обештетувањето претставува не само правен, туку и морален и политички одговор на државата кон жртвите и нивните семејства. Програмите за репарации се клучни за решавање на материјалната и психолошката штета што ја претрпеле преживеаните. Овие иницијативи се сеопфатни и можат да вклучуваат паричен надомест, здравствена помош, можности за образование, како и симболични гестови, како што се јавно извинување и подигнување споменици.

Обезбедување гаранции за неповторување на злоупотребите од минатото често се артикулира преку синтагмите „никогаш повеќе“ или „да не се повтори“ и претставува значаен елемент на транзициската правда. Овој елемент има јасно изразена превентивна димензија и е насочен кон системско адресирање на длабинските причини кои овозможиле појава на сериозни и масовни повреди на човековите права. Наместо да се фокусира исклучиво на индивидуалната одговорност, тој се стреми кон трансформација на институционалните практики, правната рамка и политичката култура што го поткопале почитувањето на човековото достоинство. Во тој контекст, гаранциите за неповторување подразбираат воспоставување и зајакнување на демократски и отчетни институции, јасно разграничување и рамнотежа на власта, како и ефективна цивилна и парламентарна контрола врз безбедносните и разузнавачките структури.

Посебно значење има реформата на судството и обвинителството, насочена кон обезбедување нивна независност, непристрасност и професионалност, како предуслов за еднаква примена на правото и сузбивање на културата на неказливост.

Дополнително, воспоставувањето транспарентни процедури, професионални стандарди и механизми за внатрешна и надворешна контрола во јавната администрација придонесува кон институционална отпорност и доверба на граѓаните. Во поширока смисла, гаранциите за неповторување опфаќаат и мерки од образовен и општествен карактер, вклучително и интеграција на човековите права во образовните програми, професионална обука на носителите на јавни функции и промовирање култура на почитување на правото и човековото достоинство.

Олеснување на процесите на помирување. Помирувањето претставува една од најкомплексните компоненти на транзициската правда. Тоа може да се сфати и како процес и како крајна цел. Во овој процес, значајна улога имаат верските водачи, особено во мултирелигиски и длабоко сегментирани општества. Нивните толкувања на помирувањето можат значително да влијаат врз јавното мислење и меѓуетничките односи.

Во Руанда на пример, религиозните водачи, црквите и локалните заедници беа вклучени во напорите на Владата како одговор на геноцидот и духовните и емоционалните потреби на луѓето. Тие организираа комеморативни служби и погребни церемонии за да се сетат на жртвите и да им дадат на луѓето културно релевантни начини да тагуваат. Иако беа наменети едноставно да одговорат на потребите на луѓето, овие активности беа форми на адаптивно градење мир (Burnet, 2021, стр. 100).

Истовремено, невладините организации и граѓанското општество имаат клучна улога во премостување на јазот меѓу заедниците и меѓу државата и граѓаните, преку партиципативни, инклузивни и едукативни активности. Образовните процеси, вклучително и интегрирањето на теми поврзани со конфликтите и транзициската правда во наставните програми, имаат значаен потенцијал да влијаат врз перцепциите на идните генерации за правдата, одговорноста и помирувањето. Простувањето може да биде и во форма на политичко извинување, сфатено како чин на каење. Наместо само како личен или морален чин, простувањето функционира како симболична алатка за помирување, сигнализирајќи признание за минатите

злоупотреби и помагајќи во обновување на социјалната кохезија. Сепак, протувањето мора внимателно да се балансира со механизми за одговорност, како што се комисиите за вистина или кривичните гонења.

2. Соочување со минатото како суштинска идеја на транзициската правда

Термините транзициска правда и соочување со минатото често се користат паралелно и меѓусебно поврзано, што укажува на нивната силна концептуална врска. Иако нивните цели и механизми понекогаш се преклопуваат, тие не се синоними.

Транзициската правда се однесува првенствено на институционалните и нормативно обликувани механизми кои се преземаат како одговор на масовните злоупотреби, додека соочувањето со минатото претставува поширока општествена рамка во која овие механизми функционираат.

Во претходното поглавје беа претставени компонентите на транзициската правда кои ја дефинираат целта и рамката на процесот. Фокусот на ова поглавје е соочувањето со минатото кое претставува една од најсуштинските и најчувствителните димензии на транзициската правда. За разлика од поимното и целното дефинирање на транзициската правда, кое се однесува на нејзините нормативни рамки и функционални цели, соочувањето со минатото ја допира подлабоката општествена и морална основа на транзициските процеси. Тоа не е изолиран правен чекор, туку комплексен и долготраен процес. Во постконфликтните и поставторитарните општества игнорирањето, релативизирањето или политичката инструментализација може да создадат континуитет на неправда и да ја поткопаат можноста за траен мир. Оттука, соочувањето со минатото е предуслов не само за прекин на циклусот на насилство, но и за воспоставување морална и општествена дистанца од претходните злоупотреби.

Суштината на соочувањето со минатото не се состои исклучиво во утврдување на фактите или во индивидуализација на одговорноста, туку и во признавање на страдањето на жртвите и нивното место во

општествениот наратив. Во многу постконфликтни општества, жртвите биле маргинализирани, замолчени или сведени на статистички податоци. Соочувањето со минатото, во таа смисла, претставува враќање на достоинството на жртвите и нивно препознавање како активни носители на права, а не само како пасивни објекти на страдање. Истовремено, овој процес има значајна улога во реконструкција на колективната меморија. Начинот на кој општеството се сеќава на конфликтот, всушност ги идентификува и причините за насилството што се случило. На тој начин, процесот има директно влијание врз идните генерации и нивниот однос кон правдата, одговорноста и човековите права.

Соочувањето со минатото има и јасна превентивна димензија. Признавањето на сторените повреди и јавното осудување на насилството испраќа порака дека таквите дејствија се неприфатливи и дека не можат да бидат оправдани со политички, етнички или безбедносни аргументи. На тој начин, соочувањето со минатото придонесува кон воспоставување на нови општествени норми и вредности засновани врз почитување на човековото достоинство и владеењето на правото.

Сепак, соочувањето со минатото не е линеарен ниту униформен процес. Тој е длабоко зависен од конкретниот историски, политички и културен контекст, како и од рамнотежата на моќ во општеството. Во некои случаи, постои отпор од политичките елити или од делови на општеството кои стравуваат од последиците од отворањето на прашањата за одговорност и вина. Токму поради тоа, соочувањето со минатото не може да се сведе на декларативна заложба, туку бара конкретни и внимателно дизајнирани пристапи. Оттука, прашањето не е дали општествата треба да се соочат со своето минато, туку како и преку кои механизми тоа ќе го сторат. Ова прашање природно води кон следниот дел, во кој се разгледуваат различните механизми за соочување со минатото, како практични инструменти преку кои се операционализира оваа суштинска идеја на транзициската правда.

3. Механизми за соочување со минатото

Механизмите за соочување со минатото се методи кои се применуваат со цел компонентите на транзициската правда да бидат

ефективно реализирани во конкретните постконфликтни околности. Изборот на механизмите зависи од актуелното општествено и политичко опкружување. Механизмите за соочување со минатото можат да бидат судски и вонсудски. Судските механизми се насочени кон истраги, гонење и правично судење за тешки злосторства, додека вонсудските овозможуваат признавање на страдањето на жртвите и учество на граѓаните во процесот на рехабилитација.

Во наредните поглавја, разработени се механизмите за справување со минатото преку: утврдување на вистината (фактите); обештетување на жртвите; неповторување на насилството; и задоволување на правдата.

3.1 Механизми за утврдување на факти

Утврдувањето на фактите може да се оствари преку различни механизми, од кои најчесто применуван и најпрепознатлив се **комисиите за утврдување на вистината**. Комисијата за вистина е официјално тело, често создадено од национална влада за да истражува, документира и известува за злоупотреби на човекови права во една земја во одреден временски период (Teitel, 2003, стр. 78). Овие комисии се вонсудски тела организирани за ограничено време со специфична цел да испитаат сериозни повреди на човековите права (Sirleaf, 2018, стр. 2265). Иако како модел првпат се користел во Аргентина, комисиите за вистина повеќе се поврзани со процесите во Јужна Африка по апартхејдот во 1990-тите (Teitel, 2003, стр. 78).

Комисии за вистината и помирувањето од тогаш се основаат во држави низ целиот свет и честопати добиваат значителна меѓународна поддршка. Тие функционираат во точно определен временски период и својата работа ја завршуваат со конечен извештај во кој се презентираат утврдените факти, наодите и препораките. Комисиите за вистина обезбедуваат документација и признавање на злоделата, овозможувајќи општествено признавање на страдањата и промовирајќи култура на одговорност.

Нивната улога не е ограничена само на утврдување на фактите, туку и на создавање простор за признавање на страдањата, афирмирање на достоинството на жртвите и јавно признавање на сторени неправди и злоупотреби, поттикнување одговорност, утврдување на докази и

идентификување на сторители. Дополнително, комисиите за вистина обезбедуваат јавна платформа преку која жртвите можат директно да ѝ се обратат на нацијата со своите лични сведоштва. Овој аспект е од особено значење, бидејќи придонесува кон отворање јавна дебата за минатото и создавање услови за колективно соочување со последиците од конфликтот или авторитарното владеење. На тој начин, комисиите играат важна улога во процесите на помирување и градење доверба во постконфликтните општества. Сепак, постојат бројни фактори кои можат да ги ограничат потенцијалните придобивки од работата на овие тела. Факторите што можат да ги ограничат овие потенцијални придобивки вклучуваат слабо граѓанско општество, политичка нестабилност, страв од жртвите и сведоците во врска со сведочењето, слаб или корумпиран правосуден систем, недоволно време за спроведување истраги, недостаток на јавна поддршка и несоодветно финансирање (UN Doc. S/2004/616, пара. 51) За да бидат успешни, тие мора да уживаат значајна независност и да имаат кредибилни критериуми и процеси за избор на комесари.

Утврдената вистина комисиите треба официјално да ја зачуваат преку соодветна документација и записи, со цел да се спречи нејзиното негирање, искривување или заборавување. Истовремено, таа мора да ѝ биде соопштена на јавноста, без оглед на тоа колку болна и вознемирувачка може да биде. Од успехот на работењето на комисиите за вистина понатаму зависи и можноста за рехабилитација и обештетување на жртвите, како и поширокиот процес на справување со минатото и долгорочното заздравување на општеството. Процесот на кажување на вистината има клучно значење за справување со болката на жртвите, обезбедувајќи им чувство на валидација и признание. Надвор од индивидуалното исцелување, комисиите за вистина придонесуваат за зачувување на колективната меморија на општеството, спречувајќи минатите неправди да бидат избришани или релативизирани.

Во изминатите децении, низ целиот свет беа формирани повеќе од триесет комисии за вистина, вклучувајќи ги оние во Аргентина, Чиле, Јужна Африка, Перу, Гана, Мароко, Ел Салвадор, Гватемала, Источен Тимор и Сиера Леоне. Иако нивните мандати, методологии и општествени контексти значително се разликуваат, заедничко за сите е настојувањето да се идентификуваат сторителите и да се воспостави официјален наратив за

минатите злосторства. На овој начин, комисиите обезбедуваат чувство на јавно признавање и морално задоволство кај жртвите. Искуствата од функционирањето на комисиите за вистина се разновидни, а во многу случаи нивната ефикасност зависеше од силна меѓународна поддршка и од почитување на нивната оперативна независност. Во овој контекст, во работата на значителен број комисиии забележливо е активно учество и поддршка од страна на Обединетите нации, особено во постконфликтни општества со слаби институционални капацитети. Покрај комисиите за утврдување на вистината, процесот на соочување со минатото опфаќа и други комплементарни мерки насочени кон разјаснување на судбината на жртвите и обезбедување целосна слика за настаните од минатото.

Потрага по исчезнати лица претставува еден од најважните аспекти на механизмот за утврдување на вистината и е главен приоритет за семејствата на жртвите. Без оглед дали се бараат живи лица или нивните посмртни останки, потрагата често претставува една од првите фази во процесот на справување со минатото. Потрагата вклучува низа дејствија, како што се пребарување на места на незаконско притворање, ексхумација на поединечни или масовни гробници и спроведување форензички анализи со цел разјаснување на судбината на исчезнатите. Пронаоѓањето и идентификацијата на исчезнатите лица е суштински дел од остварувањето на правото да се знае вистината за конфликтот или за тоталитарното владеење.

Меѓународни истражни комисиии во функција на утврдување на фактите станува сè почеста практика, особено во ситуации кога државите не се подготвени или не се во можност да спроведат ефективни национални истраги. Во такви случаи, Обединетите нации воспоставуваат независни механизми за собирање и анализа на информации за повредите на човековите права, со цел да се обезбеди барем минимално ниво на утврдување на вистината и меѓународна отчетност. Препораките содржани во извештаите на комисиите служат за да се нагласи потребата од спротивставување на културата на неказниност со упатување кон правда на национално и меѓународно ниво.

Значаен пример во однос на ваков механизам е Независната меѓународна комисија за истрага формирана од Советот за човекови права на ООН во 2011 година која ги истражуваше тврдењата за повреди на

човековите права од почетокот на конфликтот во Сирија (HRC Resolution S-17/1, 2011). Оваа истражна комисија во многу наврати ја нагласи итната потреба од меѓународна акција заради ставање крај на сериозните кршења на човековите права и прекинувањето на циклусот на неказливост. Уште во март 2013 година, Комисијата се обврза да му достави на високиот комесар на ООН за човекови права доверлив список на поединци за кои постојеја докази за инволвираност во злосторства против човечноста и меѓународното право. Тројца поранешни обвинители на меѓународните кривични трибунали за поранешна Југославија и Сиера Леоне, испитаа илјадници фотографии и досиеја од сириската Влада во кои се евидентирани смртни случаи на лица притворени од страна на државните безбедносни сили, во периодот март 2011, август 2013 година. И покрај нотираниите злосторства, членовите на оваа комисија во 2015 година изразија очекување дека трендот на уништување на државата и страдањето на населението во Сирија ќе продолжи и во иднина бидејќи меѓународната заедница делува само како сведок на страдањата, без посилни напори во однос на спроведување мировни преговори. Подоцна, истражителите од комисијата објавија дека пронашле докази за воени злосторства во Сирија извршени од речиси сите страни во конфликтот, дури и во втората половина на 2019 година и во јануари 2020 година.

Обезбедувањето јавен пристап до архивите има клучно значење за откривање и зачувување на вистината. Не е случајно што за време на насилни промени на власта, револуции или вооружени конфликти, архивите често се изложени на ризик од уништување со цел прикривање на доказите за злоупотребите. Како одговор на овие закани, современите пристапи сè почесто вклучуваат дигитализација на архивскиот материјал и негово јавно објавување преку електронски платформи, со што се зајакнува транспарентноста и се олеснува пристапот до релевантните информации за пошироката јавност.

3.2 Механизми за обештетување на жртвите

Во услови на широко распространето насилство и масовни повреди на човековите права, државите имаат обврска да дејствуваат не само против

сторителите, туку и во име на жртвите, вклучително и преку обезбедување на репарации за претрпената штета.

Постојат различни механизми за обештетување на жртвите или нивните семејства. Тие механизми вклучуваат финансиска, психолошка или социјална поддршка. Надоместот на жртвите за претрпената штета може да биде материјален и нематеријален. Тој може да се реализира преку различни форми, вклучително репарација, реституција, компензација, рехабилитација и симболични мерки на сатисфакција, како што се јавно извинување, комеморации или официјално признавање на одговорноста.

Репарација генерално подразбира збир на мерки (материјални и нематеријални) насочени кон признавање на штетата, обештетување и обновување на достоинството на жртвите. Процесот на репарација вообичаено е пропратен со предизвици бидејќи претпоставува претходно расчистување на прашањата: кој треба да биде обештетен, колкава отштета треба да се додели, каков вид на штета треба да се покрие, како штетата да се квантифицира и како да се распредели надоместокот. Покрај индивидуалните репарации, сè поголемо значење имаат и колективните репарации, кои се насочени кон заедници или групи кои систематски биле изложени на повреди на човековите права. Обештетувањето не само што обезбедува сатисфакција за жртвите, туку претставува и признавање на обврската на државата и нејзината посветеност да ги исправи грешките од минатото.

Компензацијата претставува парично обештетување за материјалната и нематеријалната штета претрпена од жртвите.

Реституција претставува мерка со која жртвите се враќаат во состојба што е можно поблиска до онаа пред повредата, преку враќање на права, имот или статус. Доколку се применува во однос на имот, тогаш мерката се однесува на враќање на имотот што бил неправедно одземен или подразбира враќање на оштетениот имот во претходната состојба.

Непаричен надомест може да се определи и во форма на програми за рехабилитација, официјално извинување, подигање споменици и комеморативни церемонии. Овие мерки можат да опфатат програми и инвестиции во образованието, здравството или меморијализација, со цел надминување на структурните последици од конфликтот и спречување на понатамошна маргинализација на соодветните групи.

Рехабилитацијата поконкретно опфаќа медицинска, психолошка, правна и социјална поддршка, која е од клучно значење за долгорочното закрепнување и реинтеграција на жртвите во општеството.

Сатисфакцијата опфаќа симболчни мерки кои имаат особено значење во контексти каде што целосната материјална репарација не е можно да ја одрази длабочината на претрпеното страдање, бидејќи тие придонесуваат кон јавно признавање на неправдите, зачувување на колективната меморија и афирмирање на достоинството на жртвите. Споменици и музеи за жртвите исто така се форма на признавање на страдањата и штетите што жртвите ги претрпеле. Создавањето на спомен-локалитети и одбележувањето на годишнини од датуми, се клучни за одржување на колективната меморија на ужасите што се случиле. Тие истовремено придонесуваат за едукација на идните генерации.

Веројатно ниту една форма на обештетување нема да биде целосно задоволителна за жртвите и за страдањата што ги претрпеле. Меѓутоа, обештетувањето во која било форма не е само симболичен гест на признавање, туку има пошироко општествено значење, бидејќи придонесува за обновување на довербата меѓу граѓаните и државата, за јакнење на легитимитетот на институциите и за зајакнување на капацитетите на постконфликтното општество за справување со минатото и градење одржлив мир.

3.3 Механизми за неповторување на насилството

Неповторувањето на злоделата од минатото како една од основните цели на концептот транзициска правда може да се обезбеди преку активности насочени кон елиминација на можностите и структурите кои би можеле директно или индиректно да придонесат за повторување на злосторствата. Овие активности треба не само да го спречат повторувањето, туку и да ја вратат довербата на граѓаните во системот и институциите кои го сочинуваат тој систем. Следните механизми се користат за постигнување на оваа цел:

Разоружување, демобилизација и реинтеграција: Разоружувањето и демобилизацијата на учесниците во вооружениот конфликт се клучни чекори. Нивната реинтеграција во општеството е неопходна, а паралелно со

тоа и реструктурирањето на националните вооружени сили кои поради конфликтот може да ги зголемиле своите капацитети и потенцијал.

Реформи на безбедносниот сектор: Реформите на безбедносниот сектор се важна компонента на транзициската правда, особено кога припадници на безбедносните служби вршеле и продолжуваат да вршат повреди на човековите права (Davis, 2009, стр. 12). Реформите на полицијата и армијата се неопходни веднаш по завршување на конфликтот. Овие реформи мора да бидат придружени и кохерентни со другите пристапи на транзициската правда, како што се гонењата, барањето вистина и репарациите за жртвите (Davis, 2009, стр. 7). Реформите се долг и комплексен процес кој вклучува политички и технички мерки и бара долгорочна стратегија доволно флексибилна за прилагодување на променливите општествени околности. Тие треба да го опфатат целиот безбедносен систем, вклучувајќи ги релевантните министерства, но и правосудниот систем.

Превенирањето на идно насилство е невозможно доколку во безбедносниот систем останат членови на полицијата, армијата, тајните служби, разузнавачките агенции и вооружените бунтовнички групи кои често се одговорни за сериозни повреди на човековите права за време на конфликтот. Реформата треба да ја врати довербата на јавноста, да ги зајакне механизмите за демократска контрола и да ја спречи корупцијата која е вообичаена во постконфликтните општества.

Лустрација и ветинг

Лустрацијата и ветингот се механизми поврзани со институционалните реформи и имаат за цел да ги отстранат лицата кои како носители на политички или други јавни функции биле директно или индиректно вклучени во претходни повреди на човековите права. Лустрацијата се однесува на формални правни мерки за забрана на лица да вршат јавни функции доколку биле вмешани во минати злоупотреби на позицијата или работеле против интересите на државата и народот.

Ветингот е процес на проверка на компетенциите, интегритетот и професионалната одговорност на поединците во клучни институции. Овие процеси помагаат во „проветрување“ на институциите, особено во сферата на безбедноста и правосудството. Ветингот е мерка која, доколку се спроведе правилно, треба да придонесе за градење на интегритетот на

безбедносните институции и за зголемување на довербата на граѓаните во институциите (Davis, 2009, стр. 13). Методите на проверка и ветинг често се користат за отстранување на лица вмешани во претходни злоупотреби на службените позиции, со цел да се врати довербата на јавноста во тие институции.

Независно дали се воспоставени како административни или квазисудски тела, легитимните механизми за проверка треба да функционираат на начин што ги почитува и чувствителноста на жртвите и човековите права на лицата осомничени за злоупотреби (UN Doc. S/2004/616, пара. 53). Процесите на проверка треба да вклучуваат внимателност во однос на вештините, објективните квалификации и интегритетот на кандидатите (UN Doc. S/2004/616, пара. 53). Притоа, треба да им се обезбеди процедурална заштита на сите оние кои подлежат на процеси на проверка, без разлика дали се вработени во институциите или се нови кандидати.

Процесите за лустрација и ветинг обично се поддржани од меѓународни организации, како што е примерот со ООН во Босна и Херцеговина, Косово, Источен Тимор, Либериа и Хаити. Важно е лицата да бидат известени за наводите против нив и да имаат можност да ги оспорат. Масовни чистки без транспарентни процедури обично се неуспешни и штетни за транзициското постконфликтно опоравување.

Уставни реформи

Реформите на системот, вклучително и уставните реформи и реформите во правосудството, се неопходни за обезбедување гаранции за неповторување на злоделата. Уставните реформи се клучни за политичка транзиција, канализирање на идната политичка акција и одржување на државната власт одговорна за нејзините ветувања и за почитувањето на меѓународните стандарди за човековите права. Донесување на нов устав во овој контекст не само што претставува рамка која поставува правила за функционирањето на државата, но сигнализира и прекин со минатото. Инклузивниот и транспарентен процес на градење устав може да обезбеди дијалог, заздравување и помирување и да ја зајакне довербата меѓу политичките актери и поранешните непријатели. Меѓународната помош и присуство можат да бидат корисни, но преобемно вмешување, без учество

на релевантни локални актери, може да ја поткопа довербата во процесот и да создаде несакани ефекти.

Демократски избори: Организирањето на слободни и фер избори по завршување на конфликтот или по падот на авторитарниот режим е важна компонента на политичката транзиција. Целта на овој механизам е воспоставување легитимна влада која ќе ја води државата во новите општествени околности.

Покрај наведените механизми, постојат и други исто така важни механизми кои можат да го зајакнат неповторувањето на насилството, меѓу нив и следните:

- **Обезбедување едукација за човековите права и промовирање на култура на мир.** Долгорочната превенција на насилството бара развој на свест и образовни програми кои промовираат толеранција, недискриминација и мирољубиво решавање конфликти. Образованието за човекови права се смета за важна компонента за подигнување на свеста за неповторување на насилството. Освен образовните и културните иницијативи, механизми кои придонесуваат за долгорочно неповторување на насилството и за градење на култура на толеранција и помирување се меморијалните центри и јавните споменици за жртвите.

- **Јакнење на граѓанското општество и учество на локалните заедници.** Активното вклучување на граѓаните во одлучувачките процеси помага во контрола на институциите и зголемување на транспарентноста. Граѓанските организации и локалните иницијативи можат да вршат мониторинг на безбедносниот сектор, судството и јавната администрација, со што се намалува ризикот од повторување на системско насилство.

- **Механизми за помирување и социјална кохезија.** Програмите кои промовираат социјално помирување, локални дијалози и меѓуетничка соработка се клучни за справување со траумите од конфликтот и за намалување на шансите за повторување на насилство.

- **Мониторинг и надзор од меѓународни актери.** Доколку националните институции се ранливи или дискредитирани, тогаш меѓународните мисии и набљудувачи можат да обезбедат дополнителна контрола и да гарантираат спроведување на реформи во безбедносниот сектор и судството.

Комбинирањето на овие механизми со веќе споменатите (разоружување, реформи на безбедносен сектор, лустрација, ветинг, спроведени демократски избори) обезбедува поширок и посистематски пристап кој ја зајакнува отпорноста на општеството кон повторување на насилство.

3.4 Механизми за задоволување на правдата

Секое транзициско општество е единствено според своите карактеристики. Иако можат да се направат многу паралели со другите постконфликтни општества, сепак пристапот кон механизмите за задоволување на правдата треба да биде прилагоден на секое конкретно општество. Генерално, за задоволување на правдата се применуваат, кумулативно или алтернативно, следните механизми:

- Институционални реформи;
- Судски процеси за задоволување на правдата.

Институционалните реформи се клучна компонента на транзициската правда насочена кон трансформирање на институциите кои толерирале, практикувале или не успеале да спречат масовни и системски повреди на човековите права. Реформата на институциите се наметнува од причина што не секогаш може да се очекува нормализирање на општеството и долгорочно одржливо решение на конфликтот само со легалистички методи во редовните институционални рамки.

Институционалното јадро на реформите е создавање на независен судски систем со непристарасен и соодветно обучен стручен кадар со интегритет. Несомнено важно е реформирањето и на другите институции, особено безбедносните служби и агенции, надзорните тела и затворските установи. Значајно е и обезбедувањето на ефективни правни механизми за решавање на граѓанските спорови, но и управните постапки за стекнување државјанство. Во сложениот концепт на транзициска правда не треба да се занемари и потребата од ефикасни механизми за малолетничка правда, создавањето општествен амбиент за еднакви можности за сите и тенденцијата за рамномерна родова застапеност, како прашања кои се често присутни во постконфликтни услови.

Институционалната реформа е сложен процес во кој секоја постконфликтна држава се соочува со сериозни предизвици. Процесот може да отвори многу сензитивни прашања кои покрај реформирање на судството, безбедносните служби и воспоставување независни системи за надзор, честопати подразбира и скрининг процеси со цел отстранување на лицата вклучени во злоупотреби од позиции на моќ.

Јакнењето на интегритетот на поединците кои ги водат институциите е уште една алатка во рамки на институционалните реформи. Ваквите промени се клучни за обнова на довербата во државните институции и за обезбедување гаранции дека тие ги почитуваат човековите права и владеењето на правото. Реформите вообичаено ја зафаќаат и јавната администрација, обезбедувајќи нејзино транспарентно, одговорно и отчетно работење.

Институционалните реформи треба да се спроведат согласно меѓународните стандарди за владеење на правото и за почитување на човековите права. Подеднакво е важно тие да бидат спроведени согласно реалните потреби на граѓаните и актуелниот општествен контекст. Дополнително, институционалните реформи во постконфликтните општества подразбираат не само формални промени во законодавството и организацијата на институциите, туку и суштинска трансформација на нивната култура и начинот на функционирање. Во многу случаи, институциите кои постоеле во претходниот политички систем биле директно или индиректно поврзани со злоупотреби на моќта, дискриминација или селективна примена на правото. Поради тоа, реформите не се сведуваат исклучиво на технички или административни мерки, туку претставуваат процес на воспоставување нови вредности засновани врз владеење на правото, транспарентност и отчетност. Особено е важно институциите да развијат механизми на внатрешна контрола и надзор, како и системи за спречување на корупцијата и злоупотребата на службената положба. Во таа смисла, институционалната реформа често се поврзува и со подобрување на законодавната рамка, јакнење на професионалните стандарди и континуирана едукација на кадарот.

Посебно значајна димензија на овие процеси е воспоставувањето на ефективен систем на демократски и цивилен надзор над безбедносните структури. Во многу постконфликтни држави токму безбедносниот сектор

бил тесно поврзан со претходните злоупотреби или со насилството во текот на конфликтот. Затоа реформата на полицијата, разузнавачките служби и вооружените сили претставува еден од клучните предуслови за стабилизирање на општеството и за обновување на довербата на граѓаните. Демократскиот надзор над овие институции, како и јасно дефинираните процедури за одговорност, имаат за цел да обезбедат нивно функционирање во согласност со уставните принципи и меѓународните стандарди за заштита на човековите права.

Судските процеси, покрај институционалните реформи, претставуваат важен инструмент за утврдување на индивидуалната одговорност за сторените злосторства. Во контекст на пост-конфликтните општества судските процеси за задоволување на правдата се однесуваат првенствено на кривичните постапки за сторителите на воени злосторства, злосторства против човечноста и геноцид. Преку овие процеси се утврдуваат факти, се документираат настаните и се создава официјален правен запис за извршените злосторства. Овие судски постапки можат да се водат на национално или на меѓународно ниво.

Индивидуална кривична одговорност во случај на сторени тешки злосторства е една од главните компоненти на пост-конфликтното здравување. Секоја судска институција мора да спроведува правда без пристрасност и без контрола од страна на друг државен орган надвор од судската власт. Сите држави во светот како членки на Обединетите нации имаат одговорност да ги истражуваат кривичните дела на геноцид, воени злосторства и злосторства против човечноста. Државите треба соодветно да ги гонат лицата поврзани со овие дела или да ги екстрадираат во функција на кривичните истраги.

Меѓутоа, транзициите се карактеризираат со широко распространет криминал и кршење на нормите, што ги комплицира напорите за прибегнување кон системот на кривична правда (Sirleaf, 2018, стр 2265). Во постконфликтните држави судскиот систем често нема моќ за апсорпција на голем број случаи кои треба да бидат процесуирани објективно и правично. Освен тоа, постконфликтните општества се соочуваат и со комплексни случаи кои укажуваат повеќе на суштинска политичка и граѓанска поделеност отколку на криминално поведење. Во случај на општествена поларизација, вината или одговорноста често пати постои во

морална смисла и во смисла на општествена одговорност која притоа не секогаш може формално да се врами во кривична одговорност. На пример, агитатори и поларизирани граѓани кои само го заоструваат јавниот говор и шират омраза или поттикнуваат раздор, може да придонесат кон продлабочување на кризата, но нивната вина тешко дека ќе може да се докаже во судска постапка.

Во такви околности, како алтернатива на судењето се дава приоритет на помирувањето кое ќе води кон заздравувањето на општественото ткиво, наспрема казнувањето кое понекогаш може да биде причина за дополнителни поделби и раслојувања. Ова значи дека во периодот на транзиција треба да се стави акцент на зајакнување на националните судови и другите институции кои обезбедуваат локална правда. Иако тоа е само една, сепак е многу важна компонента за постигнување на целите на транзициската правда. Меѓутоа, во услови кога постконфликтното општество функционира во потполна поделеност, судовите како институции стануваат бесполезни, а судските процеси понекогаш можат да ја пролонгираат нестабилноста. како подобро решение се препорачува потполната амнестија. Се разбира, сериозните случаи како оние кои можат да се подведат под воени злосторства или геноцид сепак не треба да бидат опфатени со овие алтернативни решенија. Нивната разрешница мора да биде јасна што е исто така предуслов за успешен транзициски процес.

Од друга страна, државите каде националните правосудни системи се дисфункционални поради претходните политички околности или поради присутното насилство, најчесто не можат да обезбедат објективни истраги и правични судски постапки. Разбирливо е дека правдата во овие околности не може да се гарантира, ниту да се очекува. Во околности кога националните институции се дисфункционални, случаите се процесуираат пред меѓународни трибунали. Утврдувањето на вистината пред меѓународни институции, особено кога судски процеси се правични, испраќа моќна порака дека неказнивоста нема да се толерира. На тој начин се става акцент и на решавањето на потребите и правата на жртвите преку признавање и поправање на штетата што тие ја претрпеле.

Во досегашните процеси на транзициска правда постојат различни искуствата од судските процеси како механизам на задоволување на

правдата кои ги примениле одредени постконфликтни држави. Искуствата покажуваат дека судските процеси сами по себе не можат целосно да ги разрешат сите последици од конфликтот. Ограничените институционални капацитети, политичките притисоци, како и сложеноста на самите случаи често претставуваат сериозен предизвик за правосудниот систем. Поради тоа, судските постапки треба да се спроведуваат внимателно, со почитување на највисоките стандарди на правично судење и со целосна независност на судството. Само во такви услови тие можат да придонесат кон зајакнување на довербата во институциите и кон постепено надминување на последиците од конфликтот. Во Босна и Херцеговина, на пример, националните судови и Советот за воени злосторства на судот на Босна и Херцеговина ја презедоа одговорноста за гонење на криминалци од пониско ниво. Овие активности беа од клучно значење за промовирање на локалниот судски систем и за решавање на случаите кои дотогаш не биле расветлени. Процесот беше пропратен со предизвици како политички влијанија, ограничувања на ресурсите и различни степени на судска компетентност. Интересен е случајот со Руанда, која на национално ниво го воспостави судскиот систем Гакака како правен механизам моделиран според традиционалните практики за решавање конфликти. Гачака судовите беа создадени за поефикасно да постапуваат со голем број случаи поврзани со геноцид, а истовремено да ги вклучат локалните заедници во судскиот процес. Кажувањето на вистината беше во нивниот фокус, како и соочувањето на жртвите со насилниците.

Значењето на судските процеси не се состои само во казнувањето на сторителите, туку и во воспоставувањето на правен и морален преседан дека тешките повреди на човековите права нема да останат неказнети. Овој аспект има посебно значење во постконфликтните општества каде што често постојат спротивставени наративи за минатото и различни интерпретации на настаните.

Институционалните реформи и судските процеси може да се комбинираат и со други механизми кои се дел од поширокиот спектар на транзициската правда. Со комбинирање на овие механизми, транзициската правда овозможува не само казнување на сторителите, туку и општествено заздравување, вклучување на жртвите и зајакнување на легитимитетот на институциите.

Глава X

МЕЃУНАРОДНАТА КРИВИЧНА ПРАВДА ВО КОНТЕКСТ НА ТРАНЗИЦИСКИТЕ ПРОЦЕСИ

1. Меѓународните судови како механизам на транзициска правда

Идејата дека индивидуалната кривична одговорност за најтешките меѓународни злосторства е суштинска компонента на постконфликтното закрепнување е цврсто вградена во практиките, и до одреден степен, во реториката на меѓународно ниво (Lafontaine and Tachou-Sipowo, 2010, стр. 1) Меѓутоа, националните судови не се секогаш во можност или немаат капацитет да водат ефективни, независни и правични кривични постапки за тешки повреди на меѓународното право, како што се геноцид, злосторства против човечноста и воени злосторства. Во тие случаи меѓународната заедница може да интервенира со цел да обезбеди кривично гонење на лицата за кои постои сомневање дека биле инволвирани во извршување на злосторствата. Меѓународната кривична правда може да испрати јасен сигнал дека тешките злосторства нема да бидат толерирани и дека неказливоста не е прифатлива, што може да делува превентивно врз потенцијалните сторители. За дел од државите во светот, ваквата интервенција се смета за легитимна и неопходна, особено кога националните институции се дискредитирани или длабоко вклучени во конфликтот. За други држави, меѓународната кривична правда се доживува како мешање во внатрешните работи и како закана за националниот суверенитет. Оваа перцепција е особено присутна во држави чии политички или воени лидери биле директно или индиректно инволвирани во наредување или извршувањето на злосторствата.

Идејата за меѓународна кривична поствоена правда своите корени ги има во периодот по завршувањето на Првата светска војна, кога за првпат се појавуваат конкретни иницијативи за индивидуализирање на кривичната одговорност за тешки повреди на меѓународното право. Обидот за судско гонење на германскиот цар Вилхелм II, иако никогаш не бил реализиран, претставува значаен преседан во развојот на концептот на меѓународна кривична одговорност на државни лидери. Овој период ја отсликува првата систематска артикулација на идејата дека носителите на највисока политичка и воена власт можат да бидат повикани на одговорност за злосторства сторени во контекст на вооружен конфликт.

Вистинскиот институционален пробив на меѓународната кривична поствоена правда се поврзува со Нирнбершките судски процеси по завршувањето на Втората светска војна. Преку овие процеси беше утврдено дека злосторствата против мирот, воените злосторства и злосторствата против човечноста претставуваат дела за кои постои индивидуална кривична одговорност, независно од службената положба на сторителот. Трибуналот во Нирнберг ја афирмираше тезата дека „злосторствата се извршуваат од луѓе, а не од апстрактни ентитети“, со што беше поставена основата за современото меѓународно кривично право. Дополнително, со овие процеси беше отфрлена апсолутната примена на одбраната под превезот на „извршување наредби од претпоставени“ што претставува значаен чекор кон зајакнување на принципот на индивидуална одговорност. Нирнбершкиот процес постави нормативни и институционални темели врз кои подоцна ќе се развиваат *ad hoc* трибуналите и постојаните механизми на меѓународната кривична правда, вклучително и Меѓународниот кривичен суд.

Како одговор на масовните злосторства извршени во текот на конфликтите во 1990-тите години, меѓународната заедница, преку Обединетите нации, воспостави два *ad hoc* меѓународни кривични трибунали, за злосторствата во војната на територијата на поранешна Југославија и за геноцидот во Руанда. И покрај критиките поврзани со високите финансиски трошоци, долгото времетраење на постапките и ограниченото локално влијание, овие трибунали се сметаат за историски чекор во развојот на меѓународното кривично право и борбата против некажливоста (Akhavan, 2001, стр. 5-23). Тие придонесоа за развивање на

обемна и значајна судска пракса и го отворија патот за создавање на постојан Меѓународен кривичен суд.

Меѓународниот кривичен трибунал за поранешна Југославија (МКТЈ) беше основан во 1993 година со Резолуција 827 на Советот за безбедност на ООН, со седиште во Хаг. Неговиот мандат беше насочен кон гонење на лица одговорни за тешки повреди на меѓународното хуманитарно право сторени на територијата на поранешна Југославија, сметано од 1991 година. Во текот на своето работење, МКТЈ поднесе обвиненија против повеќе од 160 лица и воспостави значајни правни преседани, меѓу кои и признавањето на сексуалното насилство како средство и оружје на војна.

Пред овој трибунал беа водени постапки за злосторства против човечноста, геноцид и воени злосторства. Меѓу обвинетите беа и високи политички функционери и воени лидери.

Случај пред МКТЈ: **Слободан Милошевиќ**, поранешен претседател на Србија и СР Југославија (Slobodan Milošević, IT-02-54, 2002-2006)
Милошевиќ беше обвинет за геноцид, злосторства против човечноста и воени злосторства за време на конфликтите во Хрватска, Босна и Херцеговина и Косово. Процесот траеше од 2002 до 2006 година. Пресуда не беше донесена бидејќи Милошевиќ почина во притвор во 2006 година.

Случајот со поранешниот претседател на СР Југославија ја илустрираше комплексноста на истрагите против највисоките државни лидери.

Случај пред МКТЈ: **Анте Готовина**, генерал во војската на Хрватска (Prosecutor v. Ante Gotovina et al., IT-06-90-T, 2011; IT-06-90-A, 2012).
Генералот Готовина беше обвинет за воени злосторства и злосторства против човечноста врз цивили, вклучително и уништување на имот за време на операцијата „Бура“ во Хрватска во 1995 година. Тој бил оперативен командант на јужниот сектор во рамки на таа операција. Во 2011 година првично беше осуден на 24 години затвор, но во 2012 година Апелациониот совет ги укина пресудите и го ослободи Готовина поради недостаток на докази за постоење на заеднички криминален план.

Овој случај покажува колку е тешко во комплексни случаи да се докаже заедничка намера како суштинска компонента на конкретните обвиненија.

Трибуналот за поранешна Југославија имаше значајна улога и во зајакнувањето на националните правосудни капацитети преку пренесување на предмети и експертиза на домашните судови. Овој процес придонесе кон воспоставување и развој на специјализирани обвинителства и судски одделенија за гонење на воени злосторства во некои од поранешните југословенски републики, со што беше овозможено поефикасно постапување во сложени предмети поврзани со тешки повреди на меѓународното хуманитарно право.

Меѓународниот кривичен трибунал за Руанда (МКТР) беше основан со Резолуција 955 на Советот за безбедност на ООН, по геноцидот во Руанда во 1994 година, во кој за околу 100 дена беа убиени приближно 800.000 лица, претежно од народот Тутси. Седиштето на трибуналот беше во Аруша, Танзанија, а неговиот мандат опфаќаше гонење на организаторите и извршителите на геноцидот и други тешки прекршувања на меѓународното право.

Случај пред МКТР: Жан-Клод Камбанда, поранешен премиер на привремената влада на Руанда

(Jean-Claude/Jean Kambanda, ICTR-97-23, 1997-1998)

Камбанда беше обвинет за геноцид, заговор за геноцид, директно и јавно поттикнување на геноцид, соучество во геноцид и злосторства против човечноста (вклучувајќи убиства и протерување) за време на геноцидот во Руанда.

Во 1998 година призна вина за шест точки од обвинението и беше осуден на доживотен затвор, а Апелациониот совет ја потврди пресудата во 2000 година. Тој сè уште ја издржува казната.

Камбанда е првиот премиер во историјата кој призна вина за геноцид пред меѓународен суд и беше осуден на доживотен затвор, што е значаен правен преседан во меѓународната кривична пракса.

Трибуналот надлежен за злосторствата во Руанда, покрај осудата за поранешниот премиер, осуди и повеќе од 60 други лица за кои беше утврдена вина.

Поради критиките дека *ad hoc* трибуналите се премногу оддалечени од жртвите и локалниот контекст, во поновата практика се развија т.н. хибридни или мешовити судови. Овие судови се воспоставуваат преку договор помеѓу Обединетите нации и засегнатата држава и вклучуваат меѓународни и национални судии и обвинители. Примери за вакви судови се Специјалниот суд за Сиера Леоне, кој го гонеше раководството одговорно за граѓанската војна, вклучително и поранешниот либериски претседател Чарлс Тејлор; вонредните комори во судовите на Камбоџа, задолжени за злосторствата на режимот на Црвените Кмери; како и судските механизми во Источен Тимор, поддржани од ООН. Хибридните трибунали се сметаат за обид да се постигне рамнотежа помеѓу меѓународниот и локалниот легитимитет во процесот на соочување со минатото.

2. Меѓународниот кривичен суд и процесите на транзициска правда

Меѓународниот кривичен суд (МКС) е постојана меѓународна судска институција со седиште во Хаг, Холандија. Основан е со статут како основачки документ усвоен во 1998 година во Рим. По ратификацијата од повеќе од шеесет држави, статутот стапи на сила на 1 јули 2002 година. Денес, Римскиот статут е ратификуван од 125 држави, кои ја признаваат јурисдикцијата на Судот.

Судот е формиран со цел да гони поединци одговорни за најтешките кривични дела и претставува клучен механизам на меѓународната кривична правда. Принципите на ретрибутивна правда и индивидуална кривична одговорност се клучни за неговото функционирање.

Според Римскиот статут, МКС има јурисдикција над четири категории на кривични дела:

- геноцид, дефиниран како дејствија извршени со намера целосно или делумно да се уништи национална, етничка, расна или верска група;
- воени злосторства, како тешки прекршувања на меѓународното хуманитарно право, вклучително и Женевските конвенции од 1949 година и нивните дополнителни протоколи од 1977 година;

- злосторства против човечноста, односно широко распространети или систематски напади насочени против цивилното население, кои опфаќаат убиства, силување, депортација, тортура и други нехумани дејствија;
- злосторство на агресија, како употреба или закана со вооружена сила од страна на една држава против суверенитетот, територијалниот интегритет или политичката независност на друга држава.

Случај пред МКС: **Алфред Јекатом и Патрис-Едуар Нгаисона**
(Alfred Yekatom and Patrice-Edouard Ngaïssona, ICC-01/14-01/18, 2018)
Овој предмет произлезе од истрагата на МКС во врска со воените злосторства и злосторства против човечноста извршени во Централноафриканската Република помеѓу 2013 и 2014 година за време на конфликтот помеѓу милитантната група anti-Balaka (главно христијански групи) и други актери, што резултираше со масовно насилство врз муслиманското население.
Обвинението се однесува на насилства, убиства, тортура, прогон на цивили и прогон врз основа на религиозна припадност.
Кога процесот започна во 2021 година, обвинетите се изјаснија за невини во однос на сите обвиненија.
Судот отфрли некои од обвиненијата (на пр. Јекатом беше ослободен од обвинението за регрутирање на деца, а Нгаисона од дел од обвиненијата за силување). Сепак, ги задржа основните тврдења за злосторства против цивили.
На 24 јули 2025 година, МКС ги осуди Алфред Јекатом на 15 години затвор за 20 обвиненија за воени злосторства и злосторства против човечноста и Патрис-Едуар Нгаисона на 12 години затвор за 28 обвиненија за воени злосторства и злосторства против човечноста.
Овој случај ја потврдува улогата на МКС во напорите за воспоставување одговорност и правна пресметка со лидерите на милитантни групи што го повредиле меѓународното хуманитарно право и човековите права.

Меѓународниот кривичен суд може да отвори истрага за можни злосторства на три начини: (1) по упатување од држава членка; (2) по

упатување од Советот за безбедност на Обединетите нации; или (3) по сопствена иницијатива на обвинителот (*proprio motu*).

Покрај овие опции, во согласност со принципот на универзална јурисдикција, националните судови можат да гонат сторители на меѓународни злосторства без оглед на местото на извршување или државјанството на сторителот и жртвата. Терминот универзална јурисдикција или универзална надлежност се однесува на идејата дека националниот суд може да ги гони лицата за кои постојат сомневања и докази дека извршиле злосторства против човечноста, воени злосторства и геноцид, бидејќи таквите кривични дела ѝ штетат на меѓународната заедница или на самиот меѓународен поредок. Оттука, принципот на универзална надлежност им овозможува на државите да поведат кривична постапка за овие кривични дела, без оглед каде и од кого тие се извршени. Принципот на универзална јурисдикција не само што дозволува, туку и бара од сите држави да ги гонат воените злосторници. Со тоа, овој принцип претставува дополнителен инструмент за борба против неказниоста и пополнување на празнините во системот на меѓународната кривична правда.

Правната основа на обврската на државите да ги бараат и гонат лицата за кои постојат сомневања дека се одговорни за тешки прекршувања на МХП се четирите Женевски конвенции од 1949 година. Оваа обврска е исто така клучен аспект и на статутот на Меѓународниот кривичен суд. Имено, преамбулата на Римскиот статут експлицитно предвидува дека „должност на секоја држава е да ја врши својата кривична надлежност над лицата одговорни за меѓународни злосторства“ и нагласува дека „Меѓународниот кривичен суд основан според овој статут ќе биде комплементарен на националните кривични јурисдикции“.

Како примери за постапки засновани на универзална надлежност се постапките против поранешниот диктатор на Чиле, Аугусто Пиноче и други владини претставници во Шпанија, како и постапките против поранешниот диктатор на Чад, Хисен Хабре, во Сенегал и екстрадицијата на поранешниот перуански претседател Алберто Фуџимори од Чиле во Перу. Значаен пример е и првото кривично судење за тортура за време на војната во Сирија, спроведено во согласност со принципот на универзална јурисдикција, кое заврши со осудителна пресуда против Анвар Раслан,

висок функционер во службата за државна безбедност, кој во периодот 2011-2012 година, кога започнаа протестите против режимот на Башар ал-Асад, раководел со истражниот оддел во притворски центар во Дамаск. Тој подоцна ја напуштил Сирија и со текот на времето добил азил во Германија. По неговото идентификување како лице што престојува во Германија и по поднесени кривични пријави, била спроведена истрага и биле обезбедени докази преку сведочења на преживевани кои подоцна добиле азил во Германија, документи и фотографии изнесени од Сирија, како и преку меѓународни организации за човекови права. Во кривична постапка спроведена пред Виш покраински суд во Кобленц, Раслан беше обвинет за повеќе од 30 убиства, 4000 случаи на тортура и обвиненија за сексуални напади од времето кога тој го надгледувал озлогласениот затвор во Дамаск во 2011 и 2012 година. Според пресудата на германскиот суд, тој надгледувал испрашувања при кои биле извршени систематска тортура, сексуално насилство и убиства врз притворени лица, главно цивили осомничени за учество во протестите.

2.1 Лимитирана јурисдикција и принципот на комплементарност

Јурисдикцијата на Меѓународниот кривичен суд е ограничена на постапување само за наведените четири категории кривични дела. Освен тоа, Судот може да постапува во однос на овие кривични дела само доколку се извршени по стапувањето во сила на Римскиот статут во 2002 година.

Покрај наведените ограничувања, се чини дека клучно е ограничувањето поставено со принципот на комплементарност, според кој овој суд може да постапува само кога националните правосудни органи не се подготвени или не се способни вистински да ги истражуваат и гонат лицата за кои постојат сомневања за вклученост во некое од злосторствата против хуманоста, генерално.

Овој принцип ја нагласува примарната улога на националните судови и го потврдува државниот суверенитет при што МКС делува како дополнителен, а не заменски механизам. Сепак, во постконфликтните општества често постои недостаток на политичка волја, институционален

капацитет или независност на судството, што ја отвора можноста за интервенција на МКС.

Случај пред МКС: **Ахмад ал-Факи ал-Махди**
(Ahmad Al Faqi Al Mahdi, ICC-01/12-01/15, 2016)

Ахмад ал-Факи ал-Махди, член на вооружената група Ansar Dine во Мали, беше обвинет за намерно уништување на историски и верски објекти во Тимбукту, вклучително девет мавзолеи и една џамија кои имаа статус на заштитено светско културно наследство на УНЕСКО. Овие дејства беа извршени во периодот јуни-јули 2012 година во текот на вооружениот конфликт во Мали.

Судскиот процес започна на 22 август 2016 година. Ал-Махди ја призна вината за уништувањето на културно наследство.

На 27 септември 2016 година, беше осуден на 9 години затвор и задолжен да плати околу 2,7 милиони евра за колективни, индивидуални репарации за заедницата на Тимбукту.

На 25 ноември 2021 година, Апелациониот совет ги намали неговите девет години на 7 години затвор и Ал-Махди беше ослободен на 18 септември 2022 година по издржаната казна.

Случајот со Ахмад ал-Факи ал-Махди е своевиден преседан бидејќи за прв пат Меѓународниот кривичен суд обвини и осуди лице за воено злосторство извршено со уништување на културното наследство, што ја проширува правната рамка на заштита на културните вредности во вооружени конфликти.

2.2 Кредибилитетот на МКС и обвинувањата за селективност

Иако Меѓународниот кривичен суд беше замислен како глобален механизам за ставање крај на неказнивоста, неговата ефективност во голема мера зависи од поддршката на државите. Фактот дека некои од највлијателните држави, како САД, Русија, Кина и Индија, не се договорни страни потписнички на Римскиот статут сериозно ја ограничува универзалноста и практичната моќ на овој суд. Дополнителен проблем

претставува зависноста од соработката на државите при апсење и екстрадиција на обвинетите, бидејќи МКС нема сопствени средства за принуда. Оваа слабост особено доаѓа до израз во случаи како оние на Омар ал-Башир и Саиф ал-Ислам Гадафи, каде што политичките интереси доминираат над обврските за меѓународна правда. Имено, МКС за прв пат побара апсење на актуелен шеф на држава кога главниот обвинител при Меѓународниот кривичен суд поднесе барање за издавање налог за апсење против претседателот на Судан, Омар Хасан Ахмед ал-Башир. Во 2008 година тој беше обвинет за злосторства против човечноста, воени злосторства и геноцид извршени во Дарфур. Судан не беше договорна страна на Римскиот статут и формално ја отфрли надлежноста на МКС, негирајќи ги обвиненијата против ал-Башир.

Во 2009 година Судот издаде налог за апсење за воени злосторства и злосторства против човечноста, а во јули 2010 година беше издаден втор налог, во кој беа вклучени и обвиненија за геноцид. Сепак, во декември 2014 година Канцеларијата на обвинителот на МКС ја суспендира активната истрага за Дарфур поради недостаток на соработка од страна на Судан и ограничена поддршка од Советот за безбедност на Обединетите нации, што ја отежнуваше реалната можност за спроведување на налозите за апсење против ал-Башир.

Случај пред МКС: Сајф ал-Ислам Гадафи
(Saif Al-Islam Gaddafi, ICC-01/11-01/11, 2014)

За Сајф Гадафи, син на поранешниот либиски лидер Моамер Гадафи, беше издаден еден од првите налози за апсење од страна на МКС. Апсењето беше во контекст на наводни злосторства извршени во текот на конфликтот во Либија во 2011 година. Налогот издаден на 27 јуни 2011 година се однесува на обвиненија за злосторства против човечноста (убиство и прогон) поврзани со насилните репресалии против демонстрантите и цивили за време на бунтот против режимот на неговиот татко.

Либиските власти тврделе дека Гадафи бил осуден по слични обвиненија од трибунал во Триполи и дека добил општа амнестија според националниот закон од 2015 година, поради што случајот пред МКС, според нив, бил неприфатлив. Меѓутоа, МКС констатирал дека таа осуда била

изречена во отсуство (*in absentia*) и не може да се смета за завршена и конечна според меѓународните стандарди. Исто така, Судот оценил дека амнестијата не може да ги опфати најтешките меѓународни злосторства како што се злосторства против човечноста, бидејќи тоа би го спречило правото на правда и правата на жртвите да побараат компензација или репарации.

Овој случај не е завршен и останува во предсудиска фаза (*pre-trial stage*). Гадафи не е предаден на МКС, но издадена е наредба за негово апсење, иако Либија официјално не ја признава јурисдикцијата на Меѓународниот кривичен суд.

Овој предмет е еден од најпознатите примери за комплементарноста како принцип според кој националните судови треба да ги гонат најтешките злосторства, но МКС може да интервенира кога државата не е способна или не сака тоа да го стори. Во практиката, проблемите со предавањето на Сајф ал-Ислам покажуваат колку е тешко да се спроведе меѓународна правда кога политичките, безбедносните и судските системи на државата се сè уште под влијание на внатрешни актери.

Кредибилитетот на МКС е предмет на континуирани дебати. Од една страна, Судот е критикуван како институција со ограничени овластувања и бавни постапки, а од друга, како тело со прекумерна моќ што потенцијално го загрозува државниот суверенитет. Му се забележува дека е селективен во своите случаи, што е спротивно на принципот на универзална правда (Gegout, 2013, стр. 801). Дополнително, фактот дека значителен број случаи се однесуваат на африкански држави доведе до обвинувања за регионална и политичка селективност, несоодветно таргетирање на африканските држави и обвинувања дека поради преокупираноста со Африка, овој суд не успеал да истражи подеднакво сериозни конфликти на други места. Ова беше една од причините што две држави, Бурунди во 2017 година и Филипини во 2019 година, формално се повлекоа од членството во Меѓународниот кривичен суд. Унгарија во 2025 година објави повлекување од МКС, додека Мали, Буркина Фасо и Нигер во 2025 година најавија повлекување од МКС.

Иако случаите на повлекување од МКС се ретки, сепак, имаат симболична и политичка тежина бидејќи ја нагласуваат сè уште отворената

дебата за односот меѓу државниот суверенитет и меѓународната кривична одговорност; за перцепцијата за селективност и политизација на меѓународната кривична правда; како и за ограничените механизми на Судот за спроведување на своите надлежности без соработка од државите. Точно е дека истрагите и гонењата на МКС во првите десет години се однесуваа само на случаи во Африка. Сепак, треба да се спомене дека повеќето истраги за овие случаи се отворени на барање или со поддршка на африканските држави.

Случај пред МКС: Жан-Пјер Бемба Гомбо

(Jean-Pierre Bemba Gombo, ICC-01/05-01/08, 2016)

Жан-Пјер Бемба беше поранешен потпретседател на Демократската Република Конго и лидер на Движењето за слобода на Конго. Тој беше обвинет за злосторства против човечноста (убиства и силувања) и за воени злосторства извршени од страна на силите под негова команда во Централноафриканската Република во периодот помеѓу 2002 и 2003 година.

Судскиот процес започна на 22 ноември 2010 година, а на 21 март 2016 година Судот го прогласи за виновен за сите обвиненија.

Ова беше една од првите пресуди која вклучи силување како злосторство против човечноста и воено злосторство.

На 21 јуни 2016 година, Судот го осуди Бемба на 18 години затвор.

Подоцна, тој поднесе жалба и на 8 јуни 2018 Апелациониот совет на МКС ја поништи пресудата и го ослободи од обвиненијата, поради оценка дека судот не обезбедил доволно специфични докази за командна одговорност.

Случајот пред Меѓународниот кривичен суд против Жан-Пјер Бемба Гомбо е историски важен бидејќи ја истакна улогата на Судот во примената на концептот на командна одговорност, што значи дека лидерите може да одговараат за злосторства сторени од нивните подредени, вклучувајќи и сексуално насилство како злосторство против човечноста, го зацврсти стандардот за одговорност во случај на репресивно постапување. Утврдувањето на вина од страна на Првостепениот совет, за насилства, вклучувајќи групно силување, врз основа на неговата командна одговорност над трупите се темелеше на оценката дали тој ги презел „сите потребни и

разумни мерки“ да ги спречи или казни злосторствата. Сепак, крајниот исход на случајот и ослободувањето од вина ја покажа ранливоста на доказните стандарди и правните механизми на Судот во сложени случаи кои вклучуваат повеќе правни прашања и голем број жртви. Ова предизвика значителна дебата во академската заедница за тоа како да се балансираат праведните процесни гаранции со очекувањата на жртвите.

2.3 Придонесот на МКС во процесите за транзициска правда

Покрај бројните предизвици и ограничувања во однос на јурисдикцијата, Меѓународниот кривичен суд има потенцијал да придонесе за целите на транзициската правда преку зајакнување на владеењето на правото, индивидуализација на кривичната одговорност и симболично признавање на страдањата на жртвите. Работата на МКС би можела да создаде долгорочен ефект на одвраќање, односно потенцијалните злосторници би можеле да стравуваат за последиците од своите постапки, особено откако повеќе не се на позиции на моќ (Gegout, 2013, стр. 801). Овој Суд би можел значително да придонесе за транзициската правда, а со тоа не само за траен мир, туку и за спречување на злосторства, бидејќи самото постоење на Судот е секако реална закана за оние кои наредуваат или извршуваат злосторства.

На Меѓународниот кривичен суд треба да му се даде можност за непристрасно спроведување правда, без државна контрола и со фокус на сите поединци и страни одговорни за злосторства во време на конфликт (Gegout, 2013, стр. 802). Како судски механизам, МКС може да помогне во трансформацијата на културата на неказниност и во промовирањето на култура на одговорност, не само во конфликтните и постконфликтните општества, туку и низ целиот свет. Понекогаш голем дел од населението има поголема доверба во меѓународните трибунали отколку во сопствените судски институции, бидејќи се верува дека националните институции генерално се под влијание на политичките актери, како и дека им недостасува капацитет, професионализам и независност во постконфликтната средина. Ова е особено очекувано кога правдата треба да

ја обезбеди државниот режим кој самиот извршил или бил соучесник во повредите врз сопствените граѓани.

Примери од случаи како Жан-Пјер Бемба или Ал Факи Махди покажуваат дека Судот може да истакне значајни принципи, како командна одговорност и третманот на сексуалното насилство како злосторство против човечноста, што создава правни стандарди кои имаат симболичка и практична вредност за пошироката јавност.

Меѓународниот кривичен суд има уникатна можност да воспостави морални и правни стандарди кои можат да влијаат врз националните судови и врз процесите на транзициска правда. На овој начин, Судот може да придонесе за создавање култура на одговорност, зајакнување на институциите и градење доверба меѓу граѓаните и државата. Всушност, ефективниот придонес на МКС во рамките на транзициската правда зависи од неговата интеграција во поширока стратегија која ги комбинира судските механизми, репарациите, меморијализацијата и реформите на институциите, со цел да се обезбеди трајно помирување и стабилност во постконфликтното општество

Сепак, иако основањето на Меѓународниот кривичен суд е несомнено голем чекор напред кон достигнување на меѓународна правда, неговите резултати досега во секој поглед се скромни и далеку од очекувањата. Политичките влијанија, ограничената поддршка од државите и проблемите со кредибилитетот значително го намалуваат неговиот придонес кон помирувањето и одржливиот мир во постконфликтните општества. Критиките адресирани до Судот се дека делува селективно и се фокусира на ограничен број сторители со што неговото влијание врз пошироките општествени процеси на помирување и реконструкција е индиректно и посредно. Дополнително, ограничениот број случаи, сложеноста на меѓународните докази и тешкотиите во обезбедување на сведоци и материјални докази, понекогаш ја намалуваат ефикасноста на Судот како инструмент за транзициска правда. Оттука, придонесот на МКС треба да се согледува како комплементарен, а не како замена за националните судови и други механизми на транзициската правда.

Глава XI

КОМПАРАТИВНИ МОДЕЛИ НА ТРАНЗИЦИСКА ПРАВДА

1. Моделите на транзициска правда низ призма на компаративни искуства

Искуствата на соочување со минатото и транзициската правда значително се разликуваат во зависност од политичкиот, историскиот и институционалниот контекст на секоја држава. Секое искуство е уникатно, со специфични предизвици и комбинации на механизми при што нивната ефикасност во голема мера зависи од политичката волја и социјалната кохезија.

Од различни искуства со транзициската правда и од тоа како тие се преклопуваат со напорите за градење мир по конфликтот, можат да се извлечат голем број лекции. Прво, од витално значење е промовирање на стратегиите за транзициската правда во постконфликтните општества да произлегуваат од обемен процес на локални консултации и да се засноваат на локалните услови. Второ, посветеноста за воспоставување механизми за транзициска правда треба да се вклучи во мировниот процес само ако тоа одразува искрена желба за справување со минатото од страна на сите страни. Трето, механизмите за транзициска правда треба да го сметаат градењето на капацитети како клучен дел од нивниот мандат, а индикатор за успех треба да биде она што го оставаат зад себе, а не само она што го прават за време на нивниот период на работење. Четврто, стратегиите за транзициска правда треба да бидат што е можно посеопфатни и да не се фокусираат исклучиво само на една компонента на транзициската правда, како што се вистината, правдата, репарацијата, институционалната

реформа или помирувањето. Конечно, владите наследнички треба мудро да ги избираат своите проекти и да не се стремат кон проекти за кои немаат капацитет да ги спроведат. (Van Zyl, 2005, стр. 217-218).

Во оваа глава е претставен компаративен преглед на искуствата од различни континенти со цел да се истакнат сличностите и разликите во пристапите во процесите на транзициска правда. Прегледот ги опфаќа искуствата од селектирани држави во Јужна Америка, Африка и Европа, каде што различни модели се применуваат како алатка за спроведување долгорочни структурни промени.

Државите каде што меѓународна интервенција беше значително изразена, како Босна и Херцеговина и Руанда, развија интензивни судски механизми, додека други, како Јужноафриканската Република и Република Македонија, дадоа приоритет на политичката стабилност и помирувањето. Искуствата покажуваат дека доминацијата на еден механизам, без балансирана комбинација на утврдување на вистина, обезбедување правда, репарации и институционални реформи, ретко води кон целосно и одржливо соочување со минатото.

1.1 Искуства од Јужна Америка

Во државите од Јужна Америка, еден од најзначајните примери за решителен пристап кон справување со масовните повреди на човековите права од минатото е Аргентина. Во текот на 1970-тите, државата беше растргната од терор и од екстремната десница и од екстремната левица. По падот на воената диктатура во 1983 година, предводена од генералот Хорхе Рафаел Видела, државата иницираше процеси за утврдување одговорност за приближно 30 000 присилни исчезнувања и други тешки прекршувања на човековите права извршени за време на т.н. „Валкана војна“ од 1976-1983 година.

Клучен чекор во овој процес беше формирањето на Националната комисија за исчезнати лица (CONADEP). Дел од членовите на Комисијата беа усогласени со Владата и се придржуваа до официјалната политика за упатување докази до воени судови, додека членовите усогласени со организациите за човекови права сакаа доказите да бидат испратени до цивилните судови за да испратат сигнал дека војската ќе биде одговорна

пред аргентинските цивили (Chen, 2021, стр. 31). Во секој случај, доколку воените судови побараа докази, Комисијата испраќаше сведоштва од жртви или семејства на жртви кои се согласиле за споделување информации, демонстрирајќи ја суштинската улога на жртвите во исходите од судските процеси. Во 1984 година, по девет месеци работа, CONADEP го издаде својот последен извештај за јавноста, наречен *Nunca Más* (Никогаш повеќе). Во извештајот, а врз основа на спроведени интервјуа, Комисијата идентификуваше 8960 луѓе кои исчезнале и никогаш повеќе не биле видени и наведе 365 тајни центри за тортура (Chen, 2021, стр. 32). Овој документ постави темел за понатамошните судски постапки.

Историското „Судење на хунтата“ во 1985 година, резултираше со осудителни пресуди за водечките воени лидери и претставуваше преседан во гонењето на поранешни носители на власт. Иако подоцна беа донесени закони за амнестија, тие беа укинати во почетокот на 2000-тите, што овозможи обновување на кривичните постапки. Ова искуство од Аргентина покажува дека правдата може да се постигне и по децении на неказниост.

Покрај судските постапки, државата воспостави сеопфатни програми за репарации кои вклучија финансиска компензација, здравствена заштита и социјални бенефиции за жртвите и нивните семејства. Дополнително, преку политики на меморијализација и создавање меморијални простори, Аргентина ја истакна важноста на колективното сеќавање како дел од транзициската правда.

Транзицискиот процес во Чиле започна со падот на воената диктатура на Аугусто Пиноче во 1990 година. Периодот на владеење на Пиноче (1973–1990) беше обележан со систематска репресија, вклучувајќи тортура, произволни притворања, исчезнувања и егзекуции на политички неистомисленици. Во 1990 година, претседателот Патрисио Ајлвин формираше Национална комисија за вистина и помирување чиј извештај документираше околу 2000 случаи на исчезнувања и политички мотивирани убиства. Во 2003 година, претседателот Рикардо Лагос ја формираше Комисијата „Валех“, која се фокусираше на случаите на тортура и политичко затворање и која идентификуваше над 28 000 жртви.

Иако процесите на кривично гонење во Чиле долго време беа ограничени поради Законот за амнестија од 1978 година, во раните 2000-ти години дојде до значителен напредок кога Врховниот суд овозможи

кривични постапки против поранешни припадници на тајната полиција ДИНА и против други функционери, вклучително и воени лидери. Паралелно со судските процеси, Чиле спроведе институционални реформи, програми за репарации и симболични мерки, како јавни извинувања и меморијални обележја, со цел да се поттикне национално помирување и колективно секавање. Претходно во 1998 година, апсењето на Аугусто Пиноче во Лондон, врз основа на издадена потерница од страна на Шпанија, имаше значајно меѓународно влијание и дополнително ја зацврсти идејата дека поранешните шефови на држави можат да бидат повикани на одговорност за меѓународни злосторства.

Колумбија претставува пример за комплексен и долг процес на транзициска правда како одговор на деценискиот внатрешен вооружен конфликт, особено со Револуционерните вооружени сили на Колумбија (Fuerzas Armadas Revolucionarias de Colombia - FARC). Во конфликтот беа вклучени и паравоени групи, државни вооружени сили, други герилски групи, наркокартели и криминални организации. Конфликтот предизвика смрт и присилно исчезнување на десетици илјади луѓе и внатрешно раселување на милиони луѓе. Последици од конфликтот се повеќе од 260 000 смртни случаи, над 80 000 исчезнувања и повеќе од осум милиони раселени лица.

Во процесите на транзициската правда во Колумбија централно место зазема Специјалната јурисдикција за мир (JEP - Jurisdicción Especial para la Paz), хибриден судски механизам со мандат да гони најтешки прекршувања на меѓународното хуманитарно право и меѓународното право на човекови права. Судот нуди можност за алтернативни казни за сторителите кои целосно ќе ја признаат вината и со тоа ќе придонесат за воспоставување на вистината. За овие лица се обезбедуваат репарации со што државата покажува дека ресторативната правда има приоритет пред казнената правда.

Другите значајни чекори кон институционализирање на транзициската правда во Колумбија вклучуваат донесување на Закон за жртви и реституција на земјиште (Ley 1448) во 2011 година, со кој систематски се признаа жртвите и нивното право на вистина, правда, репарации и гаранции за неповторување.

Кон крајот на 2016 година во Куба беше потпишан мировен договор помеѓу Владата на Колумбија и Револуционерните вооружени сили. Други вооружени групи претходно го положија оружјето, вклучувајќи ги и помалите герилски движења во 1990-тите и десничарските паравоени групи од 2003 година па наваму. Овој мировен договор воспостави систем за утврдување на вистината, правда, репарации и неповторување. Меѓутоа, мировниот процес со преостанатите герилци на „Ejercito de Liberacion Nacional“ (Националноослободителна армија) не беше целосно успешен, додека некои дисидентски групи на поранешната FARC се вооружија и нови паравоени групи беа активни низ целата земја, убивајќи лидери и поранешни борци на FARC. Потпишувањето на мировните договори, според тоа, не ја направи Колумбија мирна земја (Weber, S. стр. 188).

Транзициските процеси во Колумбија вклучуваа и Комисија за вистина (CEV – Comisión para el Esclarecimiento de la Verdad), вонсудско независно тело кое собираше сведоштва од илјадници жртви и сторители. Конечен извештај на оваа комисија беше објавен во 2022 година. Извештајот ги идентификуваше причините за конфликтот, влијанијата и препораките за спречување на идно насилство. Воедно, беше формирана и Единица за пребарување на исчезнати лица која се фокусира на лоцирање и идентификување на исчезнати лица, работа со семејствата на жртвите, обезбедувајќи траен придонес кон процесот на помирување.

Колумбискиот модел на транзициска правда е оценуван како успешен поради својата интегрирана и иновативна природа, но се соочува со предизвици, вклучувајќи сложеност на процедурите, политичка поларизација и безбедносни ризици за жртвите и сведоците. Тој претставува еден од најдолготрајните и најкомплексните примери за примена на транзициска правда во контекст на внатрешен вооружен конфликт.

Процесот на транзициска правда во Парагвај започна по падот на долготрајниот авторитарен режим на Алфредо Стреснер во 1989 година, кој владееше речиси 35 години. Режимот беше обележан со систематска репресија, произволни апсења, тортура и политички прогон, особено во контекст на регионалната операција „Кондор“. Во 2004 година беше формирана Комисија за вистина и правда, чиј конечен извештај од 2008 година документираше над 20.000 жртви на режимот, вклучително и случаи

на исчезнувања, тортура и егзекуции. Извештајот обезбеди детална анализа на државната репресија и институционалната одговорност, претставувајќи значаен чекор во официјалното признавање на жртвите. Сепак, и покрај овој напредок, Парагвај се соочи со сериозни ограничувања во доменот на кривичното гонење. Судските постапки беа малубројни и често неефикасни, што резултираше со перзистирачка неказливост за носителите на најтешките злосторства. Ова искуство укажува на јасната разлика меѓу симболичкото и правното соочување со минатото и ја потврдува тезата дека комисиите за вистина, без соодветна поддршка од правосудниот систем, имаат ограничен трансформативен ефект.

Специфичен пример за процесот на транзициска правда е Мексико, бидејќи не станува збор за класичен постконфликтен или поставторитарен контекст, туку за континуирано насилство поврзано со организиран криминал, државна корупција и милитаризацијата на безбедносниот сектор. Особено од средината на 2000-тите години, земјата се соочува со сериозни повреди на човековите права, вклучително и присилни исчезнувања, вонсудски егзекуции и тортура. Во 2018 година, новата влада иницираше формирање на Комисија за вистина за случајот Ајоцинапа, поврзан со исчезнувањето на 43 студенти во 2014 година. Овој случај стана симбол на системската неказливост и поврзаноста меѓу државните институции и криминалните структури.

Иако во Мексико не постои сеопфатна стратегија за транзициска правда, сепак се забележуваат елементи на таков пристап преку ад хок комисиите за вистина, законодавни реформи и зголемено учество на меѓународни тела. Особено значајна е улогата на Канцеларијата на високиот комесар на ООН за човекови права, која обезбедува техничка поддршка и мониторинг. Мексиканското искуство ја проширува класичната рамка на транзициската правда, покажувајќи дека нејзините компоненти можат да се применуваат и во услови на тековно насилство, иако со значителни ограничувања.

Примерот со транзициските процеси во Мексико покажува дека тие не се секогаш поврзани со промена на авторитарен политички режим или завршување на конфликт, туку може да се развиваат и како постепен процес на институционална трансформација. Тоа значи дека институциите, како судови, полиција и безбедносни служби, постепено се унапредуваат за

да се обезбеди почитување на човековите права. Притоа, се воведуваат механизми за одговорност и се создаваат програми за правда и репарации, се промовираат културни и социјални мерки кои ја јакнат свеста и спречуваат повторување на масовните повреди на правата на граѓаните. На тој начин, транзициските процеси стануваат дел од секојдневното функционирање на институциите и постепено ја обликуваат културата на правда во општеството.

1.2 Искуства од Африка

Јужноафриканска Република (ЈАР) претставува еден од најпознатите и најчесто анализирани примери на транзициска правда, особено поради фактот што посебен акцент беше ставен на утврдување на вистината и помирувањето, наместо на масовно кривично гонење. По укинувањето на апартхејдот и првите демократски избори во 1994 година, новите власти се соочија со предизвикот за справување со системските и долгогодишни повреди на човековите права без притоа да се загрози кривката политичка транзиција.

Во 1995 година беше формирана Комисија за вистина и помирување, предводена од архиепископот Дезмонд Туту. Комисијата имаше мандат да ги истражува тешките повреди на човековите права извршени во периодот од 1960 до 1994 година, да ги сослуша жртвите и да одлучува за барањата за амнестија под строго утврдени услови, вклучувајќи целосно признание на сторените дела и нивна политичка мотивација.

Оваа комисија сослуша над 20 000 жртви и обработи илјадници случаи на убиства, тортура, присилни исчезнувања и други сериозни прекршувања. Нејзиниот конечен извештај, објавен во 1998 година, обезбеди сеопфатна документација за системската репресија на апартхејдот и придонесе за јавна свест и признавање на страдањата на жртвите.

Комисијата обезбеди индивидуални амнестии во замена за целосно откривање на сторените злосторства. Овој специфичен модел на ресторативна правда имаше значајно влијание врз понатамошниот развој на концептот транзициска правда на глобално ниво. Моделот на условна амнестија кој беше применет беше оправдуван како неопходен компромис, но тој истовремено беше предмет на значајни критики. Посебно се

истакнува ограничениот број кривични постапки против сторителите кои не добиле амнестија, како и недоволната имплементација на препораките за репарации. Сепак, искуството на Јужноафриканска Република останува клучно за разбирање на потенцијалите и ограничувањата на комисиите за вистина како централен механизам на транзициската правда.

Процесот на транзициска правда во Руанда се одвиваше во значајно поинаков контекст од претходно наведените бидејќи беше обележан со геноцид извршен во 1994 година, при што во краток временски период беа убиени приближно 77 проценти од населението Тутси, но и умерени Хути. Настанот што го предизвика геноцидот беше атентатот врз претседателот Хабјаримана, вечерта на 6 април 1994 година, кога неговиот авион бил соборен додека се приближувал за слетување во главниот град Кигали. За неколку часа, специјалните сили на Руанда поставиле блокади на патиштата низ Кигали, а милициите Интерахамве (*Interahamwe*) се распрснале низ градот, ловејќи ги лидерите на опозициските политички партии и истакнатите политичари Тутси.

Утрото на 7 април, милициите започнале да напаѓаат и убиваат цивили Тутси во Кигали и на неколку други места во земјата. Помеѓу 7 април и 14 јули 1994 година, околу 800 000 луѓе ги загубија животите. Геноцидното насилство во Руанда вклучуваше убивање од рака на рака, бидејќи примарното оружје што се користеше за убивање на жртвите беа земјоделски алатки, како мачети, секири, ножеви за кастрење и мотики, или традиционално оружје како што се копја, стрели и палки (Burnet, 2021, стр. 98).

По геноцидот, државата се соочи со огромен број осомничени, уништен правосуден систем и длабоки општествени трауми. Како одговор на овие предизвици, беа воспоставени повеќеслојни механизми на одговорност. На меѓународно ниво, Советот за безбедност на ОН во 1994 година го основа Меѓународниот кривичен трибунал за Руанда со мандат да ги гони одговорните за геноцид и други тешки форми на прекршувања на меѓународното хуманитарно право. Овој трибунал имаше значаен придонес во развојот на меѓународната кривична правда, особено во утврдувањето на геноцидот и сексуалното насилство како меѓународно злосторство.

Паралелно со меѓународниот механизам, Руанда воспостави систем на судови наречен Гачака (*Gacaca*) кои функционираа на локално ниво и

имаа за цел да ја забрзаат правдата, да ја утврдат вистината и да придонесат кон општествено помирување. Гачака системот претставува традиционално, локално организиран судски систем составен од мали судови кои користеа локални обичаи при процесуирање на сторители од понизок ранг.

Целта беше да се обезбеди правда за жртвите, да се поттикне ресторативна правда и помирување и да му се овозможи на Меѓународниот трибунал да се фокусира на високите политички и воени лидери одговорни за геноцидот. Овој систем е често истакнуван како пример за брз и прилагоден пристап кон транзициска правда во постконфликтни општества. Иако Гачака системот овозможи процесуирање на стотици илјади случаи, тој исто така беше критикуван поради недоволните процесни гаранции, политичките влијанија и ограничениот простор за слободно сведочење.

По геноцидот од 1994 година, преодната влада се соочи со речиси непремостливата задача да управува со земја без ресурси, бидејќи владата што се повлекуваше намерно ја уништи физичката инфраструктура на земјата. Освен тоа, човечките ресурси на земјата беа значајно уништени, а населението што преживеа беше длабоко трауматизирано. Во месеците по геноцидот, новата влада се обиде да го запре директното насилство, вклучително и континуираните напади врз преживеаните од геноцид, одмазднички убиства, да обезбеди хуманитарна помош и да го воспостави владеењето на правото.

Руанда е пример за тоа дека геноцидот го разбива општеството на начин којшто никогаш не може да се поправи и дека масовната смрт уништува многу повеќе од животите (Burnet, 2021, стр. 95). Искуството од оваа држава илустрира дека во услови на масовни злосторства, општествата често се принудени да комбинираат формални и неформални механизми, при што балансот меѓу ефикасноста, правичноста и помирувањето останува особено чувствителен.

1.3 Искуства од Европа

Искуството со транзициска правда во Европа е разновидно и се однесува не само на транзициските процеси во поствоените општества, туку има и значајни искуства на држави кои минале низ периоди на воена диктатура или авторитарни режими.

Процесот на трансформација на Шпанија кон демократија по диктатурата на генерал Франко (1939–1975) се базираше на помирување и амнестија, овозможена со Законот за амнестија од 1977 година. Иако законот имаше за цел да го олесни мирниот преод, тој ги ослободи сторителите на репресивните дејствија од кривична одговорност, што доведе до критики дека судската правда беше заменета со политички компромис и стабилност на новата демократија.

Сличен пристап беше применет и во Португалија по Револуцијата од 1974 година, каде беа воспоставени механизми за репарации и преиспитување на режимот на Салазар, но без масовни судски процеси. Во Грција, по падот на воената хунта во 1974 година, беа изведени судски процеси против високите воени лидери, што претставува пример за комбиниран модел од судска правда за поединци и политичко помирување проследени со напори за обезбедување институционална стабилност.

Во Источна Европа, по падот на комунистичките режими, беа развиени различни модели на справување со минатото. Во Полска, Чешка и Унгарија беа донесени закони за лустрација насочени кон ограничување на учеството на поранешните функционери од репресивните државни апарати во новите демократски институции. Истовремено, пристапот кон кривичното гонење беше внимателен и ограничен, со цел да се избегне политичка дестабилизација.

Во современа смисла, транзициската правда во Европа најчесто се поврзува со Балканот по 1990-тите, каде процесите на трансформација по распаѓањето на поранешна Југославија ги вклучуваа меѓународните и националните судски механизми, комисиите за вистина, репарациите и други форми на обнова на поствоените општества. Овие искуства се најзначајни примери на современата транзициска правда, бидејќи покажуваат како интеграцијата на домашните и меѓународните механизми може да одговори на сложените потреби на општествата погодени од вооружени конфликти и масовни повреди на човековите права.

Босна и Херцеговина претставува еден од најсложените примери на транзициска правда во Европа, поради карактерот на вооружениот конфликт (1992-1995), неговата етничка димензија и длабоките институционални и политички поделби што опстојуваат и по завршувањето на војната. Војната на територијата на Босна и Херцеговина резултираше со масовни злосторства. Клучен меѓународен механизам за одговорност беше Меѓународниот кривичен трибунал за поранешна Југославија, основан во 1993 година од Советот за безбедност на ОН. Трибуналот имаше мандат да гони одговорни лица за тешки прекршувања на меѓународното хуманитарно право, при што значителен број предмети се однесуваа токму на злосторствата извршени на територијата на Босна и Херцеговина. Судската практика на Меѓународниот кривичен трибунал даде клучен придонес кон развојот на меѓународното кривично право, особено во однос на геноцидот, командната одговорност и сексуалното насилство во вооружен конфликт.

Паралелно со меѓународниот механизам, беше развиен и домашен систем за гонење, особено со формирањето на Одделот за воени злосторства во 2005 година во рамки на националниот Кривичен суд. Овој процес претставуваше обид за „локализација“ на правдата и зајакнување на националните капацитети, иако неговата ефикасност беше ограничена поради политички притисоци, недостиг на ресурси и различни наративи за минатото.

Во доменот на вистината и помирувањето, БиХ и покрај повеќекратните иницијативи, не успеа да воспостави сеопфатна државна комисија за вистина. Наместо тоа, процесите на утврдување на вистината се одвиваа фрагментирано, преку судски постапки, невладини организации и меѓународни проекти. Прашањето за репарации, особено за жртвите на сексуално насилство и семејствата на исчезнатите лица, останува нерешено или нееднакво регулирано, што ја нагласува ограничената трансформативна моќ на транзициската правда во длабоко поделени општества.

Паралелно со процесите во Босна и Херцеговина, транзициската правда во Србија и Хрватска ја илустрира комплексноста на постконфликтното справување со минатото.

Во Србија, акцентот беше ставен на судските процеси против сторители на воени злосторства, при што беа формирани специјализирани одделенија во домашните судови и беа воспоставени механизми за соработка со Меѓународниот трибунал за поранешна Југославија. И покрај ова, процесите се соочуваа со предизвици како политички притисоци, националистички наративи и ограничени ресурси, што ја намали ефикасноста и чувството на правда меѓу жртвите.

Во Хрватска, исто така беа формирани судови за воени злосторства, а државата соработуваше со Трибуналот во Хаг при предавање на обвинети од висок ранг, како генералот Анте Готовина. Комплементарноста со Трибуналот помогна во зајакнување на владеењето на правото и воспоставување на правни стандарди, но локалните процеси често се соочуваа со политичка поларизација и селективност.

Во двете држави беа преземени и ресторативни мерки, како меморијални активности, едукативни програми и ограничени репарации, со цел поддршка на жртвите и промовирање на помирување. Искуството на Србија и Хрватска покажува дека транзициската правда не може да се сведува само на судски процеси, туку бара интеграција на политички, социјални и културни механизми за да придонесе кон помирување и да овозможи одржлив мир.

Внатрешниот конфликт и транзициска правда во Република Македонија претставува специфичен пример за примена на елементи на транзициска правда, поврзан првенствено со внатрешниот вооружен конфликт од 2001 година. Иако конфликтот беше краткотраен, тој отвори сериозни прашања поврзани со меѓуетничките односи, институционалната стабилност и почитувањето на човековите права.

Клучен политичко-правен документ што го означи крајот на конфликтот беше Рамковна спогодба за подобрување на односите меѓу заедниците во Република Македонија и за унапредување на демократските односи. Во меѓународни документи и литература познат е како Охридски рамковен договор. Овој договор обезбеди правна и политичка рамка за заштита на правата на заедниците, но исто така иницираше донесување уставни амандмани со кои се редизајнираше македонскиот политички систем.

Со амандманите се поставија темели за поголема децентрализација, зајакнување на правата на малцинствата и се обезбедија механизми за учество на различните заедници во институциите на локално и на државно ниво. Иако договорот претставуваше чекор кон постконфликтна стабилизација, во неговата практична имплементација државата се соочува со бројни предизвици кои бараат континуирани напори за обезбедување на одржлива стабилност и функционалност на институциите.

За разлика од класичните модели на транзициска правда, во Македонија не беше воспоставен сеопфатен механизам за утврдување на вистината или комисија за вистина. Прашањето на одговорност за сторените кривични дела беше решавано ограничено, особено преку Законот за амнестија од 2002 година, кој опфати голем дел од учесниците во конфликтот. Овој пристап беше оправдуван со потребата за стабилизација и спречување на повторна ескалација, но истовремено предизвика критики поради занемарувањето на правото на жртвите на правда и вистина.

Имено, Меѓународниот трибунал за поранешна Југославија презеде надлежност за неколку предмети поврзани со вооружениот конфликт од 2001 година, кои станаа познати како четири „Хашки случаи“ против припадници на Националната ослободителна армија: „Мавровски работници“ – киднапирање и тортура на пет работници од Маврово; „Липковско Езеро/Липковска брана“ – намерно запирање на снабдувањето со вода за голем број цивили; „Непроштено“ – киднапирање на цивили околу градот Тетово; „Водство на ОНА“ – обвинение за командна одговорност за сторени воени злосторства. Меѓутоа, предметите беа вратени на македонските судови, при што во 2011 година, Собранието на Р. Македонија го усвои автентичното толкување на Законот за амнестија, со кое се опфатија сторителите на кривични дела поврзани со конфликтот од 2001 година, освен оние за кои Меѓународниот трибунал за поранешна Југославија веќе водеше постапка.

Ова значеше дека процесирањето на домашните судови за овие четири случаи беше прекинато и фактички затворено. Решението беше оправдано како чекор кон стабилизација и национално помирување, но предизвика критики од меѓународни организации и дел од јавноста, бидејќи жртвите останаа без можност за правда, а пошироката јавност без официјална потврда на фактите за овие случувања.

Освен транзициските процеси поврзани со вооружениот конфликт од 2001 година, Р. Македонија во периодот 2008–2012 година помина и низ прилично контроверзен процес на идентификување на лицата кои биле дел од поранешниот таен полициски апарат на Социјалистичка Федеративна Република Југославија, кој од тогашната временска дистанца беше квалификуван како репресивен. Процесот започна со донесување на Закон за определување дополнителен услов за вршење јавна функција (популарно наречен Закон за лустрација). Целта беше на соработниците на поранешниот систем да им се оневозможи извршување високи државни и други јавни функции во независна Македонија. Законот беше изменет и дополнет во 2009 и 2011 година. По повеќе одлуки на Уставниот суд со кои беа укинати одредени одредби, во 2012 година беше донесен нов законски текст со кој повторно беа уредени прашања што претходно биле предмет на уставно-судска интервенција, што во јавноста беше оценето како отстапување од ставовите на Уставниот суд.

Овој Закон предвидуваше проверка на личности кои вршеле јавни функции како избрани или именувани поранешни и актуелни политички функционери, судии, обвинители, високи државни службеници, професори, новинари. Целта беше да се утврди дали своевременно соработувале со службите за државна безбедност и дали биле вмешани во повреди на човековите права во периодот од 1945 до 1991 година. За таа цел беше формирана Комисија за верификација на фактите која пристапи кон проверка на околу 30 000 досиеја.

Од страна на Комисијата, над 200 лица беа прогласени за соработници, додека околу 300 лица беа лустрирани и им беше забрането да работат во државните институции. Лустрацијата во Р. Македонија предизвика различни, главно негативни реакции во јавноста и беше предмет на сериозни меѓународни критики. Венецијанската комисија во своето *Amicus Curiae* мислење од 12–13 октомври 2012 година, анализирајќи го временскиот опсег на Законот, кругот на опфатени лица, процедуралните гаранции и прашањето на објавување на имињата, во заклучокот (CDL-AD (2012) 028), пара. 77) нагласи дека воведувањето лустрациски мерки долго по започнувањето на процесот на демократизација може да ја доведе во прашање нивната легитимна цел. Венецијанската комисија укажа дека лустрација за дела извршени пред повеќе децении е оправдана само ако

станува збор за најтешки и масовни повреди на основните човекови права, кои би повлекле и сериозна кривична одговорност, додека мерки за дејствија по завршувањето на тоталитарниот режим можат да се оправдаат единствено во исклучителни историски и политички околности, но не и во услови на стабилен демократски поредок. Дополнително, беше истакнато дека политички или идеолошки мотиви не смеат да претставуваат основ за лустрација, дека проширувањето на нејзиниот опсег врз приватни и полуприватни субјекти ја надминува легитимната цел, како и дека поврзаноста со тоталитарниот режим мора да биде јасно и прецизно утврдена. Конечно, Венецијанската комисија нагласи дека постапката мора да обезбеди целосни гаранции за одбрана и „еднаквост на оружјата“ а објавувањето на имињата да биде дозволено само по правосилна судска одлука.

Во контекст на лустрациските процеси во Р. Македонија, Европскиот суд за човекови права во предметот *Ivanovski v. The Former Yugoslav Republic of Macedonia* (апл. бр. 29908/11), поведен од тогашниот претседател на Уставниот суд, ја испитуваше лустрациската постапка во која тој беше прогласен за соработник на тајните служби на поранешниот комунистички режим врз основа на одлука на Комисијата за лустрација. Со пресудата од 21 јануари 2016 година Судот утврди дека постапката не обезбедила доволни гаранции за правично судење, особено во однос на ефективната судска контрола и оценката на доказите, поради што констатира повреда на член 6 од Европската конвенција за човекови права. Истовремено, Судот оцени дека јавното прогласување за соработник имало сериозни последици врз угледот и професионалниот интегритет на подносителот и претставувало повреда на неговото право на почитување на приватниот живот во согласност со членот 8 од Конвенцијата.

Во наредните години, елементите на транзициска правда во Македонија се појавуваа индиректно, преку судската практика на Европскиот суд за човекови права, реформите во правосудството и иницијативите за унапредување на меѓуетничкиот дијалог. Сепак, отсуството на јасна и кохерентна стратегија за соочување со минатото укажува на доминација на политиката на „заборав во име на стабилноста“ што е чест модел во општества што се соочиле со конфликти со низок интензитет.

2. Заклучни согледувања за компаративните модели на транзициска правда

Компаративните искуства покажуваат дека не постои унифициран модел на транзициска правда и дека пристапите се флексибилни и прилагодени на конкретниот општествен амбиент во секоја конкретна држава. Селектираните примери укажуваат дека овој процес не следи единствен, однапред утврден модел, туку се обликува како динамичен и флексибилен збир на механизми чија примена зависи од воспоставувањето соодветна рамнотежа меѓу барањата за правда, потребата од политичка стабилност и стремежот кон долгорочно општествено помирување.

Патот на транзиција е особено тежок во длабоко поделените општества со ограничен пристап до правда. Тој може да резултира со спротивставени наративи, што дополнително го отежнува процесот на долгорочно помирување. Иако секое општество се соочува со сопствени специфики, сепак се појавуваат слични клучни дилеми пред кои се исправени сите постконфликтни општества. Во таа насока, особено значајно е да се обезбеди усогласеност меѓу избраните мерки и поставените цели, како и нивно внимателно прилагодување кон конкретната развојна фаза на општеството.

Во одредени ситуации, процесите на општествено закрепнување и институционални реформи се реализираат во пократок временски период, додека во други случаи тие се пролонгирани и често остануваат предмет на политички дебати и јавни несогласувања. Оттука, соочувањето со злоупотребите од минатото неизбежно подразбира темелно разбирање на историските, политичките и социо-културните околности во кои тие се случиле.

Покрај тоа, различните општества имаат различни пристапи кон помирувањето, при што нивните практики се под силно влијание на културните специфики, обичајното право и религиозните вредности. Генералниот заклучок од компаративниот преглед е дека не постои универзален однапред утврден модел на транзициска правда што може да се примени во сите контексти, туку дека тој процес се развива преку контекстуално условени комбинации, зависни од локалните потреби, институционалните капацитети и социо-политичките услови.

Користена литература

1. Alexander, A. (2015) A Short History of International Humanitarian Law, *European Journal of International Law*, Volume 26, Issue 1.
2. Akhavan, P. (2001). Beyond impunity: Can international criminal justice prevent future atrocities? *American Journal of International Law*, 95 (1), 7–31.
3. Alston, P. (2025). *International human rights*. New York University School of Law.
4. Ананиев, Ј., Арифџи, Б., Габер-Дамјановска, Н., Лазарова-Трајковска, М., Попоска, Ж., & Чубриќ, С. (2018). *Човекови права*. ОБСЕ.
5. Arendt, H. (1951). *The origins of totalitarianism*. Harcourt, Brace & Company.
6. Barendt, E. (2007). *Freedom of speech* (2nd ed.). New York: Oxford University Press.
7. Bielefeldt, H., Ghanea, N., & Wiener, M. (2016). *Freedom of religion or belief: An international law commentary*. Oxford University Press.
8. Bloustein, E. (1964) Privacy as an aspect of Human Dignity, Vol. 39 *New York University Law Review*, стр. 962-1007
9. Boban, M. (2012). Pravo na privatnost i pravo na pristup informacijama u suvremenom informacijskom društvu. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, 49(3), 575–598
10. Born, H., & Leigh, I. (2008). *Handbook on human rights and fundamental freedoms of armed forces personnel*. DCAF & OSCE.
11. Burnet, J. E. (2021). Transitional justice as interruption: Adaptive peacebuilding and resilience in Rwanda. In J. N. Clark & M. Ungar (Eds.), *Resilience, adaptive peacebuilding and transitional justice* (стр. 95-118). Cambridge University Press.
12. Casla, K. (2012). *The relationship between international humanitarian law and international human rights law*. International Peace Institute.
13. Clark, J. N., & Ungar, M. (Eds.). (2021). **Resilience**, *Adaptive Peacebuilding and Transitional Justice*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
14. Chen, A. (2021) *Truth and Reparations Commissions: A Framework for Post-Conflict Justice in Argentina, Chile, Guatemala and Peru*. Theses of Honor (PPE).

15. Civil Rights Defenders. (2022). How those responsible for war crimes can be held accountable. <https://crd.org/2022/05/02/how-those-responsible-for-war-crimes-can-be-held-accountable>
16. Council of Europe. (2025, May 15). 75 years of the Convention: A living instrument in a changing world. European Court of Human Rights.
17. Council of Europe, European Commission for Democracy through Law (Venice Commission), "Report on the Democratic Control of Armed Forces", CDL-AD(2008)004, 23 April 2008.
18. Davis, L. (2009). Transitional justice and security system reform. International Center for Transitional Justice.
19. De Greiff, P. (2017) Report of the Special Rapporteur on the promotion of truth, justice, reparation and guarantees of non-recurrence (A/HRC/36/50). United Nations, Human Rights Council.
20. De Greiff, P. (2021). The applicability of transitional justice in pre-conflict contexts. Center on International Cooperation.
21. Deng, F. M., Kimaro, S., Lyons, T., Rothchild, D., & Zartman, I. W. (1996). Sovereignty as responsibility: Conflict management in Africa. Brookings Institution Press.
22. Dickinson, L. (2003). The promise of hybrid courts. *American Journal of International Law*, 97(2), 295–310.
23. Dzehtsiarou, K. (2011). European consensus and the evolutive interpretation of the European Convention on Human Rights. *German Law Journal*, 12(10), 1730-1745.
24. Donnelly, J. (2013). *Universal human rights in Theory and Practice* (3rd ed.), Cornell University Press.
25. Donnelly, J. (1993). *Universal human rights in Theory and Practice*, Ithaca and London: Cornell University Press.
26. Domaradzki, S., Khvostova, M., & Pupovac, D. (2019). Karel Vasak's generations of rights and the contemporary human rights discourse. *Human Rights Review*, 20 (4), 423-443.
27. Droege, C. (2007). The interplay between international humanitarian law and international human rights law in situations of armed conflict. *Israel Law Review*, 40(2), 310–355.
28. Dropulić, J. (2002) *Pravo na privatni život i duševni integritet, Vizura*, Zagreb.

29. Falk, R. (1996) The Complexities of Humanitarian Intervention: A New World Order Challenge, *Michigan Journal of International Law*, стр. 491-513, Volume 17 | Issue 2.
30. Ferrari, S., Hill, J., & Bottoni, S. (Eds.). (2021). *Routledge handbook of freedom of religion or belief*. Routledge.
31. Flaerty, D., *Protecting Privacy in Surveillance Society*, The University of North Carolina press, 1989
32. Fredman, S. (2008). *Human rights transformed: Positive rights and positive duties*. Oxford University Press.
33. Garrett, B. (2001) *Individual Right and Civic Responsibility, The Right to Privacy*, The Rosen Publishing Group, Inc.
34. Gavison, R., *Privacy and the Limits od Law*, Vol. 89, No. 3, *The Yale Law Journal*, 1980, 421-471.
35. Gillard, E. C. (2003). *Reparation for violations of international humanitarian law*. *International Review of the Red Cross*, 85 (851), 529-554.
36. Gegout, C. (2013) *The International Criminal Court: limits, potential and conditions for the promotion of justice and peace*, *Third World Quarterly*, Vol. 34, No. 5, 2013, pp 800-818.
37. Goodman, R. (2006) *Humanitarian intervention and pretext for war*, *The American Journal of International Law*, Vol. 100:107, стр. 107-141.
38. Hampson, F., & Salama, I. (2005). *Working paper on the relationship between human rights law and international humanitarian law*. UN Sub-Commission on the Promotion and Protection of Human Rights.
39. Харис, Д. Ј., О'Бојл, М. О., Бејтс, Е. П., & Бакли, С. К. (2009). *Право на Европската конвенција за човекови права (2. изд.)*. Просветно дело. (Превод на *Law of the European Convention on Human Rights*).
40. HRC Resolution S-17/1, 2011
41. Huysse, L. (2011). *Assessing the impact of transitional justice: Conceptual and methodological challenges*. *International Journal of Transitional Justice*, 5(1), 3-18.
42. Jacobs, F. G., White, R. C. A., & Ovey, C. (2017). *The European Convention on Human Rights (7th ed.)*. Oxford University Press.
43. Jurekovič, P. (Ed.) (2023) *Democratic transition and Multi-Ethnicity: Opportunities and Challenges for Bosnia and Hercegovina and its*

- Southeast European Neighbours, National Defense Academy, Vol. 5/2023, Vienna.
44. Катру, З. (2007) Елементи на меѓународната заштита на правата на човекот, Скопје.
 45. Keck, M. (2012). *International human rights law*. Oxford University Press.
 46. Krenc, F. (2025). The role of the European Court of Human Rights in the development of international human rights law. *Journal of International Human Rights Studies*, 18(2), 45–67.
 47. Krivokapić, B. (2017). Pojam ljudskih prava. *Strani pravni život*, 61(1).
 48. Kritz, N. J. (Ed.). (1995). *Transitional justice: How emerging democracies reckon with former regimes*. United States Institute of Peace Press.
 49. Kolb, R. (2012). Human rights and humanitarian law. In R. Wolfrum (Ed.), *The Max Planck Encyclopaedia of Public International Law* (Vol. IV, pp. 1041–1053). Oxford University Press.
 50. Lafontaine, F. and Tachou-Sipowo, A. (2010) *The Contribution of International Criminal Justice to Sustainable Peace and Development*, ICTJ.
 51. Mayall, J., & Lyons, G. M. (Eds.). (2003). *International human rights in the 21st century: Protecting the rights of groups*. Rowman & Littlefield.
 52. Merriam, J. (2001) *Kosovo and the Law of Humanitarian Intervention*, *Case Western Reserve Journal of International Law*, Volume 33/Issue I, p. 112-154, School of Law, Case Western Reserve University.
 53. Morsink, J. (1999). *Universal Declaration of Human Rights: Origins, drafting, and intent*. University of Pennsylvania Press.
 54. OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights & DCAF – Geneva Centre for Security Sector Governance. (2021). *Human rights of armed forces personnel: Compendium of standards, good practices and recommendations*. OSCE/ODIHR & DCAF.
 55. Osler, A., & Starkey, H. (2005). *Education for citizenship and democracy in schools: Politics, policies and pedagogies*. Routledge.
 56. Ray, M. (n.d.). 8 deadliest wars of the 21st century. *Encyclopædia Britannica*. <https://www.britannica.com/list/8-deadliest-wars-of-the-21st-century>
 57. Sajó, A. (1999). *Limiting government: An introduction to constitutionalism*. Central European University Press.

58. Salkiewicz-Munnerlyn, E. (2022). Human rights in times of armed conflicts. *MEST Journal*, 10(1), 60-65.
59. Samuels, K. and Wyet, V.H. (2006) *State-building and Constitutional Design after Conflict*, International Peace Academy, NY.
60. Samuels, K. (2006) *Post-Conflict Peace-Building and Constitution-Making*, *Chicago Journal of International Law*: Vol. 6: No. 2, Article 10.
61. Sassòli, M., Bouvier, A. A., & Quintin, A. (2017). *How does law protect in war?* (3rd ed.). International Committee of the Red Cross.
62. Saxena, V. (2021). All you need to know about state responsibility in international law. *iPleaders*. <https://blog.ipleaders.in/need-know-state-responsibility-international-law/>
63. Sirleaf, M. V. S. (2018). The truth about truth commissions: Why they do not function optimally in post-conflict societies. *Cardozo Law Review*, 39 (6), 2263–2347.
64. Sikainga, A. A. (2009). “The world’s worst humanitarian crisis”: Understanding the Darfur conflict. *Origins: Current Events in Historical Perspective*. Ohio State University.
65. Szpak, A. (2014). The legal nature of the relationship between international humanitarian law and human rights law. *Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika*.
66. Teitel, R. G. (2002). Transitional justice in a new era. *Fordham International Law Journal*, 26 (4), Article 2, 893-906.
67. Teitel, R. G. (2003). Transitional justice genealogy. *Harvard Human Rights Journal*, 16, 69–94.
68. Todeschini, F. (2018). Human rights obligations in armed conflict. *European Journal of International Law*, 29(1), 1–27.
69. Тренеска Дескоска, Р. (2015) Конституционализам, Правен факултет „Јустинијан Први” - Скопје.
70. Тренеска Дескоска, Р. (2006) Конституционализмот и човековите права, Правен факултет „Јустинијан Први” - Скопје.
71. Тренеска-Дескоска, Р. (2005) Судска заштита на човековите права. Хелсиншки комитет за човекови права на Република Македонија - Скопје и *Balkan Human Rights – Sarajevo*.

72. Toney, R.J. and Anwar, S. N. (1998) International Human Rights Law and Military Personnel: A Look Behind the Barrack Walls. American University International Law Review. Volume 14/Issue 2. стр. 519-543.
73. UK Government. (2013, August 29). Chemical weapon use by Syrian regime: UK Government legal position. London: UK Government.
74. United Nations Report (2004). The rule of law and transitional justice in conflict and post-conflict societies (UN Doc. S/2004/616).
75. Van Zyl, P. (2005). Promoting transitional justice in post-conflict societies. In A. Bryden & H. Hänggi (Eds.), Security governance in post-conflict peacebuilding (pp. 209–230). DCAF.
76. Ванковска, В. (2021). Транзициска правда. Универзитет “Св. Кирил и Методиј” Скопје,
77. Василевски, В. (2002). Меѓународно хуманитарно право.
78. Venice Commission. (2012). Amicus Curiae Brief on the Law on Determining a Condition for Limitation of Public Office, Access to Documents and Publication of Cooperation with the Bodies of the State Security (“Lustration Law”) of “the former Yugoslav Republic of Macedonia”, CDL-AD (2012) 028, 12–13 October 2012.
79. Влада на Република Северна Македонија. (2020). Анализа за искуствата на институциите за време на вонредната состојба (COVID-19). (стр. 5-10). [izvestai-regulativa-file-t9nC.pdf](#)
80. Weber, S. (2021). The personal and socio-economic dynamics of resilience and transitional justice in Colombia. In J. N. Clark & M. Ungar (Eds.), Resilience, adaptive peacebuilding and transitional justice (стр. 187–209). Cambridge University Press.
81. Wenzel, M., Tyler G., Okimoto, T. G., Feather, N. T. and Platow, M. J. (2008) Retributive and Restorative Justice, Law & Human Behavior 32(5), стр. 375-389.
82. Wibye, J. V. (2022). Reviving the distinction between positive and negative rights: A critical examination. Ratio Juris, 35(3), 363–382.
83. Williams, R.C. (2013) Constitutional assistance and the rule of law in post-conflict transitions: An overview of key trends and actors. The Folke Bernadotte Academy

Проф. д-р Билјана Каровска-Андоновска
ЧОВЕКОВИ ПРАВА И ТРАНЗИЦИСКА ПРАВДА
Скопје, 2026
ISBN 978-9989-134-34-0